ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ

ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱԲԷՇԻՍՏԱՆ ԺԷ ԴԱՐՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐ

ՆՈՐ ԱՍՏՂ ՏՊ.
1946

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Թ. 6
ՄՅԱՒՈՐԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՇՄԱՐՆԵՐ

281.6(09) + 9(47.925)17
A III 33500
Հայոց. 9(47.925)17

ՀԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԸ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ Ի ՀԱՊԵՇԻՍՏԱՆ ԺԵ. ԴԱՐՈՒՆ

ԳՐԵՑ
ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ

1946
Տպ. «ՆՈՐ ԱՍՏՂ»
ԳԱՀԻՐԷ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ... ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ... ԵՐԵՎԱՆ

Printed by
THE NEW STAR PRESS
7, Daramalli Str. Bab-el-Look
CAIRO (EGYPT)

ՁՕՆ

ԱՆՄՈՌԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԻՐ ՍԻՐԵԼԻ ԿՆՈՋ

ՈՂԲԱՑԵԱԼ ՀՐԱՉՈՒՀԻ Հ. ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ

ԻՐ ԱՄՈՒՍԻՆԷՆ

ՀՐԱՆՏ ՄԻՆԱՍԵԱՆԷ

ՀՐԱՉՈՒՀԻ Հ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ (ԾՆ. ԳԷՈՐԳՈՖ)
1878 - 1943

ԶԵԿՈՅՑ

Մտաւորական Սպասարկութեանց Գրասենեակը իր այս վեցերորդ հրատարակութեամբ հայ ընթերցողներուն կը ներկայացնէ նոր շարքի մը առաջին հատորը, որ կը յուսանք թէ հետաքրքրութիւն պիտի ստեղծէ:

Ան պատմական նշխար մըն է, զոր գիրի առած է հայ արքեպիսկոպոս մը ԺԷ. դարու վերջին քառորդին, նկարագրելու համար իր ուղեւորութիւնը դէպի անծանօթ աշխարհ մը՝ Հապէշիստան: Այս հրատարակութեամբ հանրութեան սեփականութիւն կը դարձնենք զայն:

Ասիկա կը պարտինք Եթովպիոյ Տիրէտավա քաղաքի ազգայիններէն Կ.Պոլսեցի (Սամաթիա) Տիար Հրանտ Մինասեանի: Իր կողակցին՝ Տիկին Հրաչուհի Հ. Մինասեանի անմոռաց յիշատակին կը ձօնենք այս գործը՝ իբր յետ-մահու յուշարձան:

Արդեօք ասոր նման ի՞նչ ձեռագիրներ կան հետաքրքրական, որոնք մնացած են անյայտութեան մէջ եւ կ'սպասեն գուրգուրոտ ձեռքերու՝ լոյս աշխարհ գալու համար:

Ուրախ ենք, որ մենք առիթ ունեցանք անյայտութենէ փրկելու զոնէ անոնցմէ մէկը եւ աւելի ուրախ պիտի ըլլանք, եթէ մեզի տրամադրուին նման երկեր, զանոնք հրատարակելու եւ կորուստէ փրկելու համար:

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ
ԳՐԱՍԵՆԵԱԿԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Պատմութիւն Հայաստանեայ գնալոյ եւ գալոյ ճանապարհին ի թուին Քսի. 1678». *այս է խորագիրը այն ուղեգրութեան, որուն ձեռագիրը պահուած կը մնար Անտոնեան Միաբանութեան Կ. Պոլսոյ վանքը, ՄԺԱ. (=211) թուահամարով: Այս ձեռագիրին ես ծանօթացած էի պատահաբար:*

1932*ին, երբ առիթը ունեցայ այցելելու Զմմառի վանքը՝ Լիբանանի բարձունքներուն վրայ, խնդրեցի մեծաւոր Հ. Կարապետ վրդ. Պատուհասեանէ, որ հաճի ձեռագիրին մէկ պատճէնը տրամադրել ինծի: Հանգուցեալ Պատուհասեան վրդ. ազնուօրէն կատարեց իմ խնդրանքս:*

Ես շահագրգռուած էի այս ձեռագիրով, վասնզի ուշադրութիւնս գրաւած էր զայն գրողին անձը, իր ժամանակին խիստ հետաքրքրական դէմքերէն մին, որ իբր Առաջնորդ Վասպուրականի, իբր Պատրիարք Պոլսոյ եւ իբր Կաթողիկոս Աղթամարի ո՛չ միայն հայ հանրային կեանքին մէջ դեր կատարած էր, այլեւ կարծես թէ քաղաքական-զինուորական գործունէութիւն մըն ալ ունեցած էր, ինչպէս պիտի տեսնուի:

1936*ին ձեռագիրը ստացաւ այժմէականութիւն մը, երբ Իտալիա ջնջեց Հապէշիստանի անկախութիւնը այնքան դաւաճանօրէն, արհամարհելով եւրոպական պետութիւններու պղատոնական բողոքները:*

Բրիտանական Խորհրդարանին մէջ աշխատա-

ւորական երեսփոխան Կրինուոնին այդ օրերուն յայտարած էր, թէ «Եւրոպիան պիտի մնայ եզական օրինակ մը դաւաճանութեան, զոր մեծ պետութիւնները ի գործ դրին, հակառակ իրենց խոստումին:»

Անգլիացի երեսփոխանը ըստ երեւոյթին շատ կարճ յիշողութիւն ունի, վասնզի պէտք էր գիտնար, թէ Եթովպիա ո՛չ առաջինը եւ ոչ ալ վերջինն էր այն ժողովուրդներուն մէջ, որոնք զոհերը եղած էին քաղաքական սադրանքներու: Գոնէ մենք՝ Հայերս մեր մորթին վրայ զգացած ենք այդ ցաւը եւ լաւապէս կ՚ըմբռնենք, թէ ի՛նչ կ՚արժեն մեծերու կողմէ այնքան շռայլօրէն փոքրերուն տրուած ազատութեան խոստումները:

Այսպէս՝ Հայերը եւ Հապէշները, որոնք անցեալին մէջ, հակառակ իրենց երկիրներուն հեռաւորութեան, իբր դաւանակիցներ՝ միշտ համակրանք ունեցած էին իրարու հանդէպ, եղան վիճակակիցներ եւ բախտակիցներ:

Այս դժբախտ առիթով, «Ազատ Միտք» շաբաթաթերթին մէջ ատենին հրատարակեցի հայ եպիսկոպոսի մը մօտաւորապէս երկուքուկէս դար առաջ դէպի Հապէշիստան կատարած ուղեւորութեան նկարագրութիւնը, որ անծանօթ կը մնար:

Դժբախտաբար կիսատ մնաց գործը:

Հիմա նորէն այժմէականութիւն կ՚ստանայ այս ձեռագիրը, վասնզի մեծ պետութիւնները իրենց շահերուն համապատասխան գտնելով նեցուկ կանգնիլ Հապէշիստանի, զոր քանի մը տարի առաջ այնքան անփառունակ կերպով լքած էին ով գիտէ ի՛նչ շարժառիթներով, քարտէզէն սրբուած եւ մոռցուած այս պետութիւնը վերականգնեցին: Եւ այս՝ իշխա

նութեանը տակ այն կայսեր, որուն երես դարձուցած եւ բնակավայր մը իսկ գլանալու չէին խղճահարած:

Այսօր Հայէջները իրենց առջեւ ունին գեղեցիկ ապագայի մը հեռապատկերը: Մենք եւս, մեր կարգին, յոյսը ունինք, թէ պիտի գայ ժամանակը, ուր պիտի դարմանուի նաեւ մեզի եղած մեծագոյն անարդարութիւնը: Այն ատեն թերեւս իմաստ մը ստանան այն փայլուն խոստումները, որոնց հաւատացինք բարեմիտ դիւրահաւանութեամբ:

2 *Մարտ* 1946 *ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ*
Գահիրէ

Ա.

ԵՆԱԳԻՐԸ

Ճամբորդութեան մը նկարագրութիւնը, իր փոքր ծաւալին մէջ, թերեւս չահեկան չթուի շատերուն։ Սակայն, մօտաւորապէս 270 տարի առաջ Եթովպիա այցելող Յովհաննէս անուն արքեպիսկոպոսի մը այս ուղեգրութիւնը հետաքրքրական վաւերագիր մըն է, երբ նկատի ունենանք հեղինակին անձը, որ իր ժամանակին անցքերուն մէջ գործօն մասնակցութիւն ունեցած է եւ կարեւոր տեղ մը գրաւած՝ իր դարուն պատմութեան մէջ։

Իր գործը ոչ միայն ասով կարեւորութիւն կ՚ըստանայ, այլ նաեւ այն պատճառով որ հայ եպիսկոպոսը կը հանդիսանայ, թերեւս անգիտակցաբար եւ բոլորովին պատահական կերպով, առաջին օտարականը, որ տեսած է Կապոյտ Նեղոսի ակը։ Իրմէ առաջ ո՛չ ոք կրցած է գտնել այդ ակը. հակառակ այն մեծ հետաքրքրութեան, որ հին դարերէ ի վեր ունեցած էին մարդիկ, երեւան հանելու համար նշանաւոր գետին ծագում՝ առած վայրը, եւ սակայն չէին յաջողած։

Այս շատ յատկանշական պարագայէն զատ, Յովհաննէս Արքեպ. կու տայ խիստ շահեկան տեղեկութիւններ երկիրի մը մասին, որ մինչև այդ թուականները անծանօթ կը մնար օտարականներու և որուն հազիւ թէ ծանօթանալ սկսած էին եւրոպացիները, հայ արքեպիսկոպոսին ուղեւորութենէն մօտ դար մը առաջ։

Այս ճամբորդութիւնը կատարուած՝ շատ խորհրդաւոր պայմաններու մէջ, ոչ միայն հետաքրքրական է իր հայթայթած տեղեկութիւններով եւ աշխարհագրական կարեւոր գիւտի մը յայտնութեամբ, այլ նաև իր չբացատրուած, նոյնիսկ շատ զգուշութեամբ պահուած շարժառիթով։ Կը թուի, թէ հայ արքեպիսկոպոսին վստահուած էր շատ կարեւոր քաղաքական առաքելութիւն մը, որով շահագրգռուած էին թերևս հայերն ալ, որոնք անոր յաջողութենէն կը սպասէին իրենց ազատագրումը՝ թրքական կեղեքումներէն և հարստահարութիւններէն։

Ահա՛ այն զանազան պատճառները, որոնք մղեցին զիս հրատարակութեան տալու այս ուշագրաւ գործը, քաղելով զայն ուղևոր Արքեպիսկոպոսին ձեռագիրէն, թէև ոչ մէկ յիշատակարան կամ բացատրութիւն կայ այս պարագան հաստատող։

Կը պահենք անփոփոխ հեղինակին լեզուն և ուղղագրութիւնը։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՊԱՇԸՍՏԱՆԱՑ
ԳՆԱԼՈՅ ԵՒ ԳԱԼՈՅ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ
Ի ԹՈՒԻՆ ՔՍԻ 1678

Ես, Քրիստոսի նուաստ ծառայ Յոհաննէս վարդապետ և արքեպիսկոպոս Շամիրամակերտու, կամեցայ գնալ ի Հապաշստան, ի թուին Հայոց ՌՃԻԷ Սեպտեմբերի ԺԷ։ Ելեալ ի Մարոյ 8 օր մեծ գետովն գնացաք Գիրճայ։ Գիրճու *նոյն գետովն 4 օր գնացաք* Ղինայ։ *Այս գետոյս Բ կողմն այլ շինութիւն է. Ղինու 8 օր գնացաք* Ղուռսէր, *որ է Հնդկաց ծովու էսկալէն։ Այս 8 օրեայ ճանապարհս չօլ է. ոչ ջուր կայ և ոչ բոյս, այլ միայն կարմիր աւազ։ Ղուրսէրու ղայեխով 30 օրն հասաք* Սօվաքի, *որ է սընօռ Բացէն արտքի թագաւորին։ Եւ այս 30 աւուր ճանապարհի, կերպ կերպ մարդիկ գոն որ ոչ վարել ունին և ոչ ցանել, այլ միայն զձուկ և ամենայն ազգ գազան և եաղի տեղ մարդոյ միս ուտեն։ Եւ մարդիք երկրին խիստ կարճ են և հաստ. Եւ ի գնալն անցաք մարգարտի ադայովն և զմրուխթի սարովն,* Սօվաքինու *20 օր ծովով գնացաք ի* Մուսովա, *որ է մին կողմն յեամանն, և մին կողմն Հապաշստան. և ինքն կղզի է ի մէջ ծովուն,*

և այս կղզիս Նստի փաշայ Օսմանցոց, և շատ է կղզոյն ոչինչ իշխանութիւն չունի։ ի Մուսուլու 12 օր գնացաք, ի Դիվարպաս. այս 12 աւուր ճանապարհիս շատ կերպ գազան կայ, եւս տեսել փիլ, քարքեարդան, մէհմուն, տուխծ, որ շատ են քան զաւազ ծովու։ Գոն և աղգ ազգ խօսուն թռչունք գեղեցիկ փետրօք, և է մայրի և 'ի գիշերի ոչ ոք կարէ գնալ և երկիրն ամենայն չէն է և մարդալի, ի Դիվարպասու Հապաշի թագաւորին վէզիրն վասն մեր արզ արաւ թագաւորին; եղեւ հրաման գնալու. տեղէն 30 օր հասաք ի Դումպիա, որ է դախտ Հապէշու թագաւորին. այս 30 աւուր ճանապարհիս 15 աւուր ճանապարհն լեռնային է, որ առաւօտէ մինչեւ երեկոյ լերան գլուխն կելնէ. եւ երեկոյէն մինչեւ առաւօտն գլխոյն կու իջանէ. մնացեալ 15 աւուր առաջին աւուր ճանապարհն լեռն մի կայ բարձր եւ երկայն, որ մի կողմն հասել է 'ի ծովն, և մին կողմն ի Բադինու երկիրն է. և այս լերան այն երես անցանելն տաւար չէ կարող գլուխ ելնել, թէ՛ բեռ, թէ՛ տաւար չուանով վեր կու քաշեն։ Եւ 'ի լերան գլխէն մինչեւ ի Դումպիա դաշտ է և լի շինութեամբ եւ մարդով որ կարէ ասել մին քաղաք։ Իսկ քաղաքն Դումպիոյ երկու չափ մեծ է քան զՍտամպօլ առանց պարսպի, եւ թագաւո-

րին տունն է միայն պարսպով, և ուր կան որդիք թագաւորին․ լերան գլուխն է և ամուր բերդ եւ ԴԵՌ (4-5 հազար) մարդ պահեն զբերդն․ և երկրի լայնութիւնն ասեն 5 ամսէն ճամբայ է․ և այսքան երկրումն 6 թագաւորութիւն կայ քրիստոնեայ․ բայց գլուխն Դումպիոյ թագաւորն է իբրեւ իմպէրաթօր․ միւսք թագաւորքն հնազանդին սմա և որ ինչ տղայք ծնանին այս 6 թագաւորքն և թագուհիքն, ողորկեն (= ուղարկեն) Դումպիոյ թագաւորին մօտն, որն որ կամի զայն, զայն թագաւոր դնէ իւրեանց հօր տեղն։ Իսկ թագաւորն է յոյժ բարեպաշտ և աստուածասէր, և ամէն օր երկու անգամ ի դիւան կու նստի առաւօտ և երեկոյ․ 12 զատով և 2 մեծ վէզիրով, 2 մեծ թուր ի ձեռաց երկու վէզրին։

Դատաստանագիրքն առաջեւներն, այս օրէն դատաստանն վաղն չեն ձգել, թէ չէվիշ թէ կամանել և ինչ տեղ որ Դիւան կանէ մեծ փիայացայ է․ Գ (3) մեծ ծառ կայ փշի որ հաստութիւն Գ (3) մարդ չէ կարող պատել և գլխի ճղներն հաւասարք են եւ այնչափ լայն է ծառի գլուխն որ տակի չուքն ԴՌ (4000) մարդ կու նստի․ և բնաւ սքայ չունի, այլ աղով կանեն ալիշ վէրիշն։ Եւ յորժամ թագաւորն դուրսն ելանէ այս է զենամթն։ 24 յետակով, 24 զամթրով, ԻԴ․ (24)

Խաչալամով, 30 դապուշխանայ, Թրէմպէտով Նաֆիրով, բուռով և պոռօղանով, իւրեանց առաջնորդն հետն, ակմնակապ Թագ ի գլուխն, և որքան շէնէթ որ ունի ինքն նոյնպէս այլ ունի կինն։ Ե յորժամ Թագաւորն նստի ի սեղան 2 աւաքերէց մինն յաջ և մինն յահեակն կու կանգնին, եւ 2 վէզիր առաջեւն եւ Թագաւորին ձեռաց մին ճոխ կայ, եւ ինչ կերակուր վէզիրքն հրամայեն չաշնի գիրն զայն կերակուրն դնէ հացին վրայ ուտէ Թագաւորն, նոյնպէս եւ ըմպելն, որ ինչ վէզիրքն հրամցնեն։ Եւ հագուստ Թագաւորին երբեմն բարակ զառպաստ, եւ երբեմն ֆութայով, եւ ակմնակուռ Թագ ի գլուխն. եւ ինչ տեղ որ նստի մին Թուր մին Թօփուզ եւ մին խանչար աթոռով առաջեւն դնեն եւ մին խանչար այլ միշտ մէջքն է։ Եւ ինքն Թագաւորն է յոյժ անձնեղ եւ գեղեցիկ եւ հասակաւ երկու կանգուն բարձր քան զամենայն մարդիկ եւ որքան Թագաւոր որ եկեալ է սորա ազգէն բազկի ոսկոռն մի է եւ ոչ երկու իբրեւ հասարակ մարդոց. Կէս տարի միշտ 'ի սաֆար է Թագաւորն ամենայն զօրօքն եւ զօրքն անհուն են իբրեւ զաւազ ծովու առանց ուլուֆայի եւ փոխանակ ուլուֆայի երկիր ունին եւ գեղ. 'ի Յունիսի ամսոյն մինչեւ Հոկտեմբեր ամսին ձմեռն է որ բարձր սարերն ձիւն կու գայ. եւ այս 4

ամիսս ամէն օր 2 անգամ անձրեւ կու գայ եւ գիշերն մինչեւ լոյս. եւ որքան անձրեւ որ կու գայ ամենն կու հաւաքին 'ի ծովակ մի որ պատէ 15 օր. եւ Նիլ գետոյ ակն այս ծովակիս մօտ է. կու մտնու այս ծովակիս մէջ, եւ այս ծովակիս ջուրն կ'ելնէ 2 սարամիջով կու գնայ Մըր, որ Մըրայ երկիրն չէն կու պահէ. եւ թէ Հապաշի թագաւորն կամենայ կարէ կտրել զՄըրու ջուրն. եւ այս ծովակիս մէջն ամենայն ծովային կու գտանի. փիլ, գոմէշ, եղն, մարդ, կին. եւ ամենայն անճոռնի կենդանի. և երկիրն շատ Հրէայք կան բնիկք եւ թուրք որ յետոյ են եկել՝ եւ այս 6 թագաւորութիւնս մի օրէնք եւ մի հաւատ ունին, եւ երիցունքն կին ունին, աբեղայքն ոչ. եւ են 2 ազգ, մինն սեւ Թէլմանսք որ 'ի յազգէն Հրէից են յառաջ եկեալ. եւ մինն Թագէոսեանք որ յազգէն Հայոց են յառաջ եկեալ: Թէլմանսեանքն ունին ձԹ վանք, թող զգեղօրէից եկեղեցիքն, եւ Թագէոսեանքն ունին ՋԹ վանք, թող զգեղօրէիցն: Եւ երկիրն ամենայն է յոյժ բարութեամբ լի եւ զանազան պտղօվք, եւ միշտ կանանչ է 'ի Դ եղանակն եւ ջրամէտ, եւ մարդիկ ամենեքեան են սեւ եւ բոպիկ, զատ ի մեծամեծացն որ մին փաթթայով ծածկեն. եւ այս 6 թագաւորութիւնս հապաշին. եւ մին թագաւորութիւն Սրնարին չկայ, կոյր, կաղ

խոյտ, եւ այլ այսպիսի ցաւ. եւ ձիանք երկրին են կարի վազողք. եւ մարդիքն քան զձիանքն։

Այլ եւ կայ ծառ մի մեծ որ բարձր է քան զզանկակատունն Փիզայու, եւ տակն այնքան հաստ է որ բոլորն կու փորեն. 15 եւ 20 կամարաւ կու չինեն. եւ գլուխն փոքր ճուղ ունի, եւ պտուղ ունի. որպէս թարում փշատի նման է և թթվաշ ունին զայն. կայ և բամպակի ծառ որ մեծ է իբրև ընկզի ծառ և ի տարին բոլոր պտուղ կու տայ և կու թնա մինչև ճ տարին. կայ և ծառ չաֆթալուի որ 2 լիրա կու կշռէ մին հատն. և ի տարին բոլոր պտուղ կու բերէ։ Կայ և ազգ մի եղն որ ամէն պոչն խ. հոխայ ջուր կու տանի որ կու մորթեն կուտեն. կայ և էշ վայրի գեղեցկախայտ որ թագաւորաց փէշքաշ կու տանին։ Կա և ազգ մի կենդանի որ Զառնափա ասեն որ վիզն խիստ երկայն է դէվազուշու նման է և ինքն է քան զէզն մեծ և յետքն բարձր է քան զառաջքն. և ինքն խիստ սիրուն կաշի ունի պուտ պուտ։ Կա և սամուր պատուական որ մէկ հատն մին քիւրք կու լինի։ Եւ երկիրն բնաւ ոչ ըմպեն ջուր այլ մեղրի գինի և բօզայ։ Եւ ի Հապաշի երկիրն ոչ գոյ բընաւ արծաթ։ պղինձ. կլայէկ, արճէճ, բայց

ոսկի շատ, որ 3 կերպ է. մինն լերեւ ղաւաղ, 2 որպէս բակլայ և սիսեռն. 3 բուսուն ոսկի որպէս ծներեկ ի մէջ ղամիշի։ Եւ անուն թագաւորաց քաղաքին մեծի ասի Թումպիա. երկրորդին Տիգրէ. երրորդին Աւղավ. 4 Բազա. 5 Հասէ. 6 Ճիլկա։ Իսկ Սնարու թագաւորն որ է սնօտաւաշ Օսմանցոց և հապաշին, իւր երկիրն է խիստ ադալաթ որ ոչ գող կայ, և ոչ բոզ. եւ երկիրն բնաւ գերմայրուկ չկայ ոչ 'ի մտանելն և ի յելանելն և թագաւորն է յոյժ ձեռն առատ. եւ ինքն աղքատասգետ եւ աղքատասէր եւ մեծադլուխ քան զամենայն մարդիկ երկրին։ Եւ իմ կայեալ ի Հապաշստան Գ ամիս. խնդրեցի հրաժանն ելանելոյ. զի ոչ կարացի կեալ վասն վշտացուցանելոյ զմեզ քահանայիցն յաղագս հարցափորձի բազմիցս օրինաց մերոց և հաւատոց համար։ Եւ գրեաց թագաւորն յանձնարարական գիր 'ի վերայ Սնարու թագաւորին որոյ անունն ասի Բադէն որ է թագաւոր արաբաց և կոչի թուրք. բայց ոչ ունի զօրէնս թուրքաց, և ելեալ ի Թումպիու Ի օրուան հասաք ի Զանկ Շաղայ որք են կուապաշտ արապ և կէս մի քրիստոնեայ են դարձեալ. ճանապարհն և երկիրն ամէն շէնութիւն է. ի Զանկշալու ԻԳ աւուր ճանապարհն ի վերայ Նիլ գետոյն

է. և առաք զգլխ թագաւորին հապաշայ, Բադլին թագաւորին, կանգնեցաւ ի վերայ տախտն ամենայն զօրօքն հանդերձ համբուրեաց զգլխն և եդ ի վերայ գլխոյն։ Եւ կացաք անդ մինչև քարվանի ելանելն. և թագաւորն Բադլին ետ մեզ մարդ, որ բերին զմեզ 'ի Մար։ Եւ 'ի գալն 20 աւուր ճանապարհ գետ ի վեր և անցաք զգետն. և Ժ. աւուր ճանապարհ, և եկաք Թադրար անցաք զգետն. և մինչև տեղս ամէնն շինութիւն է. և այս տեղէս մինչև Ը օրն եկաք 'ի Դուկլայ չօլով որ ջուր չկա. ջուր վերառաք Դուկլայու. Է օր գետն ի վեր գնացինք, և այս տեղէս մինչև ԻԷ օրն հասաք 'ի Ալֆա. բայց 26 աւուր ճանապարհ 2 տեղ ջուր կայ որ ուղտերն կխմեն եւ ոչ մարդիկ. ջուր վերառաք. ամէնն չօլ է. ոչ բոյս կայ եւ ոչ ծառ. ամենն սպիտակ աւազ է որ ասեն ծով աւազ. եւ սատակեալ ուղտոց մարմինքն են նշան ճանապարհի Ալֆայ է երկիրն թուրքաց Մարացոց իշխանութիւն են. Ալֆայու Ե օր չօլով եկաք 'ի Գանա. ջուր վերառաք Գուս ձայու Ը օրն հասաք 'ի Մար չէնութիւնք։ 'ի Մարս Հապաշստան գնալն ծովով գնացաք և 'ի գալն ցամաքով եկաք. 'ի Թուին Հայոց ՌՃԻԷ Սեպտեմբերի ԺԷ Մարու ելաք, եւ ի թուին Հայոց ՌՃԻԹ

Սեպտեմբերի ԻԵ. Մար դարձաք ի Մարու-ծովով եկաք 'ի Ալիվօռնայ երկիրն Գրան-տուքին զոր տէր Աստուած ամփորձ եւ եր-կար կեանք պայծառ պահեսցէ. 'ի պար-ծանս ամենայն քրիստոնէից եւ 'ի գթու-թիւնս տառապեալ Հայոց ազգին պանդխ-տելոց ամէն։

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ
ՕՏԱՐ ԵՒ ԴԺՈՒԱՐԻՄԱՑ ԲԱՌԵՐՈՒ

ա. արաբերէն. պ. պարսկերէն. թ. թրքերէն. ի. իտալերէն. ռ. ռամկօրէն. ֆ. ֆրանսերէն.
(թիւերը ցոյց կու տան էջերը)

Ալիշ վէրիշ. թ. առեւտուր. 76
Ատա. թ. կղզի. 19
Ատալաթ=ատալէթ. թ. արդարութիւն. 170
Արզ. թ. աղերս, խնդրանք. 33
Բուռ = պուր. պ. երիվար, ձի. 80
Բօզա. թ. կորեկօղի. 160
Գապուշխանայ կամ պիտի ըլլայ *գավուսխանայ*. կազմուած *գավուս* կամ *գուվուս*=աղեղ բառէն կամ *գուպուրխանայ*, *գուպուր* = կապարճ, պարսկանդարան բառէն: Կրնայ նաեւ *գապլխանէ* ըլլալ, որ պ. կը նշանակէ զինուորական երաժշտութիւն, ձայն սրնգի եւ թմբկի. 79.
Գերմայրուկ=կէօմրիւք. թ. մաքս. 171
Գրանտուզ=կրանտուք. ֆ. մեծ դուքս. 217—8
Եաղ. թ. իւղ. 16
Զառնապա. ընձուղտ. 153
Զառպատ, *զար* (տեռ=քօղ) եւ *պատ* բառէն կազմուած քօղապատ. 91
Զինաթ=զինէթ. պ. զարդ, պաճուճանք, հանդիսաւորութիւն. 79
Զմրութ—զիւմրիւտ. թ. զմրուխտ. 19
Թագրար—թէգրար. թ. կրկին. 197
Թարում. հաւանօրէն թարմ. 142
Թթվաշ. թթուաշ. 143
Թրէմպէտ=թրամփէթա կամ *թրափէթա*. ի. փանդիռ. 79
Թօփուզ. թ. բակ, տափան. 94
Իմբերաթօր. ի. կայսր. 57—58
Խանչար=խանչէր. ա. դաշոյն. 95

Խաշալամ. խաշ եւ ալէմ (նշան, դրօշ), խաշադրօշ. 79
Կամ անել կամ *կեամ* անել. չու ընել, չուել. 70
Ղաթր—ղաթըր. թ. ջորի. 79
Ղամիշ—ղամըշ. թ. եղէգ. 164
Ղայըխ—ղայըղ. թ. նաւակ. 11—12
Ղատը. թ. դատաւոր. 65
Ծոթ. ռ. ծայր, կոթ. 86
Մէհմուն—մէյմուն. թ. կապիկ. 28
Նաֆեր. պ. փող. 80
Շաֆթալի. թ. դեղձ. 147
Ուլուֆա.—ուլուֆէ—էօլէֆէ=իւլիֆէ. ա. ռոճիկ, թոշակ. հաս. 104
Չաշնի—չէշնի. պ. ճաշակ, համ, համտես. 88
Չէվիշ—չավուշ. թ. ոստիկան կամ *չէվիք*. թ. ճարպիկ, արագաշարժ. 69—70
Չօլ—Չէօլ. թ. անապատ. 10
Պօռազան—պօռուզէն. պ. փողահար, փողար. 80
Սաֆար (էթմէք). թ. ճամբայ ելլել, պատերազմի, ճակատ ել. 101
Սընօռ. թ. սահմանագլուխ. 12
Սնօռտաշ—սինօրտաշ. թ. սահմանակից, սահմանորդ. 168
Սքայ—սիքէ. թ. դրամ. 75
Տախտ—Թախթ. թ. գահ. փոխաբերաբար՝ մայրաքաղաք. 35
Տէվաղուշու—տէվէգուշու. թ. ջայլամ. 154
Փէշքաշ փէշքէշ. նուէր. 152
Փիայացայ. ի. եւ թ. հրապարակ. 71
Քարվան—քէվրան. պ. կարաւան. 193
Քարքեարտան—քէրքէտան. թ. ռնգեղջիւր. 27
Քիւրք. թ. մուշտակ. 158
Ֆիլ. թ. փիղ. 27
Ֆութայ. պ. լաթ. 92

Բ.

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.

ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԵՒ ԻՐ ԿԵԱՆՔԸ

Այս ձեռագրին հեղինակը ինքզինք կը կոչէ «Լուկաս ծառայ Յոհաննէս վարդապետ եւ արքեպիսկոպոս Շամիրամակերտու», *այսինքն Վանի։*

Կարգ մը տուեալներ ցոյց կու տան, թէ այս անձը ժամանակին արկածախնդիր եկեղեցականներէն Յովհաննէս Թիւթիւնճին է, որ ԺԷ. դարուն խառնըւած է Կ. Պոլսոյ վէճերուն և ազգային կեանքին, և երկու անգամ (1663—1664 *և* 1665—1667) *պատրիարքական աթոռը գրաւած, կարճ շրջաններով։*

Յետոյ ան գացած է Վան, ուր կ՚երեւի թէ ձեռք բերած է տեղւոյն առաջնորդութիւնը, նաև՝ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը։

Ինչպէս պիտի տեսնուի վարը, հետագային Վանը ձգած և թափառած է այլեւայլ տեղեր, ինչպէս նաև Եգիպտոս, ուրկէ գացած է 1678—1680*ին Հապէշիստան։*

1670*էն* 1683 *իր գործունէութիւնը ցարդ կը մնար անծանօթ, վասնզի* 1683*ին զինք կը գտնենք Եւրոպա՝ Փարիզ, և գիտենք որ* 1698*ին գացած էր Տրապիզոն և հոն մեռած՝* 1703*ին։*

Այս ձեռագիրը կը լուսաբանէ մասամբ իր կեանքին մէկ անյայտ մասը, թէև տակաւին մութ կէտեր կը մնան։

Արդ՝ ծանօթացնելու համար այս անձին կեանքը, պիտի ջանանք տալ կարգ մը տեղեկութիւններ։

*Օրմանեան և Զամիչեան զայն կը կոչեն Յովհաննէս Արեւելցի՝ մականուանեալ «Թիւթիւնճի», գուցէ շատ ծխող ըլլալուն համար։ Օրմանեան (*Ազգապատում, էջ 2531*) կ'ենթադրէ, որ ծննդեամբ Վասպուրականցի է։*

*Ես կը խորհիմ, թէ ուղղակի Վանեցի է և նոյնինքն այն անձն է, զոր կը յիշէ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան՝ իր «*Օրագրութեան*» մէջ 1650 թուականին:*

Երեմիա Չէլէպի (տես էջ 19) ունի հետեւեալ թերի ու կիսատ արձանագրութիւնը·

«Յաւուրս այսոսիկ Յովանէս անուն վարդապետ ոմն Վանեցի եկեալ ի Քաղաքս, եւ ոչ կամէին բնաւ թողուլ սեւագլուխ, բայց ի խնդրոյ ոմանց Վանեցոց ծանօթից նմա՝ բերին եւ նստաւ յեկեղեցի Սուրբ Աստուածածնին»։

Այս անորոշ արձանագրութենէն կը յայտնուի, թէ 1650ին արդէն վարդապետ Յովհաննէս Վանեցի գացած էր Պոլիս և հակառակ անոր, որ ոչ մէկ վեղարաւորի չէին թողլ տար Պոլիս մնալ, ծանօթ մէկ քանի վանեցիներու խնդրանքով անիկա հաստատուած էր Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցին։

Առեղծուածային չեն այս տողերը, վասնզի այդ ժամանակ պատրիարքական աթոռը խաղալիկ եղած էր քանի մը եկեղեցականներու միջև. և այդ պատճառով Պոլսեցիք 1649ին որոշած էին Պատրիարքութիւնը

յանձնել աշխարհական տեղակալներու։ Այսպէս՝ տասն և մէկ ամիս աշխարհական տեղակալներով կառավարուեցաւ աթոռը, բայց Նախկին անկեալ պատրիարքը՝ Դաւիթ Արեւելցի, 1650ին կրկին յաջողեցաւ կաշառքով գրաւել աթոռը, բայց հազիւ չորս ամիս մնաց և տապալեցաւ. ապա դարձեալ աշխարհական տեղակալները վարեցին Պատրիարքարանի գործերը։

Կ'երեւի թէ աշխարհական տեղակալները, տեղի չտալու համար որ եկեղեցականներ իրենց չհաստակութեանց ասպարէզ գտնեն, համաձայնած էին, որ ոեւէ եկեղեցական չհաստատուի Պոլիս, որպէսզի առիթ չունենայ պատրիարքական աթոռը գրաւել փորձելու։

Այս պատճառով՝ Յովհաննէս վրդ. Վանեցի դժուարութեան հանդիպած է և ծանօթ Վանեցիներու միջամտութեամբ միայն արտօնուած է բնակելու Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցին։

Յովհաննէս վրդ. Վանեցիի Պոլիս գալուն չարժառիթը հաւանօրէն ժողովարարութիւն էր, վասնզի 1647 Մարտ 28ին (տես Եր. Լալայեան. Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Վասպուրականի», էջ 907-908) և 1648 Ապրիլ 2ին (տես Առաքել Դաւրիժեցի, Գ. տպ. էջ 489-494 եւ Դիւան Ժ. հտ. էջ 62-3 և 104 եւ 124) երկու սոսկալի երկրաշարժներ պատահած էին Վանի մէջ և փլած էին շատ մը վանքեր և եկեղեցիներ։

Թերեւս ոմանք կասկածին, որ այս և յաջորդ տարուան երկրաշարժները նոյնն են, քանի որ երկուքին համար ալ ըսուած է, թէ Աւագ Ուրբաթ օր պատահած են, միայն 1647ին՝ Մարտ 28ին, և 1648ին՝ ըստ Առաքել Դաւրիժեցիի և ըստ ուրիշ երեք յիշատակարաններու՝ տեղի ունեցած է Ապրիլ 2ին։ 1647ի

երկրաշարժին յիշատակութիւնը ունի նաև ուրիշ Աւետարան մը, առանց ամսաթիւը ճշդելու, սակայն միշտ հաստատելով, որ Աւագ Ուրբաթ գիշերը պատահած է (տես Ցուցակ Վասպուրականի, էջ 268-269)։

Այս հանելուկը կը լուծէ, ըստ իս, Պրոֆ. Հրաչեայ Աճառեանի ցուցակագրած ձեռագիրի մը յիշատակարանը (տես Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Թաւրիզի, Վիէննա, 1910, էջ 103), որ իբր թէ 1646ին գրուած է, մինչ 1648ին գրուած պէտք է ըլլայ (Ռ և Ղէ թուականը Ռ և Ղե կարդացուած է)։ Այս յիշատակարանին հեղինակը Վասպուրականի զանազան աղէտներուն թուումը կ'ընէ և անոնց կարգին հետեւեալ ուշագրաւ տողերը կը գրէ. «Եւ դարձեալ երկու ամաւ մինչ ի յայս ամս, որ եմք ի մէջ նոր կրկին աստուածասաստ բարկութիւն սփռեցաւ յաշխարհս հայոց վասն անբուժելի մեղաց իմոց, մանաւանդ Վանայ քաղաքին զեղարկիւքրն, եւ յՈստանայ մինչ ի Խօշաբ, զի ի յաւագ մեծի Ուրբաթի գիշեր լուսնի ի Շաբաթ որ էր Զատիկ Աստւած բարկացաւ, եւ շարժեաց զերկիր ի բազում տեղիս եւ այն որ ի Վան եւ յՈստան շարժեաց՝ մարդ ոք չէր տեսեալ եւ ոչ ի պատմութեանց լուեալ զի ոչ վանք մնաց, ոչ քաղաք, ոչ գիւղ եւ ոչ այլ շինութիւն զի խ (= 40) եկեղեցի Վանայ բոլոր մինչ ի Հայկաձոր ի հիմանց փլան այն հրաշի աւրն եւ սուգ ածին քրիստոնէից եւ զաւերումն տանց եւ բարձրաշէն ապարանից եւ զմնացեալ մարդ, կին եւ տղայ եւ անասուն որ ի տան հողի տակն մնացին՝ չկարացաք իմանալ եւ գիր արկանել՝ զի անթիւ էր, բայց նոքա միայն է դիտելի որ արար զնա վասն մեղաց մերոց:»

Ոչ մէկ տարակոյս ունիմ, թէ երկրաշարժը երկու տարի տեւած է։

A 33580
ՀՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 2

Առաքել Դաւրիժեցի (*էջ* 488-495) *ամբողջ գլուխ մը նուիրած է այս երկրաշարժին*, «յաղագս շարժին որ եղեւ ի Վան քաղաքին, եւ իւրում շրջակայ երկրին» *խորագրով*։

Դաւրիժեցի կը պատմէ, թէ 1648 *Ապրիլ* 2*ին գիշերը* «եղեւ յանկարծակի թնդիւն եւ գոռումն՝ որոյ զկնի շարժ ահագին, որ ի բնակչաց այնքան գաւառացն ոչ ոք էր տեսեալ այնպէս ահագին շարժ»:

Ինչպէս կը տեսնուի, աւերածութիւնը եղած է մեծ, վասնզի «փլաւ ներքին բերդի պարիսպն Վանայ քաղաքին ի Թարվիզու դարպասէն մինչեւ Իղարի բուրջըն» *և պարիսպին զանազան մասերը, իսկ չփլածներն ալ վնասուեցան, այնպէս որ* «յետոյ քակեցին զամենայն եւ նոր շինեցին»։

Գալով եկեղեցիներուն, պատմագիրը կ'ըսէ, թէ «Ս. Սահակ... եկեղեցին բնաւին աւերեցաւ, զոր յետոյ խոջայ Ախիջանն շինեաց», *Էջմիածին եկեղեցին* «խախտեցաւ» *և որ նոյն խոջան նորոգեց առաջինէն գեղեցիկ։ Ս. Առաքելոց եկեղեցիին առաստաղը կը փլի և խոջա Ատոմեանք կը նորոգեն։ Ս. Պօղոս եկեղեցիին կաթողիկէն կը փլի և Գերաքենց Ջիրաքն կը շինէ։*

Մզկիթներէն միայն մէկը (Մուստաֆա Փաշայի մզկիթը) կ'ազատուի և բոլորն ալ կը փլին իրենց մինարէներով։

Պատմագիրը կը պատմէ նաև, թէ շատ տուներ և ապարանքներ և շէնքեր փլան՝ իրենց փլատակներուն տակ մահացնելով բազում մարդիկ և անասուններ, և «այնքան բազում էին մեռեալքն՝ որ այլիւ բարձեալ տանէին արտաքս ի քաղաքէն եւ ի թաղելն ոչ բաւէին հասանել գերեզմանն, այլ պատառեալ զեր-

կիր վիմ մեծ առնէին եւ ի մեռելոցն զուբն եւ տանն պատեալ կտաւով դնէին ի վիմն եւ հողով ծածկէին»:

Երկրաշարժը տեւած է ութ օր անդադար, այնպէս որ «ոչ կարէին ի տունս բնակիլ, այլ ի բացեայ վայրի վրանով կային»։ *Յետոյ՝ պարբերական ընդհատումներով մինչև Յունիս շարունակուած է,*

Դաւրիժեցի կը խօսի նաև վանքերուն վրայ և կ՚ըսէ, թէ «Վերին Վարագ եւ Ներքին Վարագ եւ եկեղեցի սրբոյ հօրն Թոդկայ, եւ մեծ եկեղեցին Սալնապատայ վանից, Նուշանից վանքն, Ղուռուպատայ վանքըն, Խէֆուց վանքն, Էրեմերայ վանքն, Սրխու վանքըն, Բերդակու վանքն, Կենդանանից վանքն, Կոընկու վանքն, Անգուսներու վանքն, Ալերու վանքն, Արջակու վանքն» *ամէնքն ալ* «փլուզեալք աւերեցան» :

Նշանակելի է, որ այս վանքերէն միայն «Երկու Վարագ եւ Կոնկու վանքն, եւ Խէֆուց վանքն միայն շինեցան. իսկ այլքն մնացին աւերակ»

Նոյնպէս Վանայ շրջակայ գիւղերու բոլոր շէնքերը և եկեղեցիները միասին փլան։ Բազմաթիւ աղբիւրներ ցամքեցան, ջրանցքներ քայքայուեցան և.ն.

Այս զարհուրելի երկրաշարժը, որուն մասին շատ մանրամասն կը խօսի Առաքել Դաւրիժեցի, նկարագրուած է կարճ տողերով նաև Գրիգոր Դպիր Վարագեցիէ (Դիւան Հայոց Պատմութեան. *Ժ. հտ. էջ* 62-63) *և* Անցք Վասպուրական աշխարհի *խորագրով տեղացի անանուն հեղինակէն (նոյն. Ժ. հտ. էջ* 104) *և վերջապէս ժամանակագիր Յարութիւն Խալֆայեանի գործին մէջ (նոյն. Ժ. հտ. էջ* 124)։

Այս մեծ աղէտը, ըստ Դաւրիժեցիի, «Վանայ քաղաքի փաշայն, եւ այլ իշխանքն...գրով շարագրեալ

առաքեցին ի քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, եւ ծանուցին թագաւորին Սուլթան Իպրահիմ խոնդքարին, թէ այսքան շինուածոց քաղաքաց եւ գեղօրէից, մաշիթաց եւ եկեղեցեաց աւերումն եղեւ» (էջ 493)։

Նոյնպէս «Վանայ քաղաքի խօջէքն առաքեցին առ խօջայ Ռոհիջանն՝ որ յաւուրսն յայնոսիկ ի Կոստանդնուպօլիս էր, հրաման առնուլ ի թագաւորէն վասն վերստին շինութեան աւերեալ վանօրէիցն եւ եկեղեցեացն, զոր եւ խոջայ Ռուհիջանն առեալ... ի թագաւորէն եւ առաքեաց ի Վան առ խսնայսն, եւ նոքա սկսան շինել զեկեղեցիսն զքաղաքին, ... եւ զՎարագայ վանից։ Եւ նախ Կիրակոս վարդապետն(1), որ էր առաջնորդ Վարագայ վանիցն՝ յանձն էառ շինել զժամատունն՝ զոր եւ շինեալ կատարեաց, եւ խոջայ Ամիրխան զսուրբ Խաչի եկեղեցին, եւ Մարխաս Չալապի՝ զԱստուածածնի եկեղեցին, եւ խոջայ Դիլանչին՝ զՍուրբ Սիօնի եկեղեցին, եւ խօջայ Յովհաննէսն՝ զՍուրբ Նշանի եկեղեցին։ Զայս եկեղեցիսն շինեցին՝ եւ մնաց բերդով եկեղեցին, եւ քառասուն աբեղայից եկեղեցին եւ վանից պարիսպն եւս շինեցին շուրջանակի բովանդակ։ Եւ կատարեցաւ շինումն նորին Վարագայ վանացն՝ եւ այլ վանօրէից եւ եկեղեցեաց ...» էջ 494)։

Անհաւատալի է, որ այս բազմաթիւ վանքերուն և եկեղեցիներուն վերականգնումը և նորոգութիւնը կարելի եղած ըլլայ կատարել. ուստի՝ բնու

---

(1) Կիրակոս վրդ. Աւանցցի, միեւնոյն ատեն Աղբակի, Ս. Բարթողիմէոս վանքին ալ վանահայրն էր, որուն շինարար աշխատութիւնները կը թուէ նաեւ ուրիշ յիշատակարան մը (տես *Ցուցակ Վասպուրականի*, էջ 268—270)։ Փիլիպպոս կթ. Աղբակեցի օգնած է այս Կիրակոս վարդապետին անոր շինարար գործունէութեան նիւթապէս նպաստելով մասնաւորաբար Վարագի Ս. Գէորգ եկեղեցիի շինութեան ատեն (Խ. Լեւոնեան, *Բիւզանդիոն*, թ. 1930)։

անհաւանական չէ, որ Յովհաննէս վրդ. այս բազմածախս շինութիւններուն ի նպաստ հանգանակութեան մը ձեռնարկելու համար մինչև Պոլիս ժողովարարութեան դիմած ըլլայ։

Իսկ միջամտող վանեցիներուն մէջ էր հաւանորէն խոճա Ռուհիջան մեծ եպարքոս Խուսրէվ փաշայի Բիւրքճի պաշին, որ չափազանց ազդեցիկ էր Պոլսոյ մէջ, սկսեալ 1620ական թուականներէն. ինքն էր, որ Վանի եկեղեցիներուն կառուցման հրամանը առած էր, ինչպէս կը հաստատէ Դաւրիժեցի (1)։

Այդ ատեն, ինչպէս գիտենք պատմութենէն, Պոլսոյ հայ գաղութը չափազանց խառնակ կացութեան մը մէջ կը գտնուէր. «ներսեցի»ներու և «դրսեցի»ներու պայքարին ամէնէն տաք շրջանն էր։

Մէկ կողմէն այս սոսկալի պայքարը, միւս կողմէն այն իրողութիւնը, թէ եկեղեցականները իրարու ձեռքէ կ'ուզէին յափշտակել պատրիարքական աթոռը, ամէն ապօրէն միջոցներով, Պոլսոյ մէջ ստեղծած էին վիճակ մը, որ բացարձակապէս անբաղձալի էր։

Նոյն ատեն ձգտուած էին նաև Էջմիածինի և Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւններուն յարաբերութիւնները, զորս կարգաւորելու համար Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոս (1633—1655) ուղեկիցներու շքախումբով մը հասաւ Հալէպ, հոն հանդիպեցաւ Կիլիկիոյ Ներսէս Սեբաստացի կաթողիկոսին (1648—1654) և 1652ի Զատիկին միասին գացին Երուսաղէմ, բազմաթիւ ուղեկիցներով և ուխտաւորներով։

---

(1) Խոճա Ռուհիճան Վանեցի, որ աշխարհական տեղակալներէն մին էր, մեծապէս նպաստած է նաև 1655—1657ի Երուսաղէմի վանքը փրկելու ձեռնարկին։

Երկու կաթողիկոսները հոն գումարեցին ժողով մը և 13 կանոններով սահմանեցին և կանոնադրեցին երկու աթոռներուն յարաբերութեանց խնդիրը (*տես Բաբգէն կաթ.* Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, *էջ* 343–350)։

Փիլիպպոս կաթողիկոս Երուսաղէմէն Պոլիս եկաւ 1652*ին, գաղութը խաղաղեցնելու համար։*

Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, որ Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսին Պոլիս անցուցած օրերու մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տուած է իր Օրագրութեան *մէջ, անոնց կարգին գրած է հետեւեալ տողերը,* 1652 *թուականով։*

«Եւ ի Սեպտեմբերի օրս Թուքունճի Ովանէս վարդապետն եկեալ հնազանդելով կաթողիկոսին։ Քանզի նա եկն անցեալ տարիս, որ էր թւին (Ռ) ՂԹ (1099 + 551=1650), եւ բազում անհամօթութիւն եւ անկարգութիւն արարեալ եւ բազում դրամս ժողովեալ ի քաղաքէս եւ պարծէր կաթողիկոսին(1) թէ Աշակերտ եմ նորա եւ քանի ի քաղաքս էր նայ եւ գնալոց էր, եհաս ի վերայ Եղիազար վարդապետն, եւ նա զայն լուեալ փախեաւ ի քաղաքէս, զի մի չար արասցէ իւրն, եւ այն փախիլն էր, մինչեւ որ կաթողիկոսն եկաւ եւ ասաց թէ նա սարկաւագ այլ չէ, եւ բանադրեաց։ Եւ ի ժամուս յայսմ եկն եւ բազում դրամս տվեալ կաթողիկոսին ճերիմէ(2), եւ յետ աւուրց ուղարկեաց զնա Նուիրակ ի գիւղքն» (*Օրագրութիւն, էջ* 32)։

Այս տողերը այլեւս ոչ մէկ տարակոյս կը թողուն, թէ Յովհաննէս վրդ. Թիւթիւնճի, արդարեւ 1650*ին եկած էր Պոլիս և* «բազում դրամս ժողովեալ» *էր Պոլիսէն, խաչագողաբար, վասնզի, ինչպէս կը*

(1) Փիլիպպոս Աղբակեցի։

(2) Տուգանք կը նշանակէ։

տեսնուի Երեմիա Չելեպիի տողերէն, իր Պոլիս գալէն յետոյ ժողովուրդը խաբած էր՝ ինքզինքը Փիլիպպոս կաթողիկոսի աշակերտ կեղծելով։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի, որչափ ատեն որ իր սուտը երեւան հանող չկար, չահագործած էր Պոլսեցիներու միամտութիւնը, բայց երբ ժամանակին ամէնէն գործունեայ վարդապետներէն Արզինի Բարձրահայեաց վանքին առաջնորդ Եղիազար վրդ. Այնթապցի Պոլիս կ'ուղեւորի, Յովհաննէս Թիւթիւնճի խոյս կու տայ հոնկէ, որպէսզի չխայտառակուի և չպատժուի։

Հաւանօրէն շատ հեռու տեղ չէ գացած, այլ Պոլսոյ շրջակայքը մնացած է։

Փիլիպպոս Աղբակեցի երբ Պոլիս կու գայ, զարմանալի է որ ո՛չ միայն կը հերքէ Թիւթիւնճիի իր աշակերտը ըլլալը, այլ կ'ուրանայ անոր սարկաւագութիւնն ալ և կը բանադրէ զայն։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի, սակայն, ճարպիկ մարդ՝ 1652 Սեպտեմբերին կը փութայ Պոլիս և հնազանդութիւն կը յայտնէ կաթ.ին, մանաւանդ «հնչուն փաստը» կը գործածէ, «բազում դրամս տուեալ կաթողիկոսին», իբր տուգանք։ Կը յաջողի կաթողիկոսէն նուիրակ նշանակուիլ Մարմարայի եզերքները, Նիկոմիդիա և շրջակայքը՝ ճէլալիներու արշաւանքի միջոցին հաստատուած հայ գիւղերու համար։

Թերեւս գայթակղեցուցիչ թուի Փիլիպպոս Աղբակեցիի պէս մեծարուած, յարգելի և իմաստուն կաթողիկոսի մը այս արարքը, որ պարզապէս կաշառքով պաշտօնաբաշխութիւն կը նշանակէր. սակայն ժամանակին պայմանները և ըմբռնումները բոլորովին տարբեր էին և երբեմն այս տեսակ զիջումները հարկադրական կը դարձնէին, նիւթական հաշիւներով։

Այսպէս՝ Յովհաննէս Թիւթիւնճի ձեռք կը բերէ նուիրակութեան պաշտօն, սակայն յայտնի չէ, թէ 1652 –1662 տասը տարուան շրջանին ի՛նչ ըրած է և ո՛ւր շրջած։ Միայն Երեմիա Չէլէպիի Օրագրութեան մէջ (տես էջ 55, 56, 57 և 81) 1654—1655 թուականներուն կը յիշատակուի «Տէր Յովհաննէս էջմիածնի» անունով անձ մը, որ 1654 Յուլիս –Սեպտեմբերին Պոլիս կը գտնուի, որուն դէպքերուն կը խառնուի և ժամանակակից անձերու հետ շփումներ կ'ունենայ։

1654 Սեպտ. 6ին Երեմիա Չէլէպի կը գրէ. «էջմիածնայ Տէր Յովանէսն գնաց», առանց ըսելու թէ ո՛ւր գնաց. իսկ 1655ին կը հաւաստէ, թէ Թոգատցին Պոլիս դարձած է, լսելով Փիլիպպոս կաթողիկոսին մահը, որ տեղի ունեցած է 1655 Մարտ 25ին։

Կարելի է ենթադրել, որ այս էջմիածնի Տէր Յովհաննէսը ինքն է, և այս կոչումը ստացած է էջմիածնի նուիրակի իր հանգամանքէն. սակայն ասիկա շատ հաւաստի չէ, վասնզի ուրիշ ժամանակակից Յովհաննէս վրդ.ներ շատ կան(1)։

(1) Ասոնցմէ մէկն էր Մուղնեցի Յովհաննէս. Փիլիպպոս կաթ. էջմիածինէն հետը բերած էր զայն եւ Կ.Պոլսոյ պատրիարք նշանակած: Մուղնեցի Թոգատէն չէր կրնար գալ, քանի որ արդէն Պոլիս էր իբր պատրիարք: Կար նաեւ էջմիածնի միաբան եւ նոյնպէս Փիլիպպոս կաթողիկոսին հետ Պոլիս եկած Յովհաննէս վրդ. Արղնցին, զոր 1653 Նոյեմբեր 5ին Փիլիպպոս Պոլիսէն Լեհաստան ղրկած էր իբր նուիրակ եւ խաղաղարար (տես Ալիշան, «Կամենից», էջ 230—253 եւ էջ 190 Մուշ պահուած Աւետարանի մը յիշատակարանը), որ նոյնպէս 1655ին Թոգատ չէր կրնար գտնուիլ անկէ Պոլիս գալու համար:

Կը յիշուի նաեւ 1651—53 Փիլիպպոսի հետեւորդներուն մէջ Յովհան վրդ. Երեւանեցի մը, որ Երեմիա Չէլէպի Մեծ Յովհան վրդ. կոչումով կը յիշատակէ: Կարգ մը պատճառներով՝ ասիկա ալ 1655ին Թոգատ չէր կրնար գտնուիլ:

Յովհաննէս Թիւթիւնճի Պոլիս կուգար և հաւանօրէն կը մասնակցէր քաղաքին ազգային անցուդարձերուն։

Փիլիպպոս կաթողիկոսի մահը պատճառ եղաւ, որ կարգ մը ազդեցիկ աշխարհականներ, որոնց գլուխը կը գտնուէր Վանեցի խոճա Թուհրճան, մտածեն հրաժարեցնել Յովհաննէս Մուղնեցի պատրիարքը, զոր Փիլիպպոս կաթողիկոս ինք նշանակած էր, վերջ տալով ներսեցի-դրսեցիի վէճին։

Եղիազար վարդապետ Այնթապցի, գործակից ունենալով Քէֆէցի Մարտիրոս վարդապետը, աջակցեցաւ այդ ազդեցիկ Հայերուն և Մուղնեցի ստիպուեցաւ հրաժարիլ. պատրիարքարանի գործերը վարել սկսան դարձեալ աշխարհական տեղակալներ, երկու տարիի չափ (1655–1657), իբր պատրիարքական տեղապահ ունենալով Մարտիրոս վրդ. Քէֆէցին։ Իսկ Եղիազար Այնթապցի հետզհետէ կը գրաւէր ազդեցիկ դիրք մը և նոյնիսկ դէմ կ'ելլէր Էջմիածինի, որուն նուիրակութիւնը կը փորձէր խափանել (տես Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպիի, էջ 170) և անունին յիշատակութիւնը դադրեցնել (Նոյն, էջ 199) և կ'սպառնար մերժել Էջմիածինի հեղինակութիւնը (նոյն, էջ 220), մասնաւորապէս նուիրակներու զեղծարարութիւնները և չարաշահութիւնները պատրուակ բռնելով։

Այս միջոցին՝ Թովմաս Բերիացի, որ 1644ին միայն երկու ամիս պատրիարքութիւն վարած էր և ապա Հռոմ գացած, Պոլիս դարձաւ և նորէն հետամուտ եղաւ պատրիարքութեան, իրեն աջակից ունենալով դեսպանատուններու հայ թարգմանները կամ կաթոլիկ պետութիւններու ազդեցութիւնը։

Թովմաս Բերիացի 1657ի սկիզբները դարձեալ պատրիարք եղաւ, աւելորդ է ըսել՝ կաշառքով։ Ադ-

րիանուպոլիսէն, ուր գացած էր Եպարքոսը շահելու համար, կոնդակ մը ղրկեց Պոլիս, որով կը յայտնէր թէ փոխանորդ կարգած էր Նիկողայոս եպ. Թուլկուրանցին և անոր գործակից նշանակած Դաւիթ վրդ. Բերիացին ու Վանեցի երէց մը՝ Թըլթըլ(1) Աստուածատուր։

Երբ այս կոնդակը հասաւ Պոլիս, աշխարհական տեղակալները իրենց համախոհներով և քանի մը երէցներով ժողով կազմեցին և որոշեցին ընդդիմանալ Թովմայի պատրիարքութեան։ Արդարև, Խոճա Ռուհիճանի ձեռնտուութեամբ՝ անոնք յաջողեցան կաթողիկոսութեան յարած Թովմասը բնաւ չընդունիլ, զայն իբր օտար գործակալ բանտ նետել տալ և չարունակել իրենց պաշտօնը։ Սակայն Աստուածատուր Թըլթըլ երէց և իր կուսակիցները, որոնք Թըլթըլեան կը կոչուէին, հակառակեցան տեղակալներուն և ամբաստանեցին զանոնք։ 1658 Նոյեմբերին Եղիազար եպիսկ. Այնթապցի կրցաւ ինքզինքը սիրցնել Պոլսոյ հայերուն և տեղակալները վարկաբեկ ընել, մանաւանդ ամբաստանել Խոճա Ռուհիճանը, որ Երուսաղէմի փոխանորդն էր, սակայն ապիկար դուրս եկած էր, չկարենալով պաշտպանել Երուսաղէմի իրաւունքները։

Պոլսոյ հայերը ուզեցին Եղիազար Այնթապցին պատրիարք ընտրել կրկին, բայց անիկա մերժեց և առաջարկեց այդ պաշտօնին կոչել Մարտիրոս Ղըֆէցին, որ 1659 Մայիս 25ին պատրիարք եղաւ, բայց հազիւ տարի մը կրցաւ պաշտօն վարել, վասնզի Ղազար Սեբաստացի, իր նախկին բարեկամը և գործակիցը, աթոռը յափշտակեց։

Ղազար՝ Սեբաստացիի զաւակ, Պոլիս ծնած և

(1) Թըլթըլ կը նշանակէ թլուատ:

Պոլիս անցուցած էր իր կեանքին առաջին տարիները։ Միջոց մըն ալ Էջմիածինի վանքը գտնուած էր Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով և աբեղայ ձեռնադրուած էր հոն։ Փիլիպպոս կաթողիկոսի մահէն (1655) ետքը Էջմիածինէն Պոլիս եկած և Մարտիրոս Քէֆէցիէն վարդապետութեան աստիճան առած էր։ Պոլիսէն 1657ին գացած էր Կիլիկիա և հոն Խաչատուր կաթողիկոսէն Տիվրիկի վրայ եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն քիչ ետքը դարձած էր Պոլիս և հետամուտ էր Պոլսոյ պատրիարքութեան։ Այս պատճառով հին բարեկամութիւնը թշնամութեան փոխուեցաւ։ Նոյնպէս Եղիազար Այնթապցի, որ գժտուած էր Մարտիրոս պատրիարք Քէֆէցիի հետ, գործակցեցաւ Ղազարի, որուն կողմնակից էին նաև Հիսար Տիպի Ս. Նիկողայոս եկեղեցիին երէցները և բոլոր Տիվրիկցի հայերը, որոնք այն միջոցին շատ հարստացած էին։ Ասոնց մէջ նշանաւոր էր մասնաւորապէս Շրվան անուն Տիվրիկցի մը, որ ջանք չէր խնայեր յաջողցնելու համար Ղազարի ընտրութիւնը, ինչ որ կատարուած իրողութիւն մը եղաւ 1660ին։

Ղազար միայն երեք տարի (1660—1663) պաշտօն վարեց, վասնզի լքուեցաւ Թըլթըլեաններէն, որոնք թշնամացան իրեն։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի, որ 1655ին Պոլիս եկած էր Թոքատէն, յայտնի չէ թէ Մուղնեցիի հրաժարումէն մինչև Ղազար Սեբաստացիի պաշտօնավարութեան սկիզբը ի՞նչ ըրած է, սակայն հաւանական է, որ շատ անփայլ վիճակ մը ունեցած ըլլայ, վասնզի իբր Էջմիածինի նուիրակ՝ չէր կրնար յարգ վայելել, քանի որ նուիրակներուն դէմ հալածանք կար կամ վստահութեան պակաս։

Կարելի է ենթադրել, թէ Յովհաննէս Թիւ-

թիւնճի 1655ին Թոգատէն Պոլիս գալէ վերջ Թերեւս Էջմիածին գացած և Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելէ ետք, կրկին իբր նուիրակ ժողովարարութիւն ըրած է։ Հաւանօրէն Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցիէն 1662 Յունուար 12ին Լեհաստանի Հայոց իբր «սիրելի եւ հաւատարիմ որդի» ղըրկըւած Յովհաննէս վրդ.ը, Էջմիածինի պարտքին համար ժողովարարութիւն ընելու և միւռոն բաժնելու համար (Ալիշան, Կամենից, էջ 257–258), նոյնինքն Յովհաննէս Թիւթիւնճի վարդապետն էր, որ փոխանակ Էջմիածին դառնալու՝ Պոլիս եկած էր, լաւ գումար մը հաւաքած, ինչպէս կ՚ըսէ Օրմանեան (Ազգապատում, էջ 2531), առանց ճշդելու թէ ուրկէ՛ հաւաքած էր այդ դրամը։

Զամիչեան, Հրանտ Աստուր և այլք նաև կը հաստատեն, թէ անիկա նուիրակութեան դրամները իւրացուցած և հարստութեամբ Պոլիս եկած էր։

Այնպէս որ սխալած չենք ըլլար, եթէ խորհինք թէ Յովհաննէս վարդ. Թիւթիւնճի Լեհաստանէն էր, որ Պոլիս կը հասնէր Ղազար Սեբաստացիի պատրիարքութեան ատեն, երբ Ղազարի նկատմամբ սկսած էին դժգոհութիւնները և կուսակցական հակառակութիւնները։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի այս նպաստաւոր մըթնոլորտը փորձեց օգտագործել ինպաստ իր պատրիարքացման։ Նախ, իր դրամական միջոցները տրամադրելով իր կողմը շահեցաւ Թըլթըլեանները, որոնց պետը իրեն հայրենակից վանեցի Աստուածատուր երէցն էր։ Յովհաննէս Թիւթիւնճի այս երէցին հետ Քէօփիւլիւզու վէզիրին ետեւէն Սիլիվրի գնաց, երբ Մաճառներու դէմ պատերազմին պատճառով ան նորէն ճամբայ ելած էր, և հոն յաջողեցաւ կաշառքով պատ-

բիւրքական հրովարտակը ստանալ (Զամչեան, Հայոց Պատմութիւն, Գ. հտ. էջ 692) և դարձաւ Պոլիս, ուր գրաւեց պատրիարքական աթոռը ըստ Հրանտ Ասատուրի (Ընդ. Օրացոյց, 1901, էջ 105). 1663 Փետրուարին և ըստ J. M. Yovannin և Jules Van Ganerի (Turquie, Paris 1850, էջ 272) 1663 Մարտին, և որպէսզի ապահով ըլլայ՝ Ղազարը բանտարկել տուաւ (Զամչեան, նոյն, էջ 693)։

Յովհաննէս պատրիարք, ինչպէս կը թուի, այն ատեն արդէն Արքեպիսկոպոս էր, վասնզի այսպէս կը յիշատակուի Վենետիկի Մխիթարեանց քով պահուած ձեռագիր Սաղմոսարանի մը մէջ (թ. 76), որ գրուած է «ի մայրաքաղաքն Տրապիզոն ... ի հայրապետութեան Հայոց Տէր Յակոբ կաթողիկոսին, ու ի յառաջնորդութեանն սուրբն Երուսաղէմայ Եղիազար վարդապետի, եւ ի պատրիարքութեանն տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին ... ի թուականիս Հայոց ՌՃԺԲ (1112+551=1663) ամի Յուլիս ամսոյ ԺԱ (11)» (Հ. Բարսեղ վրդ. Սարգիսեան, Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, էջ 240)։

Յովհաննէս՝ պատրիարք դառնալէն յետոյ, ինչպէս կ՚ըսէ Զամչեան, գիտնալով որ երկար ատեն չէր կրնար մնալ այդ իշխանութեան վրայ, զոր ստացած էր ամէնուն կամքին հակառակ, սկսաւ իր քարոզներով տարածել սա գաղափարը, թէ ինք պատրիարք եղած էր ընկճելու համար Էջմիածինի հակառակորդները, և ինչ որ ինք կը պարտէր Մայր-Աթոռին՝ պիտի հատուցանէր ամբողջովին։ Այսպէս ի նպաստ իր անձին շահագործել կ՚ուզէր իր նախորդին՝ Ղազար Սեբաստացիի Մայր-Աթոռի հակառակորդ ըլլալը։ Ինչպէս պատրիարքութեան հասնելու, նոյնպէս նաև զայն

պահելու համար գլխաւոր փաստ կը գործածէր կաթողիկոսական իրաւասութեանց տեսակէտը, և Մայր Աթոռին գերագահութեան վրայ կը յենուր։ Իբր էջմիածինի նուիրակ՝ իր նախապատուութիւնը և Ղազարի՝ իբր Սիսէն ձեռնադրեալ, Պոլսոյ պատրիարք ըլլալու իրաւունքը կը ժխտէր։ Սակայն ինքն ալ հաւատարիմ նուիրակ մը եղած չէր, քանի որ էջմիածինի հասոյթները իր անձնական նպատակներուն ծախսած էր։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի, որպէսզի այս մասին հանրութեան մէջ շրջող զրոյցները դադրեցնէ, կը խոստովանէր այդ հասոյթներուն իւրացումը, բայց կը խոստանար պատրիարքական հասոյթներով էջմիածինի գումարները վճարել և երաշխաւոր ցոյց կուտար Խօսրով և Միրզա՝ Արեւելցի իշխանաւորները, Նախիջեւանի Ջահուկ գիւղէն (Զաքարիա Սարկաւագ, Բ. հտ. էջ 72)։ Նոյնը կը հաստատէին նաև Թըլթըլեանք, որպէսզի ձեռքէ չհանեն իրենց կուսակից պատրիարքը։

Այս նպատակով երաշխաւորագիր մըն ալ պատրաստեցին Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսին զրկելու համար, ինչպէս նաև հանրագրութիւն մը, զոր կընքեցին Միրզա և Խօսրով, բայց զայն չուզեցին ստորագրել բնիկ Հայոց երեւելիները, որովհետև Յովհաննէս Թիւթիւնճի Թըլթըլեաններու մարդն էր, և ա՛լ ձանձրացած էին Թըրթըլեաններէն։ Միրզա և Խօսրով ուրիշ աննշան բնիկներու ստորագրել տուին այդ գիրերը, որոնք ուղղուած էին Յակոբ կաթողիկոսին, որմէ կը խնդրէին նաև հայրապետական կոնդակ մը, Յովհաննէսի պատրիարքութիւնը հաստատող։

Այս բոլոր գիրերը ճամբայ հանեցին Մինաս վրդ. Արեւելցիի և աշխարհականի մը ձեռքով։ Սա-

կայն գիրերը Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսին չհասան։ Ղազարի կողմնակիցները ձերբակալել տուին թղթատարները Նիկոմիդիոյ ճամբուն վրայ, Պոլսոյ մերձակայ Գարթալ գիւղին մէջ։ Թղթատարները Եպարքոսին տեղակալին առջև հանուեցան, որ բարկութեամբ հարցուց անոնց, թէ ի՛նչ են իրենց տարած թուղթերը և ինչո՞ւ կը տանէին։ Այդ թուղթերուն մէջ գտնուեցաւ նաև Յովհաննէս Թիւթիւնճիի նուիրակութեան կոնդակը, զոր ան տուած էր Մինաս վրդ.ի՝ ետ տանելու համար կաթողիկոսին։ Եպարքոսին տեղակալը երբ տեսաւ կաթողիկոսական կնիքը, հարցուց թէ որո՞ւն է այս և ինչո՞ւ համար դրուած է. ապա ըսաւ բարկութեամբ, որ ինչո՞ւ ուրիշ տէրութենէ մը միւռոն կը բաժնուի մեր իշխանութեան տակ գտնուած երկիրներու մէջ (Զամչ. Գ. հտ. էջ 693-4), ինչ որ ցոյց կու տայ, թէ այն պայքարին մէջ որ Սիսի կողմնակիցները կը մղէին ընդդէմ Էջմիածինի, գործածուած էր այն քսու զէնքը, թէ Մայր Աթոռը օտար գործակալութիւն մըն էր։

Եպարքոսին տեղակալը՝ իբր լրտեսներ կը հրամայէ թղթատարները բանտարկել։ Տասը օր յետոյ 1000 ղրուշ տուգանքով թէև արձակուեցան անոնք և գործն ալ խափանուեցաւ (Զամչ. Գ. էջ 694), սակայն, իբր Էջմիածինի կաթողիկոսին մարդը, Յովհաննէս Թիւթիւնճիի դիրքն ալ վտանգուեցաւ կառավարութեան առջև։

Ասիկա իբր թէ բաւական չըլլար, Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոս Պոլսոյ անցուդարձերը իմանալով, նամակներ գրեց իր Պոլսոյ ծանօթներուն, յայտնելով թէ ինք հաւան չէ Յովհաննէսի պատրիարքութեան և անոր ընթացքին։ Անիկա առանց պաշտպանելու Ղազար

Սեբաստացին, որ յայտնի հակառակորդ էր Մայր Աթոռին, կ'ըսէր թէ «դատեցէք Յովհաննէսի և Ղազարի գործերը»։ Ղազարէն ամէնքն ալ կը խորշէին, վասն զի յայտնի էր իր ընթացքը, իսկ Յովհաննէս կեղծաւորութեամբ ինքզինքը Մայր Աթոռի հարազատ որդի ցոյց կու տար և անոր հասոյթները և նուիրակութեան արդիւնքները օտարները կաշառելու և իր կուսակիցները զօրացնելու կը գործածէր, և այսպէս՝ փախանակ օգտակար ըլլալու, վնասակար կ'ըլլար Աթոռին, երբ մանաւանդ կը տարածայնէր, թէ այնքան գումար հասուցած էր Էջմիածին։

Այս նամակներուն Պոլիս հասնելէն յետոյ Յովհաննէս բոլորովին վարկաբեկ եղաւ։ Ի զուր կը ջանար վրդովուած հանրային կարծիքը հանդարտեցընել, խոստանալով ի մօտոյ վճարել Էջմիածինի իր պարտքը և ցոյց տալ իր հաւատարմութիւնը։

Քիչ յետոյ Պոլիս հասաւ Էջմիածինի նոր նուիրակը՝ Մինաս վրդ. Եւդոկիացի, Գաղատիոյ առաջնորդը (1647—1676) և անշուշտ կաթողիկոսին կողմէ պահանջեց Յովհաննէս Թիւթիւնճիի իւրացուցած գումարները, սակայն «սա եւս ի սաստելոյ Թլբլեանց միտեցաւ ի կողմն Յովհաննու» (Զամ. Գ. էջ 694)։ Ասոր հետեւանքը այն եղաւ, որ ժողովուրդը գլացաւ իր նուէրները։ Մինաս վրդ. գանգատեցաւ Թըլթըլեաններուն, թէ իրենց պատճառով զինքը կ'անգօսնեն։ Ասոր վրայ՝ Թըլթըլեանք դիմեցին Եպարքոսի տեղակալին և անկէ առին հրամանագիր մը (տիվանի բեսկերեսի), որով խստիւ կը հրամայուէր մայրաքաղաքին հայ եկեղեցիներուն տալ, ըստ սովորութեան և առատութեամբ, նուիրակին նուէրները (Զամչեան, Գ. հտ. էջ 694)։

Ասիկա ալ աւելի գէշ արդիւնք մը ունեցաւ, վասնզի ժողովուրդը բոլորովին երես դարձուց նուիրակէն, որ հազիւ քիչ մը դրամ կրցաւ հաւաքել և զայն գործածեց կաշառքի և Թըլթըլեանները գոհացընելու։ Իսկ Յովհաննէս տեսնելով այս վիճակը և պարտքը վճարելու իր անկարողութիւնը, մանաւանդ որ ունեցածն ալ սպառած էր կաշառք տալով, սկսաւ կեղեքել ժողովուրդը, «Քանզի յանցանս արկեալ ի վերայ նոցա, կամ առիթ առեալ ի թեթեւ իրաց՝ տուգանս ծանունս դնէր ի վերայ նոցա, եւ մանաւանդ ի վերայ եկեղեցականաց, զորս գրել ի մասնաւորի զանց առնեմք», ինչպէս կ՚ըսէ Չամչեան (Գ. էջ 694)։ Հակառակ այս չարաչահութիւններուն սակայն, իր պատրիարքութեան ընթացքին՝ Յովհաննէս պատրիարք Թիւթիւնճի չկրցաւ հատուցանել այդ գումարը, թէև սքանչելի առիթ մըն ալ ներկայացաւ իրեն։

Կիլիկիոյ Մինաէրճի մականուանեալ Խաչատուր կաթողիկոս Գաղատացին (1657—1674), որուն ձեռնասունն էր Ղազար Սեբաստացի, 1663ին Հալէպի մէջ ասորի Անդրէաս անուն եպիսկոպոս մը կաթողիկոս ձեռնադրած էր, իբր հակաթոռ Ասորւոց Ս. Պարսամ աթոռին։

Ասորի օրինաւոր կաթողիկոսը իբր փոխադարձութիւն գրգռած էր Հալէպի հայ առաջնորդը՝ Դաւիթ եպս. Կարկառեցին, որ ինքն ալ Խաչատուրին հակաթոռ ըլլայ։

Դաւիթ, այս ծրագիրը յաջողցնելու համար, գնաց Պոլիս և կաշառեց Յովհաննէս Թիւթիւնճին, որ դրամի պէտք ունէր, իր իւրացուցած գումարները վերադարձնելու համար։ Այս կերպով Դաւիթ Կարկառեցի իր կողմը շահեցաւ պատրիարքը ու իր կողմնակիցները, և ապա կառավարութեան առջև ամբաս-

տանեց գիրով, Յովհաննէս Թիւթիւնճիի գործակցութեամբ և վկայութեամբ, Խաչատուր Գաղատացի կաթողիկոսը այս ու այն յանցանքներուն համար և յայտարարեց, թէ ան ժողովուրդին կողմէ մերժուած էր և անոր տեղ կաթողիկոս ընտրուած էր ինքը։

Ամբաստանութիւնը, շնորհիւ կաշառքի, ընդունուեցաւ։ Դաւիթ արքունի հրովարտակով Սիս գնաց և իրեն համախոհներ ճարելով հոն՝ կաթողիկոս եղաւ։

Խաչատուր, իր կարգին ինքզինքը պաշտպանելու համար, գնաց Պոլիս և բողոքեց իր իշխանութիւնը յափշտակողին դէմ։ Անիկա նեղը դրաւ Պոլսոյ հայ երեւելիները, ըսելով թէ իրմէ ի՞նչ վնաս տեսած էին որ դաւեցին իր դէմ։ Անոնք չքմեղեցին իրենք զիրենք՝ յայտնելով, թէ պատրիարքն է պատասխանատուն։ Երբ Խաչատուր կաթողիկոս կառավարութեան մեծերը կը սիրաշահէր Պոլսոյ մէջ, հակաթոռ Դաւիթն ալ հասաւ հոն, և երկուքին մէջ սկսաւ պայքարը։

Յովհաննէս պատրիարք Թիւթիւնճի, գլխաւոր պատասխանատուն այս պառակտումին, ստիպուեցաւ ժողով մը գումարել պատրիարքարանի մէջ, որուն ներկայ գտնուեցաւ նաև Էջմիածինի նոր նուիրակը՝ Գաղատիոյ առաջնորդ Մինաս արքեպս.ը։ Եւ որովհետև Յովհաննէս Թիւթիւնճի և Թըլթըլեանք, կաշառուած՝ Դաւիթ Կարկառեցիէն, հակառակ էին Խաչատուր կաթողիկոսին, վէճը երկարեցաւ։ Խաչատուր ձանձրացաւ և տեղի տուաւ, պայմանով որ Դաւիթ Հալէպ նստի և այն թեմին մէջ միայն ամփոփուի իր իշխանութիւնը, բայց օգնէ Սիսի աթոռին կարիքներուն։

Այս համաձայնութեամբ՝ Դաւիթ դարձաւ Հա-

լէպ, բայց մերժուեցաւ ժողովուրդէն, որ Խաչատուրը կը ճանչնար օրինաւոր կաթողիկոս Կիլիկիոյ (տես Բաբգէն կաթ. Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, 1939, էջ 390—392)։

Յովհաննէս պատրիարք Թիւթիւնճի, հակառակ դրամ հաւաքելու իր ճարպիկութեան, կաշառքներով չկրցաւ պատրիարքական աթոռին վրայ մնալ և մէկ տարի և մէկ ամիս պատրիարքութիւն ընելէ յետոյ տեղի տուաւ Սարգիս Թէքիրտաղցիի 1664 Ապրիլին։ Նոր պատրիարքը Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքին աշակերտն էր։ Երբ Եղիազար Այնթապցի 1659ին Ս. Յակոբի վանքին տէր դարձաւ, ամէն կողմ նուիրակներ հանեց։ Ասոնցմէ մէկն էր Սարգիսը, որ Կաֆա զրկուեցաւ և արդիւնաւոր նուիրակութիւն մը ունեցաւ, բայց Երուսաղէմ դարձին՝ նուազ արդիւնք ցոյց տուաւ։ Եղիազար կասկածեցաւ և անոր շրջած քաղաքներէն ճիշդ հաշիւներ բերել տուաւ։ Սարգիս ստիպուեցաւ պարտքը ճանչնալ և վճարումը պարտամուրհակներով ապահովել։ Եղիազար այդ մուրհակները կէս գինով փոխանցեց այլազգիներու, որոնք սկըսան նեղել Սարգիսը, որ 1663ին Պոլիս անցաւ ճար մը խորհելու և պարտատէրները գոհացնելու համար, բայց չյաջողեցաւ և պարտատէրներու պահանջումով բանտարկուեցաւ։ Հոն իրեն բանտակից գտաւ Նախորդ պատրիարք Ղազար Սեբաստացին, զոր, ինչպէս յիշուեցաւ, Յովհաննէս Թիւթիւնճի պատրիարքը բանտարկել տուած էր։ Մտաւորապէս տարի մը իրարու հետ ապրեցան, բարեկամացան և խորհրդակցութիւններ կատարեցին իրենց ոսոխներուն դէմ։ Նախ Ղազար ազատեցաւ իր կուսակիցներուն միջնորդութեամբ, իսկ Սարգիս օգտուեցաւ նոյնիսկ իր պարտատէրներէն, որոնք նոր փոխատուութիւններով զայն

պատրիարք դարձնելու աշխատեցաւ, որպէսզի այս կերպով հին և նոր պարտքերը միանգամայն կարենան գանձել։

Արփարև՝ Սարգիս բանտէն ելլելով Ադրիանուպոլիս գնաց Եպարքոսին ետեւէն և պատրիարքութեան հրովարտակ առնելով Պոլիս դարձաւ, Յովհաննէսը վտարեց և ինքը տիրացաւ աթոռին (1664 Ապրիլ)։ Սակայն իր պահանջատէրերէն չփրկուեցաւ։ Թէև իր քարոզներէն կ'ախորժէր ժողովուրդը և հետըզհետէ իր բարեկամները կը շատնային ու օգնութիւններ ալ կ'ըլլային իրեն, սակայն իր պարտքերը շատ էին, ծանր տոկոսներով։ Ան յաճախ ստիպուած էր կերակրել իր պահանջատէրերը, որոնք կու գային մնալ իր տունը, ծառաներով և ձիերով միասին։ Եթէ պաշտօնի վրայ մնար, թերեւս կարենար այս տխուր վիճակէն փրկուիլ, սակայն պարագաները աննպաստ ձեւով մը դասաւորուեցան իր դէմ։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի, պատրիարքութենէ իյնալէն ետքը, Թըլթըլեանները իրենց գլխաւորներէն երկու հոգիի պաշտօն տուին Պեկրատ երթալ մեծ Եպարքոսին ետեւէն, զայն կաշառելու և Սարգիս Թէքիրտաղցին տապալելու համար։ Իրենց պատգամաւորներուն ընկերացուցին նաև Յովհաննէս Թիւթիւնճին, խոստանալով անոր վճարել ինչ ծախք որ երթար իրենց նպատակին իրագործման համար։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի Պեկրատ հասնելով՝ հաստատուեցաւ տուն մը, ուր եկան զինքը գտնել արքունի բանակին իբր հայթայթիչ կամ իբր պաշտօնեայ գործող հայ վաճառականներէն և իշխանաւորներէն ոմանք և զինքը մեղադրեցին «բազում բացիւք»։ «Դուն, ըսին, որ այսչափ քրիստոնեաներու դրամը վատնեցիր և պատճառ եղար ժողովուրդին

գայթակղութեան, այժմ ինչպէս կը համարձակիս դարձեալ ձգտիլ իշխանութեան և հոս գալ»։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի պատասխանեց և ըսաւ. «ի՞նչ ընեմ, երբ զիս հանդարտ չեն թողուր Թըլթըլեանք, և խելքս գլխէս կ'առնեն։ Ես շատ մեծ պարտքեր ունիմ վճարելու անոնց, և եթէ դուք օգնէք ինծի և տաք իմ պարտքս, այլեւս պատրիարքութեան անունը բերանս չեմ առներ»։

Բայց անոնք ոեւէ օգնութիւն չըրին իրեն (Զամիչեան, Գ. էջ 695—696), ուստի Յովհաննէս Թիւթիւնճի և իր կուսակիցները՝ Թըլթըլեանք շարունակեցին իրենց ջանքերը, պատրիարքութիւնը ձեռք բերելու համար, սակայն արդիւնքի մը չկրցան հասնիլ, վասնզի Մաճառներու դէմ պատերազմին պատճառով՝ բանակը տեղէ տեղ կը փոխադրուէր և Եպարքոսն ալ կայուն տեղ մը չունէր։

Վերջապէս պատերազմը վերջացաւ և Եպարքոսը Ադրիանուպոլիս վերադարձաւ։ Յովհաննէս Թիւթիւնճի և Թըլթըլեանց պատգամաւորները իրենք ալ հոն փութացին և սկսան միջոցներ խորհիլ՝ Եպարքոսը սիրաշահելու համար։

Սարգիս, տեսնելով որ իր պատրիարքութեան վտանգ կ'սպառնար Թիւթիւնճիի կողմէ, ինքն ալ Ադրիանուպոլիս փութաց, անոր ձեռնարկները արգիլելու և իր աթոռը պաշտպանելու համար:

Հոն՝ երկուքը իրարու դէմ մաքառեցան։ Յաղթանակը շահեցան Յովհաննէս և իր կողմնակիցները, վասնզի Թըլըթլեանք նիւթապէս կ'օժանդակէին իրենց։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի արթնամտութիւնը ունեցած էր նաև այդ ժամանակ ծագած և ամբողջ ազգը յուզող նոր վէճ մը օգտագործելու ի նպաստ իր անձին:

Ինչպէս յայտնի է, ժամանակակից ամէնէն կորովի, ձեռներէց ու գործունեայ եկեղեցականներէն մին, Եղիազար Այնթապցի, ծրագրած էր Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոսութիւն մը ստեղծել, իբրև կեդրոն ունենալով Երուսաղէմը։ Այս նպատակով Եղիազար Այնթապցի Երուսաղէմի մէջ — որուն պատրիարքութեան հրովարտակը ստացած էր արդէն — գաղտագրաբար համաձայնած էր Կիլիկիոյ Խաչատուր Կաթողիկոսին հետ, որպէսզի զինքը օծէ։ Ազգը պառակտել սպառնացող այս ծրագիրին արձագանգը Պոլիս հասած էր արդէն։ Սարգիս պատրիարք Թէքիրտաղցի և Պոլսոյ մեծամեծները որոշած էին Եղիազարի աշակերտը Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանը ղրկել Հալէպ, որպէսզի համոզէ զինք հրաժարելու այս գաղափարէն։

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Սարգիս Թէքիրտաղցի, Եղիազարէն հալածուած, Պոլիս եկած էր և հոն բանտարկուած։ Եղիազար, իբր անհաւատարիմ նուիրակի, հակառակ էր անոր։ Յովհաննէս Թի. Թիւնճի, հետեւաբար, բնական զինակից մըն էր Եղիազարի, քանի որ ինքն ալ հակառակ էր Սարգիսի և անոր տապալումին կ'աշխատէր։ Եղիազար հոն, իր ծրագիրը յաջողցնելու համար, Պոլսոյ պատրիարքին գործակցութեան պէտք ունէր և Սարգիս՝ իբր հակառակորդ՝ բնաւ պիտի չուզէր օգնել իրեն. ուստի՝ ինքն ալ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի օգնելուն մէջ շահ ունէր։

Այնպէս որ Եղիազարի ձեռնարկին կը թուի, թէ կանուխէն օժանդակած է Յովհաննէս Թիւթիւնճի։ Ասիկա որոշ կ'երեւի 1664 Սեպտ. 13 թուականով նամակի մը մէջ, զոր Եղիազարի գրած է Տ. Մարտիրոս քհ. Քէօմիւրճեան, իր որդւոյն՝ Երեմիա Չէլէպիի իբր յանձնարարական, երբ ան Հալէպ կ'երթար իբր բանագնաց։

Այդ նամակին մէջ Մարտիրոս քհ. Քէօմիւրճեան կը գրէ.

«Զերա հաւն Թուրքունքի եւ լաւկերքն կամին զքաղաքս ի ներքոյ ծանր լծոյ եւ պարտուց արկանել եւ չունինք հոգաբարձու, որ զքրիստոնեայքն հոգայ եւ զնոցա խիղճն ի միտ ածէ, բացի հրամանայէդ: Եւ սաստիւ գիր մը ուղարկես քաղաքիս այն քաղաքավարիչներուն, որ լուռ կենան։ Եւ եթէ *չուզեն* ասես՝ նորա միտքն այս է. թէ մէկ մի ի մերայնոց նստի, քող քաղաքս աւերի, եւ դու լինաս պարտական, եւ զայլ մանր մասնաբար խաչատուր կաթ.ն մի ըստ միոջէ բերանով պատմէ հրամանացդ» (*Սիոն*, 1932, *էջ* 288-9)։

Ինչպէս որոշ կը տեսնուի, այս քահանան կ'ուզէ զգուշացնել Եղիազարը չխաբուիլ Յովհաննէսէն, որ կ'ուզէր պատրիարքութիւնը ձեռք բերել ամէն գնով, և յետոյ իր պարտքերը Եղիազարի վճարել տալ։

Դժբախտաբար Եղիազար իրեն տրուած խորհուրդները բնաւ նկատի չառաւ և 1664ին կաթողիկոս օծուեցաւ Հալէպի մէջ. բայց որովհետև Երուսաղէմի պատրիարքութեան հրովարտակն ալ ձեռք բերած էր, գնաց հաստատուիլ Երուսաղէմ։

Այս անիրաւութեան դէմ ծառացաւ Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքը իր միաբաններով և դիմեց Պոլսոյ պատրիարք Սարգիս Թէքիրտաղցիի, որ իբր Եղիազարի հակառակորդ՝ քոյրանուէր աջակցեցաւ Աստուածատուրի։ Այս վերջինին օգնեց նաև Մարտիրոս վրդ. Քէֆէցի, որ 1665ին Պոլիս եկած էր և շարժումին գլուխը անցած։

Գործը առաւ մեծ համեմատութիւններ, և ազգը համօրէն երկու մասի բաժնուեցաւ։ Երկու կող-

մերն ալ պետութեան անընդհատ դիմումներ կատարեցին և ձանձրացուցին Բ. Դուռը։

Մեծ Եպարքոսը ի վերջոյ կարգադրեց, որ Ադրիանուպոլսոյ մէջ Հայոց գործերուն համար մեծ ատեան մը կազմուի։

Հոն կաթողիկոսութեան հարցը ծեծուեցաւ և շնորհիւ Ապրօ Չէլէպիի, որ Եպարքոսին մարդն էր, տեսակ մը միջին ճանապարհ գտնուեցաւ (տես Ազգապատում, *էջ* 2563)։

Կաթողիկոսական խնդրոյն հետ նկատի առնըւեցաւ նաև Պոլսոյ պատրիարքութեան հարցը. որուն համար կը մաքառէին, ինչպէս տեսնուեցաւ, Յովհաննէս Թութունճի և Սարգիս Թէքիրտաղցի։ Ըսի արդէն, թէ Յովհաննէս յաղթեց Թըլթըլեանց դրամով։ Իր այս յաջողութեան ոչ նուազ նպաստեցին Եղիազար կաթողիկոս և անոր մեծ բարեկամն ու պաշտպանը՝ Ապրօ Չէլէպի, ժամանակին ամէնէն ազդեցիկ Հայը։

Առատ կաշառք վճարելով և ապագային դարձեալ նոր գումարներ տալու խոստումներով՝ Յովհաննէս Թութունճի վերահաստատուեցաւ պատրիարքական աթոռին վրայ, 1665 *Մայիսի վերջերը։*

Այս անգամ Թութունճի յաջողեցաւ պաշտօնավարել 2 *տարի և* 2 *ամիս, հակառակ տիրող խառնակ վիճակին և սուր պայքարին, զոր Արեւելցիներու կամ Ջահուկեանց և Եղիազարեաններու կամ Հոռոմցիներու կուսակցութիւնները իրարու դէմ կը մըղէին։*

Սակայն երբ Յակոբ Ջուղայեցի զօրացաւ, այլեւս Թութունճիի պաշտօնավարութիւնը անկարելի դարձաւ, վասնզի ինքը Եղիազարի և կուսակիցներուն մարդն էր և Էջմիածինի իրաւունքը խորելուն

համար կանուխէն Յակոբ կաթողիկոսի աչքէն ինկած էր։ Արդէն ժողովուրդին ալ սիրելի չէր, պարտքերէ ճնշուած՝ կեղեքումներու դիմելուն համար։ Ուստի՝ Յակոբ դիւրաւ կրցաւ զայն պաշտօնանկ ընել եւ Սարգիս Թէքիրտաղցին վերահաստատեց իր պաշտօնին մէջ՝ իբր պատրիարք։

Ինչպէս կը թուի, Յովհաննէս Թիւթիւնճի շատ լաւ անուն մը չէ ձգած Պոլսոյ մէջ, վասնզի Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան պէս լրջամիտ մէկը 1670ին իր մէկ նամակին մէջ (տես Օրագրութիւն, էջ 406) գովելով Ստեփաննոս Մեղրեցին՝ կ՚ըսէ. «զի ոչ է համեմատ Ղազար(1) եւ Թութունճի(2) եւ Սարգիս 3) վարդապետացն, զորս դու ինքնին զգիտութիւնդ քաջ ծանուցիր ազգիս համայնի ի ձեռն ջատագովութեանց այդորիկ՝ ընտրելով քո զարժանն եւ զանարժանն, գիտելով զչարն եւ զբարին, որոշել զլոյսն եւ զխաւարն, սիրելով զլաւն եւ ատելով զվատթարն, բացայայտելով զդառն ի քաղցր լսելով մարգարէին...»։ Բայց, ինչպէս տեսնուեցաւ. Յովհաննէս Թիւթիւնճի յուսահատող անձ մը չէր։ Համոզուած, թէ Պոլսոյ մէջ ասպարէզ չկար այլեւս իրեն համար, կը դառնայ Վասպուրական՝ իր հայրենական գաւառը եւ կը մտնէ Աղթամարի կաթողիկոսին իրաւասութեան տակ, գուցէ էջմիածինի հետապնդումէն ազատ մնալու եւ իր նուիրակութեան հաշիւները չտալու համար։

Հոն, ինչպէս կ՚երեւայ, յաջողած է նոյնիսկ կաթողիկոս դառնալ Աղթամարի —գուցէ հակաթոռ— ինչպէս նաեւ Առաջնորդ Վանի քաղաքին եւ հետեւա-

---

(1) Սեբաստացին․

(2) Յովհաննէս Թիւթիւնճին։

(3) Թէքիրտաղցին։

քար նաև վանահայր Վարագայ, — վանքի երկուքը միացած էին — , և ասկէ զատ իրեն սեփականացնելով նաև Հոգւոց Ս. Աստուածածին և Սալնապատի Ս. Գրիգոր վանքերու վանահայրութիւնը։

Այս պարագան կը հաստատէ հետեւեալ յիշատակարանը.

«Ի թուին ՌՃԺԸ. (1669) եղեւ շարժ ի քաղաքն Վան եւ վնաս ինչ ոչ եղեւ, բայց ի յոտն Վարագայ լեառն մի ոստեալ ի տեղւոջէ եւ թռուցեալ անկաւ ի ձորն, եւ արգիլեաց զգետն որ ի վերուստ անտի իջանէ(ր) եւ կասեալ կայցեալ ջուրն աւուրս ժամս բազումս, մինչ(եւ) ինքեան ըստ ինքեան ճանապարհ արար գնացից իւրոց. եւ խափանեցաւ ճանապարհ ջրոյն, որ ի գետոյն անտի ի վերուստ բաժանէր եւ գայր ի վանքն եւ վարէր զջրաղացն վանիցն, եւ խանգարեցաւ ջրաղացն եւ եղեալ պակասութիւն վանիցն, զի նովաւ կառավարիւր վանքն եւ այլ ոչ գոյր հնար այլ ճանապարհաւ գալ ջրոյն այնորիկ. այլ անկեալ ընդ ձորն, խառնեցաւ ի գետն եւ գնայր. վասն որոյ ճանճարեղ խորհրդականն այն Յովհաննէս վարդապետն, որ ի ժամանակին այնմիկ էր առաջնորդ անուանի վանուցն Վարագայ, որոյ մականունն Թիւթիւնջի ասէին, — սա լեալ էր պատրիարք ի մեծ քաղաքն Բիւզանդիոյ եւ եկեալ աստ եղեւ առաջնորդ, եւ ի միասին տիրէր Սալնապատայ վանիցն եւս, այլ եւ տիրեաց Հոգւոյ վանիցն եւս, եւ եղեւ կաթողիկոս Աղթամարայ. սա ճնարեաց այլ իմն կերպիւ բերել զջուրն ջրաղացին ի վանքն եւ զանշարժ լեառն եւ զանհուն վէմն ետ կտրել քարահատացն, եւ որ անդէն կատարեցաւ հրամանն, եւ կտրեցին զանբաւ արձանն(1) աւելի քան

(1) Այս արձանն որ «ծակ քար» կը կոչուի՝ ըստ Խ. Լեռնեանի, ցարդ կը մնայ իր տեղը՝ խանգարեալ վիճակով (*Բիւզանդիոն*, 1931)։

զգիրկս տասն, այնպէս մինչ երկու մարդ մտեալ ի ներքս ի միասին զնան եւ ձգեցին զջուրն ի ներքս եւ բերին ի ջրաղացն(1). բայց զանչափելի նեղութիւն եւ զանբաւելի ծախսն, որ ի վերայ եղեւ ոչ գոյ թիւ եւ ոչ համար. եւ յետոյ այս վարդապետն եղեւ գլուխ ազգին Ֆռանկաց եւ եկն ի վերայ թուրքին, յորոյ աւուրսն էր վախիլ Վարագայ խօճայ Փիրումն եւ աւագ երէց Տէր Մինասն. եւ վերակացու գործոյն Զմշկայ Տէր Աւետիսն. որ եղեւ յետոյ արհի եպիսկոպոս եւ գործակալ սուրբ Էջմիածնայ. այլ զխարճն Ալթունենց խօճայ Մարխասն հոգայ» (*Դիւան Հայոց Պատմութեան, Ժ. հտ. էջ* 105(2) *և Խ. Լեւոնեան* Բիւզանդիոն, *Թ.* 1930)։

Այս յիշատակարանէն որոշ է, թէ Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք Յովհաննէս Թիւթիւնճի 1669*ին Վանայ առաջնորդ էր և իր իրաւասութեան տակ ունէր ո՛չ միայն Սոլնապատի վանքը և Հոգւոց վանքը, այլ եղած էր նաև Աղթամարի կաթողիկոս։*

Սակայն գրուածէն այնպէս կը հասկցուի, թէ Յովհաննէս եպ. 1669*ին այլեւս Աղթամարի կաթողիկոս չէր, վասնզի այս կարգին յիշատակարանը կ՚ըսէ.* «յետոյ այս վարդապետն եղեւ գլուխ ազգին Ֆռանկաց եւ եկն ի վերայ թուրքին», *ինչ որ ո՛չ առաջնորդ և ո՛չ ալ կաթողիկոս եղած ատեն կրնայ եղած ըլլալ։*

Հ. Ներսէս Վ. Ակինեան, որ ուսումնասիրած է Աղթամարայ կաթողիկոսներու պատմութիւնը (Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, *էջ* 140), *որոշ*

---

(1) Այս առուին հետքերը մինչեւ այս դարուն սկիզբը կը նշմարուէին (Խ. Լեւոնեան, *Բիւզանդիոն*, թ. 1198):

(2) Ասիկա առնուած է *«Անցք Վասպուրական Աշխարհի»* անուն տետրակէ մը, զոր ժամանակին Փիրղալէմեան վրդ. ընդօրինակած է Վանի Նորաշէն եկեղեցիի Միքայէլ Քահանայէն առնելով:

տուեալներ չունի ճշդելու համար անոր պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցը։ Բացի վերոգրեալ յիշատակարանէն՝ ուրիշ ոչ մէկ վաւերագիր կը յիշատակէ իր անունը։

Միայն Վասպուրականի Մոկս գիւղաքաղաքին Ս. Աստուածածին եկեղեցին ունէր արձանագրութիւն մը, զոր Խ. Լեւոնեան հրատարակած է (Բիւզանդիոն, *թ.* 2196)։

Այս արձանագրութեան մէջ կ'ըսուէր.

«ԻԱ յոբելինին, քառեակ ներեալ ի նմին նորոգեցաւ տաճարս կուսին ձեռամբ մեղօք մեռեալ Ս...քին ի ժամանակին Տ. Յովհաննէսին ՌՃԻԶ (=1677)։

Արդ, Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան կ'ենթադրէ, թէ յիշուած Յովհաննէսը պէտք է ժամանակին Աղթամարի կաթողիկոսը եղած ըլլայ, քանի որ «ի ժամանակին» մը կայ անոր անուան առջեւ։ Ենթադրութի՛ւն՝ որ բնաւ հաւանական չէ, նախ անոր համար որ ճիշդ նոյն թուականին Կարապետ կաթողիկոս մը կը յիշուի նոյն աթոռին վրայ եւ երկրորդ՝ անոր համար, որ ըստ այս ձեռագիրին՝ անիկա 1678ին Հապէշիստան երթալու համար, 1677ին անուազն արդէն պէտք էր հեռացած ըլլար Վանէն։

Արդարեւ՝ կը հաստատուի, թէ Յովհաննէս Թիւթիւնճի, որ ինքզինքը կը կոչէ «արքեպիսկոպոս Շամիրամակերտու» *դեռ* 1678—1680 *թուականներուն, արդէն* 1675*ին թողած էր Վանի առաջնորդութիւնը, վասնզի ըստ յիշատակագրութեան մը* (*տես* Դիւան Հայոց Պատմութեան, *Ժ. հտ. էջ* 106) *այդ թուականին արդէն Վանի առաջնորդ էր Յովսափ վրդ. Ղազանցի, որուն յաջորդած է* 1679*ին Կարապետ վրդ. Մոկացի, աշակերտը Ապարանցի Կարապետ վարդապետին, որ Կալօյ կը կոչուէր։*

Ասիկա գրուած է Վանի առաջնորդական աթոռը 18 տարի, մինչև իր մահը՝ 1697 Յունուար 27 (տես Դիւան, Ժ. հտ. էջ 107 և էջ 153, Եր. Լալայեանց, Ցուցակ Վասպուրականի, էջ 930, Յ. Թոփճեան, Ցուցակ, Բ. 58)։ Իրեն յաջորդած է 1697ին ըՍտեփանոս վրդ. մը (Թոփճեան, Ցուցակ, Բ. էջ 58), որով որոշ կ'երևի, թէ Յովհաննէս վրդ. Թիւթիւնճի առնուազն 1675ին, եթէ ոչ աւելի կանուխ, հեռացած էր Վանէն։

Այնպէս որ բաւական կնճռոտ հարց մըն է որոշել իբր Աղթամարի կաթողիկոս իր պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցը, որ իր պատրիարքութենէն, այսինքն 1667էն վերջը պէտք է եղած ըլլայ, յիշատակարանին համաձայն։

Յիշատակարանին խմբագրութիւնը չփոթ է սակայն։

1669ին ան Վանի առաջնորդ էր, ասիկա տարակուսելի չէ. բայց որովհետև յիշատակարանին խըմբագրութիւնը որը օրին կատարուած ըլլալ չի թուիր, քանի որ աւելի ուշ ժամանակներու վերաբերեալ ծանօթութիւններ կու տայ(1), ուստի դժուար է ճշդել, թէ Աղթամարի կաթողիկոս ե՞րբ եղած է։

Ուշագրաւ է, որ Աղթամարի աթոռին վրայ կը գտնուէր — 1645էն մինչև 1660 — Մարտիրոս Գուր-

---

(1) Տեղ մը կ'ըսէ, թէ «ՅԵՏՈՅ այս վարդապետ եղեւ գլուխ ազգին Փրանկաց...», այսինքն 1669էն տարիներ յետոյ։ Ուրիշ տեղ մըն ալ ըսուած է. «յորոյ աւուրսն էր վաքիլ Վարագայ խոճայ Փիրումն և աւագ երէց Տէր Մինասն և վերակացու գործոյն Զմըշկայ Տէր Աւետիսն, որ եղեւ ՅԵՏՈՅ արհի եպիսկոպոս եւ գործակալ Ս. Էջմիածնայ»։ Ժամանակով յետոյ կատարուած բան մը չէր կրնար նախատեսուիլ առաջուց։ Աւետիս եպս. Զմշկայ արդարեւ 1669էն յետոյ Վանի առաջնորդ եղած է (տես Բիւզանդիոն, թ. 1198։)

ճի, որուն պաշտօնավարութեան վախճանը յայտնի չէ։ Իրմէ յետոյ կը յիշուի Պետրոս կաթողիկոս, որ 1670-ին վախճանած է։ Ասկէ վերջ կը յիշուի 1677ին Կարապետ Բռնած կամ Բրջած։

Արդ, Յովհաննէս Թիւթիւնճի պէտք էր 1667-էն 1675(1) ութ տարիներու ժամանակամիջոցին կաթողիկոս եղած ըլլար Աղթամարի, կա՛մ յաջորդելով Մարտիրոս Գուրճիի և կամ Պետրոս կաթողիկոսի (1670) և կամ անոնցմէ մէկուն աթոռակից եղած ըլլար։

Ուրիշ կերպ կարելի չէ մեկնել, վասնզի Վանի իր առաջնորդութիւնն ալ այդ թուականներուն կը զուգադիպի(2)։

---

(1) Քանի որ, ինչպէս տեսնուեցաւ, 1675ին Վանէն հեռացած էր արդէն։

(2) Համոզուելու համար՝ կը բաւէ ակնարկ մը նետել Վանի առաջնորդներու եւ Վարագի վանահայրերու ցանկին վրայ, սկսած ԺԷ. դարու սկիզբէն։

1596—1606. Ստեփաննոս եպ. (Ազգ. Հանդէս, ԻԱ. հտ. էջ 71. *Բիւզանդիոն*, թ. 2324)։

1606—1608. Զաքարիա եպս. Վանեցի Գէորգեան, *Բիւզանդիոն*, թ. 2324.

1608—1634. Մարտիրոս վրդ. Վանեցի, Արահու. (*Ցուցակ Վասպուրակ. Ձեռագրաց*, էջ 853—4. Աղաւնունի, Միաբանք. էջ 274. Դարանաղցի, Երուսաղէմի ձեռագիր, թ. 11)։

. . . .

1654—1660 Պօղոս Արքեպ. (Ազգ. Հանդէս, ԻԱ. էջ 72. Ցուցակ Վասպ. էջ 836. *Լոյս*, 1905, էջ 663)։

. . . .

1675— . . Յովասափ վրդ. Ղազանցի. (*Ազգ. Հանդէս*, ԻԱ. էջ 83)։

1679—1690 մռ. Կարապետ վրդ. Կալոյ Մոկացի (Ցուցակ Վասպուրականի, էջ 930, Ցուցակ Թոփճեան, Ռ. 58)։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի պաշտօնավարած պէտք է ըլլայ կամ 1647—1654ի միջոցին ինչ որ չէր կրնար քանի որ Վանէն հեռու Պոլիս եւ շրջակայքն էր եւ կամ 1660—1675ի միջոցին՝ ինչ որ շատ հաւանական է։

Ո՞րչափ մնացած է Աղթամար և ի՞նչ ըրած է, ոչ մէկ տեղեկութիւն կայ այս մասին։ Հաւանական է, որ Յովհաննէս Թիւթիւնճի իբր հակառակորդ Էջմիածինի, դեր մը ունեցած է այն փորձին մէջ, զոր Աղթամարի Մարտիրոս Գուրճի կաթողիկոսը կատարած է օգտուելով Թուրք և պարսիկ պատերազմներէն, իւրացնելու համար Էջմիածինի պատկանող Վանի, Բերկրիի, Արճէշի, Խլաթի, Բաղէշի, Մուշի, Խնուսի և մինչև Ամիթ տարածուող թեմերը, և անոնցմով կազմելու առանձին կաթողիկոսութիւն մը (տես Ջամբռ. էջ 93), անշուշտ Եղիազար Այնթապցիի օրինակով։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի, որ Եղիազարի օգնած էր ընդդէմ Էջմիածինի, հաւանօրէն օգնած է նաև Մարտիրոս Գուրճիի, թերևս իբր աթոռակից։

Հաւանական է ենթադրել, վերոգրեալ յիշատակարանին վրայ հիմնուելով, թէ նոյնիսկ 1669էն արդէն Աղթամարի աթոռը թողած էր և կը բաւականանար միայն Վանի առաջնորդութեամբ։

Ինչպէս յիշատակարանը կը հաւաստէ, Յովհաննէս Թիւթիւնճի ձեռներէց առաջնորդ մը եղած է, Վանի առաջնորդութեան հետ վարելով նաև Վարագայ, Սալնապատի և Հոգւոց վանքերու վանահայրութիւնը, և շինարար գործունէութիւն մը ունեցած է։

Արդարև՝ վերոգրեալ յիշատակարանը ցոյց կուտայ, թէ անիկա ճարպիկ մէկը եղած է, և Վարագայ վանքին մէջ կատարած է բազմաթիւ շինութիւններ, որոնց մէջ նշանաւոր էր Վարագայ լերան ապառաժ կողին վրայ փորել տուած առուն, որ իբր ջրաղաց ծառայած է, ինչու որ աջի առուն խափանուած էր մեծ շարժի մը պատճառով 1669ին։

Այս շինութեան համար մեծ ծախք եղած է, զոր հայթայթած է Ալթունենց Խոճան կամ Չէլէպի Մարխասը, շատ ծանօթ անուն մը Վանի տարեգրութեանց մէջ։

Տեսնուեցաւ արդէն, թէ 1648 Ապրիլ 2ի անեղ և սարսափելի երկրաշարժէն յետոյ՝ անիկա նորոգած էր Վարագայ Ս. Աստուածածին եկեղեցին (Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 494)։

Իսկ Անցք Վասպուրական Աշխարհի հաւաքածոյին մէջ կը կարդանք, թէ 1651ին «պիղծն Զօմար քաղանեաց զՎարագ եւ զսուրբ Նշան տարաւ ի Խօշապ. եւ յետ չորս տարոյ բերին զսուրբ Նշանն ի քաղաքն Վան եւ եդին ի Տիրամայր եկեղեցին ձեռամբ խօջայ Մարխասին» (Դիւան, Ժ. էջ 104)։ Յարութիւն Խալֆայեան նոյն թուականին տակ աւելի որոշ կը գրէ. «անիծեալն Զօմար եւ Խօշապայ պարոնն քաղանեցին Վարագայ վանքն եւ սուրբ Նշանն եւս գերի տարան, զոր Մարխաս Չալապին ազատեալ եբեր զկնի չորս ամաց եւ եդին յեկեղեցին Տիրամօրն» (Դիւան, Ժ. էջ 125)։ Առաքել Դաւրիժեցի ալ պատմած է այս անցքերը շատ մանրամասն (տես էջ 494-521). աւելորդ կը դատեմ իր վկայութիւնը ես մէջ բերել հոս։

Այս առթիւ նոյն պատմագիրը կը յիշատակէ, թէ «այր ոմն երեւելի եւ բարեպաշտօն քրիստոնեայ ի խօջայից քաղաքին Վանայ, որ է սա ինքն խանենց խօջայ Թումայի որդին, որոյ անունն էր Մարխաս Չալապի» ինչ ջանքեր ըրած է՝ փրկելու համար Վարագայ Ս. Նշանը, զոր վերջապէս կրցած է ազատել 1655ին և բերել զետեղել քաղաքին Տիրամայր անուանեալ եկեղեցին (Դաւրիժեցի, էջ 521)։

Այս Մարխաս Չէլէպին ցեղակից էր այդ ժամանակին ամէնէն ազդեցիկ Հայուն՝ վանեցի Խոճա

Ռուհիճանին, որ քիւրքճի պաշին էր մեծ եպարքոս Խուսրեւ փաշայի:

Իր սերունդը մինչեւ վերջ կ'ապրէր Վանի մէջ Ղարասէֆէրեան անունով (Խ. Լեւոնեան, Բիւզանդիոն, թ. 1931)։ Մարխաս Չէլէպի, ինչպէս կը տեսնուի, անշուշտ վստահ իր ազգականին՝ խոճա Ռուհիճանի ազդեցութեան, տեսակ մը ամենազօր անձ էր Վանի մէջ։

Համբարձում Երամեան (Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հտ. Ա. էջ 18) կը պատմէ, թէ ԺԶ. դարուն վերջերէն մինչեւ Թանզիմաթ կամ Կիւլհանէի Խաթթը (1839), քիւրտ բէկերու եւ Պոլիսէն ղրկուած Թուրք փաշաներու խառնակ իշխանութիւններու շրջանին կային բազմաթիւ հայ ազդեցիկ գերդաստաններ կամ վանգուլլիներ, որոնք երկիրին վարչական գործերուն մէջ երբեմն մեծ դեր կը խաղային կամաւոր կամ ակամայ մասնակցութեամբ գերիշխող փաշային կամ քիւրտ բէկին իշխանութեան՝ յաճախ իբրեւ խորհրդական։ Եւ իբր փաստ մէջ կը բերէ վանեցի Յակոբ Շահպազեանի «Քիւրտոհայ Պատմութիւն» գործէն հետեւեալ հատուածը, ուր իբր խիստ ազդեցիկ հայ կը յիշուի մեր Մարխաս Չէլէպին.

«Օսմանեան տիրապետութիւնը սկիզբները շատ անհաստատ էր, ուստի եւ Օսմանցիք տեղական ուժեր կը կազմակերպէին՝ Վանը եւ Քիւրտիստանը (հարաւային գաւառները՝ մինչեւ Մուսուլ) Պարսից յարձակումներուն դէմ պաշտպանելու համար։ Այդ ուժերուն կը հրամայէին Վանգուլի ըսուած հայ եւ մասամբ քիւրտ երեւելիներ եւ իբրեւ աւատառու գերիշխան պետութեան։

«Կը պատմուի թէ վանգուլիներէն ոմանք,

երբեմն իրենց սեփական ուժերուն վրայ յենած, կ'ըմբոստանային Վանի կուսակալին դէմ՝ զայն պաշտօնանկ ընելու և նոյնիսկ կախել տալու աստիճան։ Այսպէս՝ Քէօր Մուսթաֆա փաշան երբ երաշտութեան տարի մը պարտէզ մը տնկել կուտայ բերդին ետև՝ անոր յատկացնելով քաղաքին ջուրը, խոճա Մարխաս անուն վանգուլի մը, 50—60 ազգակիցներու հետ, ձիարշաւ կը խաղայ այդ պարտէզին մէջ և զայն կը փճացնէ։ Ապա երբ Թուրք փաշան անկէ բացատրութիւն կը պահանջէ, նա ափսէով մը ոսկի կը ներկայացնէ փաշային՝ ըսելով. «Այս գումարը քու պարտէզէն ըստանալիք բերքերու արժէքն է՝ տասնապատիկ աւելի. ահա ես կը հատուցանեմ ձեր վնասը, իսկ քաղաքի ալ կը դարձնեմ իր իրաւունքը, ոռոգման ջուրը»։ Փաշան այս համարձակ պատասխանին վրայ, ըստ ժամանակի սովորութեան, շալ մը կը պարգևէ անոր իբր խալաթ (նուէր), զոր նա դուրս ելլելով պորտին կը կապէ։ Երբ փաշան իմանալով կը հարցնէ այս անարգանքին պատճառը, նա կը պատասխանէ. «պորտիս կապեցի, որ ուժով մնամ»։ Ասոր վրայ երկրորդ շալ մը ևս կ'առնայ գլխին կապելու համար»։

Ասիկա ցոյց կուտայ գերազանց ոյժը Ալթունենց խոճա կամ Չէլէպի Մարխասին (1), որ թէ՛ նիւթապէս և թէ բարոյապէս մեծ զօրաւոր մը եղած է

(1) Դժբախտաբար իր վրայ աւելի տեղեկութիւն չունինք: Կը կասկածինք, թէ 1678ին այս անձը կախաղան բարձրացած է, վասն զի *Անցք Վասպուրական Աշխարհի* (Դիւան Ժ. էջ 107) եւ Յար խոյբօղեանի ժամանակագիր (Դիւան Ժ. էջ 124) կը յիշեն, *թէ* կախուած է խոճա Ալխասը *«որոյ մականուն Լէշկէր ասէին»* եւ սրան համար կ'ըսէին. թէ *«բազում բարութիւնս արար հայոց եւ բարի անուն եթող յետ իւր»*: Արդեօք խոճա Մարխաս եւ խոճա Ալխաս նոյն անձերն չե՞ն:

Յովհաննէս Թիւթիւնճիի, Վանի առաջնորդութեան
շրջանին, և օգնած՝ անոր մեծագործութիւններուն։

Իրեն կարեւոր օժանդակներ եղած են նաև
Վարագայ վէքիլը՝ խոճա Փիրում և աւագերէց Տէր
Մինասը, ինչպէս և գործին վերհսկիչ Զմշկայ Տէր Ա-
ւետիսը, որ յետոյ արքեպիսկոպոս եղած է և գործա-
կալ Ս. Էջմիածինի։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի այսպէս կամ այնպէս
բախտաւոր առաջնորդութիւն մը վարած է, շրջա-
պատուած զօրաւոր դէմքերով։

Հաւանօրէն Մարխաս Չէլէպիի ազդեցութեամբն
է, որ անիկա գրաւած է բազմաթիւ աթոռներ, Վան-
Վարագայ առաջնորդութենէն զատ մի քանի վանքե-
րու վանահայրութիւնը ձեռք առնելով, ինչպէս նաև
հաւանօրէն բանակալելով Աղթամարայ աթոռին, վա-
նելով անկէ առժամապէս գահակալ մը կամ ինքզինքը
հարկադրելով իբր աթոռակից։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի ե՞րբ հեռացած է Վա-
նէն և Վարագէն, յայտնի չէ դժբախտաբար։

Ե՞րբ է այն «յետոյն», ուր «այն վարդապետն
եղեւ գլուխ ազգին Ֆռանկաց եւ եկն ի վերայ բուր-
քին»։ Ոչինչ կարելի է ըսել այս մասին որոշապէս։

1669էն մինչև 1675 ունէ յիշատակարան չու-
նինք ձեռքի տակ. այնպէս որ ոչինչ գիտենք այդ մա-
սին, թէ ե՛րբ հեռացած է Վանէն և ե՛րբ և ի՛նչ ճա-
նապարհով եկած է Եգիպտոս, կամ ինչո՛ւ ուզած է
1678ին երթալ Հապէշիստան, ուրկէ դառնալէն ետք
1780ին անցած է Իտալիա (Լիվոռնո)՝ իբր նուիրակ
Էջմիածինի, այցելած Իլվովի և Կամենիցի Հայոց, և
Կամենիցէն հետը առնելով Ս. Աստուածածինի հին պատ-
կեր մը — որ կ՚ըսուի թէ 1354ին Անիէն բերուած էր
— գացած է Տրապիզոն, ուր մեռած է 1703ին։

Ե՞րբ սակայն եղաւ այն «գլուխ ազգին Ֆրանկաց եւ եկն ի վերայ թուրքին», Հապէշիստան ուղեւորութենէն՝ այսինքն 1678—1680էն առա՞ջ թէ վերջը։

Քանի մը նշաններ կը մղեն մեզ կարծելու, թէ այդ արկածախնդրական ձեռնարկը կրնայ կատարուած ըլլալ առաջ, այսինքն 1670–1678ի միջոցին, վասնզի իր Ուղեգրութեան մէջ տեղ մը (տես տող 139) կը կատարէ բաղդատութիւն մը, որ կարծել կու տայ թէ Հապէշիստան երթալէ առաջ արդէն Եւրոպա գտնուած է («կայ ծառ մի մեծ որ բարձր է քան զանկակատունն Փիզայու»)։ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի, ուրեմն, նախ քան Հապէշիստան երթալը, ծանօթ էր Փիզայի աշտարակին։

Իր գործի վերջաւորութեան (տող 216 - 233) կարծես ընտանութիւն մը ցոյց կու տայ Իտալիոյ հանդէպ, երբ կ՚ըսէ. «ի Մորու ծովով եկաք ի Ալիկոռնայ երկիրս Գրանցուզին զոր Տէր Աստուած անփորձ եւ երկար կեանք պայծառ պահեսցէ, ի պարծանս ամենայն Քրիստոնէից եւ ի գթութիւնս տառապեալ Հայոց ազգին պանդխտելոց»։

Դժբախտաբար կարելի չէ որոշ և վճռական ըլլալ, վասնզի հակառակն ալ կարելի է պնդել, քանի որ 1683ին զինքը Ֆրանսա կը գտնենք, համաձայն Բաղիշեցի մահտեսի Շահմուրատի օրագրութեան, զոր Գրիգոր Յ. Ա. Մամիկոնեան գտած, ընդօրինակած և հրատարակած է Գաբրիէլ Ա. քհ. Պատկանեանի Արարատ հանդէսին մէջ (Ա. տարի, թ. 7, 1850 Հոկտ. 21)։ Այս յիշատակարանը Հ. Գ. Զարբհանալեան 1895ին օգտագործած է իր Վենետիկ հրատարակած «Ուսումնասիրութիւնք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս» գործին մէջ (էջ 204–205)։ Զայն հրատարա-

կած է նաև Խաչիկ Լեւոնեան Բիւզանդիոն լրագիրին մէջ (1903ին թ. 1931)։ Դժբախտաբար ո՛չ Հ. Զարբհանէլեան և ո՛չ ալ Խաչիկ Լեւոնեան նշանակած են, թէ ո՞ւր գտած են այս յիշատակարանը։

Հ. Զարբհանէլեան անորոշ կերպով «յիշատակարան» մը կ՚ըսէ ու կ՚անցնի, իսկ Լեւոնեան տարբերութեան մը վրայ խօսած ատեն՝ անկէ «անկախ կերպով, կ՚ըսէ. հետեւեալը կայ գրուած, որ ՕՐԻՆԱԿԻԱԾ Է ՄԱԳԱՂԱԹԻ ՄԸ ՎՐԱՅԷՆ»։ Թէ այդ մագաղաթը ո՛ւր պահուած է, գիրքի մը մաս կը կազմէ՞ թէ անջատ հատակոտոր մըն է, այս մասին ոեւէ տեղեկութիւն չէ տրուած։ Սակայն ծանօթ ըլլալով, որ Խաչիկ Լեւոնեան այդ միջոցին կը գտնուէր Վան, կրնանք ենթադրել թէ մագաղաթնալ անդ կամ շըրջակայքը ըլլալու էր։

Իսկ Հ. Զարբհանէլեանի աղբիւրը բոլորովին անծանօթ կը մնայ։ Այս ձեւով կ՚ունենանք երեք տարբեր օրինակները միեւնոյն յիշատակարանին, որուն մեզ շահագրգռող մասը կը ներկայացնենք իր կարեւոր տարբերակներով, հիմ ունենալով Գրիգոր Ց. Ա. Մամիկոնեանի անդրանիկ հրատարակութիւնը (երկրորդական և անկարեւոր տարբերութիւնները չենք նշանակած)։

Ամէն պարագայի, յիշատակարաններու միջև տեսնուած տարբերութիւնները ընդօրինակութեան ատեն կատարուած լեզուական փոփոխութիւններ են և ոչ իմաստի։

Ահա այդ յիշատակարանը.

«Ի թուին Հայոց ՌՃԼԲ Փետրվար ամսոյ Բ. աւուրն ես Բաղիշեցի մահտեսի Շահ Մուրատս, գնացի

ի թագաւորանիստ քաղաքն Վերսալիա. տեսայ(1) զԹութունճի Յովհաննէս վարդապետն, Միսիանցի Զաքարիա վարդապետն, Հալապցի Ղազարոսի(2) որդի Յովսէփն(3), Էրզրումցի Յովհաննէսի որդի Գրիգորն, Ղազանճի(4) Մուրատն, Ոսկան վարդապետի քվեր որդի(5) Սողոմոնն: Նաեւ տեսաք Ֆրանցայոյ թագաւորն, զկինն(6), զորդին եւ զեղբայրն, զեղբօր հարսն եւ զվեզիրն: Տեսաք զսերայներն եւ զայլ ամենայն պալքանաքն սէրային, զեղեցիկ շինուածք, ոսկեղէն, արծաթեղէն եւ ճէվահիրեղէն. ութը կամար մէկ մէկի վրայ, արծաթեղէն եւ թուրլու թուրլու(7) ամարակով(8): Եւ մին երկայն սըրահ, որ է խաղալոյ տեղ, որ կէսն շինած էր եւ զկէսն նոր կու շինէին, որ վեց միլիոն խարճ կու գնայր, որ իւր ղափուն էր(9), եւ ամենայն երկրի վրայ մէքի անելու տեղ կայր. թահմին արաք որ ԺԶ. միլիոնի զարդ կայ: Եւ այլն...»:

Արդ. ԺԷ. դարու երկրորդ կէսը նշանաւոր ժամանակամիջոց մըն է, վասնզի արեւելեան բազմաթիւ ժողովուրդներ, շլացած Լուի ԺԴ.-ի պետութեան փայլէն և Արեւելքի մէջ քրիստոնէից պաշտպան հանդիսանալու ձեւերէն, մեծ յոյսեր դրած էին անոր վըրայ և անկէ կ'ակնկալէին իրենց փրկութիւնը:

---

(1) Լեւոնեան ունի «*և անդ զտի*»
(2) » » «*Ղազարի*»
(3) » » «*Ջուղէպն*»
(4) » » «*Խազանկելերցի*»
(5) Զարբհանէլեան ունի «քեռորդի»
(6) Լեւոնեան ունի «զթագուհին»
(7) Լեւոնեան՝ «ազգի ազգի»
(8) Լեւոնեան՝ «շինուածքով»
(9) » «որ իւր ղափուն էր»ի տեղ ունի «եւ ըզդուռն զոր շինէին զարմանալի եւ հիանալի էր տեսողացն» եւ այլն»

Ոչ նուազ տարուած էին քրիստոնեայ աշխարհէն գալիք օգնութեան մը գաղափարով և ամէն կողմ դիմումներ կը կատարէին։

Վենետիկի հասարակապետութեան՝ Կրետէն պաշտպանելու համար ընդդէմ Օսմանցիներու մղած կռիւները 1664—1669ին, մեծապէս յուսադրեցին Արեւելքի ժողովուրդները։ Մասնաւորապէս կը յիշուի, թէ Պուլկարները մեծ պատրաստութիւններ տեսած էին։

Պետրոս Փարչէվիչ (1612—1674+) անուն Պուլկար մը, աստուածաբան, հինգ լեզու խօսող — որոնց մէջ էր նաև հայերէնը —, ուսումնական, պերճախօս և եւրոպական ազդեցիկ շրջանակներու ծանօթ անձ մը, կաթոլիկ քահանայի մը հետ արտասահման ղրկուեցաւ, յանձնարարուած՝ Մոլտավիոյ իշխանէն, Սերպերու և Պուլկարներու համար օգնութիւն խնդրելու։ Ան քանի մը անգամ այցելեց Աւստրիոյ և Լեհաստանի արքունիքները և Վենետիկի հասարակապետութեան վարիչներուն։ Ամէն տեղ մեծ պատւով ընդունուեցաւ և պատուանշաններով քաջալերուեցաւ, բայց զինեալ օգնութեան ոչ մէկ խոստում կըրցաւ ձեռք բերել։

Վերջապէս, Պապին դիմելու համար գնաց Հռոմ, ուր մեռաւ 1674ին, աղօթելով որ «Ամենակարողը սիրտերը բոցավառէ ու այնքան հիմնաւոր յոյսերու հաւատքը չկորսուի»։

Աւելի վերջ (1681–1688) երբ Թուրքերը պատերազմ կը մղէին Աւստրիոյ, Լեհաստանի, Վենետիկի ու Ռուսիոյ դէմ, արեւմտեան Պուլկարիա, Փարչէվիչի գործակիցներուն առաջնորդութեամբ, ապստամբական դրօշ պարզեց, բայց ոեւէ դրական օգնութիւն չստացաւ քրիստոնեայ պետութիւններէն և ըմբոստութիւնը դիւրաւ խեղդուեցաւ արիւնի ճապաղիքներու մէջ (Ճակատամարտ, թ. 203 /2024):

Հայերն ալ այս տառապող Արեւելքը յուսադրող ընդհանուր շարժումին իրենց մասնակցութիւնը բերած են և միամիտ ցանկութիւններէ տարուած։

Հոկտ. 1664ին Երեւան գումարուած մեծահանդէս ժողովի մը մէջ — որուն կը մասնակցէին ժամանակակից 27 յայտնի եկեղեցականներ, որոնք Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսին դէմ դժգոհութիւններ ունէին — կազմուած էր 17 կէտերէ բաղկացեալ ամբաստանագիր մը, որուն 16րդը շատ ուշագրաւ է։ Հոն գրուած է. «զի սնապարծ եւ բաղայօդ բանիւ պատճառեաց ի դէմս աշխարհի ի Ս. Երուսաղէմ գնալ եւ գաղտագողի խորհրդեամբ բարձեալ ընդ ինքեան ըզնշխար Սրբոյն Հռիփսիմեայ եւ Գայեանեաց կամէր տանիլ յերկիրն Ֆռանկաց եւ այնու առնուլ բազում գանձս ի նոցանէ եւ գալ օծանել զումն թագաւոր Հայոց ընդդէմ իշխանութեան պարսից» (անտիպ նամակ՝ Երուսաղէմի վանքը պահուած)։ Անոնք կը խրնդրէին Եղիազարէն, որ ցուցեալ «աղճատանաց Ս. Աթոռոյն Էջմիածնայ եւ բոլոր տանս Հայոց» յօժարի երթալ կամ Թէոդուպոլիս կամ Թոգատ և կամ ուր որ ինք կամենայ և ամէնքը մօտը կոչելով դատաւոր կանգնի և լսէ իրենց ամբաստանութիւնները։ Ապահովաբար այդ դէպքին արձագանգն են Զաքարիա Սարկաւագի (Բ. հտ. էջ 71) այն տողերը, ուր կ'ըսուի թէ քանի մը միաբաններ, գլխաւորութեամբ «Կարկուտ» մականուանեալ Ոնոփրիոս վրդ. Երեւանցիի, «գրեցին բազում հայհոյանօք սուտս»» ընդդէմ Յակոբ կաթողիկոսի և Եղիազարը հրաւիրեցին Էջմիածին, խոստանալով անոր տալ Էջմիածինի կաթողիկոսութիւնը (տես Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 2550)։

Անտարակոյս, սեւցնելու համար Յակոբ Ջու-

ղայեցին, սուտն ու իրաւը իրար խառնած են իր հակառակորդները. բայց կը թուի թէ այս 16րդ ամբաստանութիւնը բոլորովին ճշմարտութեան հակառակ չէ, աչքի առջև ունենալով Յակոբ կաթողիկոսի կատարած ձեռնարկները, ինչպէս Եւրոպա անցնելու համար մինչև Թոգատ անգամ մը երթալէն և միաբաններու յարուցած խլրտումին պատճառով իր ճամբորդութիւնը ընդհատելը 1665ին (Ազգապատում, էջ 2562). նոյն նպատակով Զմիւռնիա երթալը (նոյն, 2563 և 2608) և դարձեալ իր ծրագիրը չկարենալ գործադրելը, ապարդիւն վերադարձը (1667ին) և վերջապէս 1678ի էջմիածինի խորհրդակցութիւնը (Ազգապատում, էջ 2609–2610) և անոր հետեւանօք իր ուղեւորութիւնը Իսրայէլ Օրիի հետ դէպի Պոլիս, ուր պիտի վախճանէր ինք և Իսրայէլ Օրի իր ճամբան պիտի շարունակէր դէպի Ֆրանսա:

Արդեօք նոյնօրինակ նկարագիր մը չունէ՞ր Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսին հակաթոռ Եղիազար Այնթապցիի Ապրօ Չէլէպիի որդւոյն Մատթէոսի միջոցով Իզմիրէն նաւ մը վարձելը, 12 եպիսկոպոսներու և վարդապետներու հետ Հռոմ երթալու համար, ծրագիր՝ զոր չկրցաւ գործադրել, վասնզի էջմիածինէն եկող նուիրակներ զինքը հրաւիրեցին Մայր-Աթոռ, գրաւելու համար Յակոբ Ջուղայեցիի մահուամբ թափուր մնացած ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռը:

Անտարբեր չէին այս շարժման ուրիշ արեւելեան ժողովուրդներ, ինչպէս յոյները:

Դոմինիկեան կրօնաւոր Բէռ Օթոմանի պատմագիրը՝ Հայր Պուլկարինի (Père Bulgarini) կը պատմէ, թէ 1666ին, մինչ նշանաւոր եպարքոս Քէօփրիւլիւ Ահմէտ փաշայի Կրետէ ժամանելուն առթիւ նոյն

կղզիին մէջ մղուած պատերազմը մեծ ծաւալ կ'առանար, երկու բանագնացներ՝ հայ ազնուական մը և Աղեքսանդրիոյ յոյն պատրիարքին փոխանորդը Փարիզ գացին, համոզելու համար Բէռ Օթմանը, որ Արեւելքի դժգոհ քրիստոնեաներուն գլուխը անցնի, Սուլթան Մէհմէտ Դ.ի բանակներուն դէմ կռուելու առաջադրութեամբ։ Յոյն պատրիարքը կը վստահեցնէր, թէ անգամ մը որ Օսմ. կայսրութեան Հայերն ու Յոյները ապստամբէին, Մոսկոֆները, Ուլահները և կայսրութեան միւս նահանգներու ժողովուրդները պիտի միանային իրենց (J. Mathorez. Revue des Etudes Arméniennes, T. 1-II. էջ 85)։ Ժ. Մաթորէզ կը կարծէ, թէ խնդրոյ առարկայ հայ ազնուականը պէտք է ըլլար Շազի Մուրատ (Chazi Murat) անուն անձը, հիմնուելով Փարիզի Ազգ. Մատենադարանը պահուած Քոլպէրի թուղթերուն մէջ գտնուող և 1666 Նոյեմ. 25 թըւականը կրող նամակի մը վրայ, որ կը հաստատէ թէ Աղեքսանդրիոյ պատրիարքին փոխանորդ Կոզմոս Մորիս Բոլէոլոկ Փարիզ գացած է, ընկերակցութեամբ Շազի Մուրատի։ Վերոգրեալ հայերէն յիշատակարաններու վրայ հիմնուած՝ կրնանք այս Մուրատը նոյնացընել Բաղիշեցի մահտեսի կամ հաճի Մուրատի կամ Շահ Մուրատի հետ, որ 1666ին Փարիզ գացած էր որոշ առաքելութեամբ մը և չէր կրցած այլեւս Արեւելք դառնալ՝ վտանգուելու վախով, ու մինչև 1683 Փարիզ մնացած էր։

Ինչպէս տեսնուեցաւ, 1683ին հոն գտնուէին նաև Զաքարիա վրդ. Սիսիանցի, Հալէպցի Ղազարի որդին Յովսէփ, Երզրումցի Յովհաննէսի որդին Գրիգոր և Խաչանկէլերցի կամ Ղազանճի Մուրատը և Ոսկան վարդապետի քեռորդի Սողոմոնը, որոնցմէ միայն վերջինը պատմութեան ծանօթ է։

Ասոնք ի՞նչ գործ ունէին Վերսայլի մէջ, կարելի չէ որոշ բան մը ըսել։

Բայց հետաքրքրական է գիտել տալ, թէ 1683ին Ֆրանսա կը գտնուէր նաև Իսրայէլ Օրի, որ 12 տարի (1680–1692) ծառայած է ֆրանսական բանակին մէջ և որ, ինչպէս յայտնի է, մասնաւոր ծրագիրներ ունէր իր մտքին մէջ։

Այդ միջոցին հոն էր նաև Սանի անուն հայ մը, որ 1669ին Փարիզ գացած էր հայ վաճառականներու հետ, ինքզինքը պարսիկ ներկայացնելով։ Անիկա ընդունուած էր Ֆրանսայի արքունիքին մէջ և չէր վարանած կեղծիքով քրիստոնէութիւնը նոր ընդունած ցոյց տալ ինքզինք, Օրլէանի դուքսին կընքահայրութեամբ մկրտուելու և անոր անունով Ֆիլիբ կոչուելու։ Այս արկածախնդիր խաբեբան օգտագործած էր Լուի ԺԴ.ի (1643–1715) արքունիքին Արեւելքի հանդէպ ցոյց տուած շահագրգռութիւնը, ինչպէս և իր երիտասարդութիւնը, դիրք շինելու համար ամուսնանալով նշանաւոր ճանապարհորդ և արեւելեան երկիրներու խուզարկու Թավէրնիէի պառաւած և տգեղ քրոջ հետ, զոր չխղճահարեցաւ յետոյ լըքել, վերամուսնանալու համար Շուէտի արքունիքէն օրիորդի մը հետ։

Անիկա Մոսկուայի և Գերմանիոյ մէջ ալ խաչագողական ձեռնարկներ ընելէ ետք, հուսկ ուրեմն կը ձերբակալուի Էրզրումի մէջ՝ անգլիացի վաճառականի մը ի վնաս գործած խարդախութիւններուն համար (իր կեանքին մանրամասնութիւններուն համար տես J. Mathorez, Revue des Etudes Arméniennes. 1922 T II. 1. էջ 86–87)(1)։

(1) Ինչպես Հայեր՝ նոյնպես օտարական բախտա-

Ուրիշներ ալ կային անշուշտ անոնց նման, մինչեւ Երկու դաստակերտի բաժնուած, մէկը՝ միամիտներու, որոնք անկեղծ ազգասիրութեամբ մը աշխատած են Եւրոպան շարժել ի նպաստ Արեւելքի քրիստոնեայ ժողովուրդներուն՝ կեղեքումներու եւ հարըստահարութեանց ենթակայ, իսկ միւսը՝ խորամանկ արկածախնդիրներ կամ խաչագողներ էին, որոնք առիթէն օգուտ քաղելու առաջադրութեամբ դիմած են Եւրոպա, իրենց ազգին փրկութեան աշխատելու ձեւին տակ հանդիսանալով տեսակ մը գործակալներ՝ քրիստոնեայ պետութիւններու, Արեւելքի մէջ, անշուշտ ի շահ իրենց անձին։

Արդարեւ, այդ օրերու Ֆրանսան մէկն էր այն պետութիւններէն, որոնք իրենք զիրենք բարեկամ ցոյց կու տային Հայերու, Արեւելքի մէջ իրենց քաղաքական խաղերուն գործիք ծառայեցնելու համար զանոնք։

Այսպէս՝ այդ դարուն Փարիզ եւ Մարսիլիա հաստատուած էին բաւական թուով Հայեր։ Անոնցմէ մէկը ըլլալ կը թուի Յովհաննէս Թիւթիւնճի, երբեմնի Պոլսոյ պատրիարքը, Աղթամարի կաթողիկոսը, Վանի առաջնորդը, որ, ինչպէս տեսնուեցաւ, իր ամբողջ կեանքին մէջ եղած էր որքան ձեռներէց ու գործունեայ, նոյնքան արկածախնդիր դէմք մը։ Ան Ֆըրանսա գացած էր՝ ապահովաբար Լուի ԺԴ.ի օրերուն

խնդիրներ ալ Արեւելքի մէջ գահ մը յափշտակելու կամ դիրք մը շինելու նպատակով եղած են։ Այս մասին կը թելադրենք կարդալ Adrien Blanchetի «Un aventurie Français devenu vice-Roi d'Arménie au temps d'Henri IV. Revue des Etudes Arméniennesի մէջ T. X. f.2. էջ 189-192)։

*մշակուած խաչակրական շարժումին նպաստելու դի-
տումով: Իր այս առաքելութիւնը յետոյ կ'երևի, թէ
առասպելապատում հանգամանք մը առած է և իր հայ-
րենիքին և անցեալ գործունէութեան դաշտին՝ Վաս-
պուրականի մէջ արձագանգ գտած է, իբր թէ ան ե-
ղած ըլլայ* «գլուխ ազգին Փռանկաց» *ու եկած՝* «ի վե-
րայ Թուրքին»:

*Ըմբռնելու համար տիրող մթնոլորտը Եւրո-
պայի, մանաւանդ Ֆրանսայի մէջ, պէտք է աչքի
առջև բերել Լուի ԺԴ.ի և իր անուանի նախարարին՝
Գոլպէռի ձեռնարկները ու Թուրքիոյ դէմ 1670ին
Ֆրանսայի բանած սպառնական դիրքը, որ պահ մը
խանդավառեց ամբողջ կաթոլիկ աշխարհը նոր խա-
չակրութեան մը երազով: Այդ ցնորքը թէև շուտով
«յօդս ցնդեցաւ», քանի որ Լուի ԺԴ. շատ չանցած
դարձաւ Թուրքերը սիրաշահելու հին քաղաքականու-
թեան՝ բարեկամ ըլլալով Թուրքիոյ հետ 1673ին, Ֆրան-
սայի նախկին առանձնաշնորհները վերահաստատելու
համար(1), սակայն կաթոլիկ աշխարհը չդադրեցաւ յոյսեր
սնուցանելէ և ծրագիրներ մշակելէ, Արևելքը քրիս-
տոնէացնելու կամ Թուրքիան բաժնելու դիտումով(2):*

*Պէտք չէ մոռնալ, թէ Արևելքի ժողովուրդ-
ները ոգեւորուելու ուրիշ պատճառներ ալ ունէին:*

---

(1) Տես Պրոֆ. Կ. Թումաեան. *Պատմութիւն Արեւելեան
խնդրոյ եւ առաջնորդ Հայկական Հարցի*, էջ 425—426:

(2) Այս մասին ամբողջական գաղափար մը ստանալ փափա-
քողները պէտք է կարդան Լէոյի *Խոճայական Կապիտալ* (Երեւան,
1934) գործը, մանաւանդ անոր 108—121 էջերը, ուր կան շատ
հետաքրքրական տեղեկութիւններ, թէ՛ ժամանակի, թէ՛ տիրող ձգտում-
ներու եւ թէ արեւելեան ժողովուրդներու միամիտ խանդավառու-
թիւնը լուսաբանող:

Մինչև ԺԷ. դարու վերջերը, Օսմ. կայսրութիւնը տեւական վտանգ մըն էր Եւրոպայի համար, վասնզի տիրապետած էր ամբողջ Պալքաններուն, Հունգարիոյ մեծ մասին, Սև Ծովի հիւսիսային եզերքներուն և հասած էր մինչև Լեհաստանի սահմանները։

Մինչև այդ թուականները՝ Թուրքերը որքան ուժեղ էին, միացած, օժտուած առաջնակարգ բանակով մը և ընտիր զօրավարներով, Եւրոպա ալ այնքան պառակտուած էր և զինուորապէս թոյլ։

ԺԷ. դարու կէսին, Օսմ. կայսրութեան եպարքոսութիւնը անցաւ Քէօփրիւլիւ ընտանիքին ձեռքը։ Մեհմէտ Քէօփրիւլիւ զբաղեցաւ ներքին բարենորոգութեամբ, ջարդեց 36,000 ենիչէրիներ և անվստահելի պաշտօնեաներ, մաքրեց պալատական կանանոցը և կարգի դրաւ մայրաքաղաքը։

1663ին Թրքական երկու բանակներ մտան Աւստրո-Հունգարիա ու շարունակեցին գրաւումը մինչև Սիլէզիա, վտանգի ենթարկելով գերման և սլաւոն քրիստոնեայ աշխարհը։

Տասը տարի յետոյ, այսինքն 1673ին, լեհական գահուն վրայ բարձրացաւ Ժան Սօպիեցքի (1673-1696+), որ Լեհաստանի սպառնացող վտանգը տեսնելով նախաձեռնարկ եղաւ կազմելու քրիստոնեայ ազգերու զինակցութիւն մը՝ նպատակ ունենալով Թուրքերը վտարել Պալքաններէն։ Ժան Սօպիեցքի իր կոչին մէջ կ'ըսէր. «Մեր միութեան մէջ է մեր ապագան. հասած է ժամը Թուրքերը դուրս նետելու Եւրոպայէն»։

Այս զինակցութեան կը մասնակցէին Աւստրիա, Վենետիկի Հասարակապետութիւնը և Լեհաստան։ Քանի մը տարի յետոյ՝ անոնց կը միանար նաև Ռուսիա։ Իսկ գլուխ կանգնած էր Հռոմի Պապը։

Ժան Սոփինցքիի նպատակներէն մէկն էր Օսմանեան կայսրութեան փճացումը։ Ասոր համար դիւանագիտական լայն գործունէութեան մը կ՚սկսի ո՛չ միայն Պալքաններու, այլև Ասիոյ մէջ։ Այս նպատակով՝ Լեհ Թագաւորը կը փորձէ զինակից դարձնել Պարսկաստանը, որ անընդհատ կռուի մէջ էր Օսմանցիներու հետ։ Ան քանի մը դեսպաններ կը ղրկէ Պարսից Շահին և կը վարէ բանակցութիւններ, որոնց տեղեակ էր Պապը։

Շատ հետաքրքրական է գիտնալ, թէ Լեհ Թագաւորը ծրագրած էր նաև Թուրքերու կռնակը՝ Արևելքի մէջ ստեղծել քրիստոնեայ հայ պետութիւն մը։ Ասոր համար 1678ին պատուիրակութիւն մը կը ղրկէ Պոլիս, ուր այդ պահուն կը գտնուէր Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցի, Իսրայէլ Օրիի հետ, Եւրոպա անցնելու և Պարսկահայերու ազատութեան համար քրիստոնեայ պետութեանց ու Պապին միջամտութիւնը խնդրելու։

Լեհ պատուիրակութեան մէջ կային նաև Հայեր։ Ջուղայեցի Յակոբ կաթողիկոս Պոլսոյ մէջ կը մեռնի 1680 Օգոստ. 14ին, և բանակցութիւնները կ՚ընդհատուին։

Ժան Սոփինցքի, սակայն, կը շարունակէ նոյն նպատակով իր բանակցութիւնները Ջուղայեցիի յաջորդող Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսին (1680—1691) հետ։

Նամակի մը մէջ, որ ուղղուած էր անոր, Սոփինցքի մեծ յարգանքով կը խօսէր Յակոբ Ջուղայեցիի մասին և կ՚ըսէր, թէ անկէ ստացած նամակները կը պահէր իր դիւանին մէջ։

Լեհ Թագաւորը յաջորդաբար կը դիմէ Եղիազար Այնթապցի և Նահապետ Եդեսացի (1691—1705)

կաթողիկոսներուն միշտ Հայկական անկախ իշխանու-
թիւն մը ստեղծելու համար։

1691ին Պարսկաստան կը փութացնէ հայ Սի-
մէոն Երէց Փեթրովիչը՝ անոր տալով բերանացի և
գրաւոր հրահանգներ։

Ժան Սոպիեցքի հոն երեւան կու գայ իբր իս-
կական կաթոլիկ, վասնզի սեղանի վրայ կը դնէ հայ
և կաթոլիկ եկեղեցիներու միութիւնը և ուրիշ պայ-
մաններ (Արեւ, 26 Հոկտ. 1944)։

Անհաւանական չէ, որ Յովհաննէս Թիւթիւն-
ճի խառնուած ըլլայ այս բանակցութիւններուն և
մասնակցած լեհ թագաւորին կողմէ եղած ձեռնարկ-
ներուն։

Նոյն իսկ կրնայ ըլլալ, որ այս առթիւ Հապէ-
շիստան ղրկուած ըլլայ 1678ին, ճիշդ այն թուակա-
նին որ լեհ թագաւորը Պոլիս՝ Հայոց կաթողիկոսին
կը ղրկէր պատուիրակութիւն մը, հայկական թագա-
ւորութիւն մը կազմելու և Թուրքերը կռնակէն զար-
նելու համար։ Թիւթիւնճի հաւանօրէն կ՚երթար Հա-
պէշ թագաւորին մօտ, որպէսզի համոզէր զայն
Ափրիկէի մէջ հարուածելու Թուրքերը և այսպէս չորս
կողմէն յարձակումի ենթարկելու Օսմ. կայսրու-
թիւնը։

Յովհաննէս Թիւթիւնճիի 1670—1678 և 1680
—1683 և 1683—1698 շրջաններու գործունէութիւնը
քանի որ անյայտ կը մնայ մեզի և միայն անցողակի
կերպով գիտենք, թէ Լեհաստան և Եւրոպա շրջած է,
կրնանք ենթադրել թէ դեր մը ունեցած է հայ կա-
թողիկոսներու հետ կատարուած բանակցութիւննե-
րուն մէջ, մանաւանդ 1683էն յետոյ, երբ Օսմ. կայս-
րութեան առաջխաղացումը կը կասէր Վիէննայի
ջախջախիչ պարտութեամբ, որուն մէջ Հայերն ալ բա-

ժին ունէին։ Արդարեւ, 1683ը դարձակէտ մըն է Օսմ. պատմութեան մէջ։ Թուրքերը այդ թուականին կը կրկնէին թրքական արշաւանքը դէպի Կեդրոնական Եւրոպայի սիրտը։

Մեծ եպարքոս Գարա-Մուսթաֆա փաշա 250-000նոց բանակով մը կը մտնէր Աւստրիա եւ կը քալէր Վիեննայի վրայ, վասնզի ապստամբութիւն մը սկըսած էր Աւստրո-Հունգարիոյ մէջ։

Եպարքոսը որոշած էր գրաւել Կեդր. Եւրոպայի այս մասը, վերջ տալ աւստրիական կայսրութեան, ապա մէկ թեւով շարժիլ դէպի Արեւելք՝ Լեհաստանի վրայ, միւս թեւով՝ Ալպեանները անցնելով մտնել Իտալիա։ Տեղեակ այս ծրագրին՝ քրիստոնեայ աշխարհը լարեց իր բոլոր ճիգերը, Թուրքերուն դէմ կռուելու համար։

Վիեննայի պաշարումը երկու ամիս տեւեց։ Մայրաքաղաքը կը պաշտպանէին ուսանողներ, առեւտրականներ եւ արհեստակցական միութիւններ, բայց ասիկա անբաւական էր կայսրութիւնը փրկելու։

Ժան Սոպիեցքի ,որուն ամէնէն մեծ իղձն էր Թուրքերը Եւրոպայէն վանել, փութաց կայսեր օգնութեան՝ 50,000նոց բանակով մը, որուն մէկ տասներորդը՝ այսինքն 5000ը Հայեր էին։

Միւս կողմէն, Գերմանիոյ բոլոր իշխանութիւնները կամաւոր մեծ գունդեր կու տային։ Այսպէս ձեռք ձեռքի տուած, լեհեգերման բանակները Վիեննայի առջեւ յաջողեցան մեծ հարուած մը տալ Օսմ. բանակին։ Գարա-Մուսթաֆա փաշա գերի ինկաւ եւ գլխատուեցաւ. Թրքական 200 000 զինուորները՝ անգլուխ, խուճապի մատնուեցան եւ խոյս տուին մինչեւ Թրքական Հունգարիա եւ Պելկրատ։

Այս պատերազմին մէջ կարեւոր դեր կատա-

րած էին երկու հայ խոհարար եղբայրներ, մին՝ հաստատուած Վիեննա և միւսը՝ Պուտապեշտ։ Այն որ այս վերջին քաղաքին մէջ հաստատուած էր, Վիեննա՝ իր եղբօր ղրկած էր շատ կարեւոր նամակ մը (այժմ պահուած Վիեննայի Թանգարանին մէջ), որով ճշգրիտ տեղեկութիւններ կու տար Թրքական բանակի ուժին, շարժումներուն և ծրագիրին վրայ։ Այս նամակը մեծ օգտակարութիւն ունեցած էր՝ իբր ուղեցոյց ծառայելով քրիստոնեայ բանակին։

Նոյնպէս կը յիշուի Թոգատցի Գաբրիէլ անուն նկարիչ մը, որ 1682ին Պաղտատէն ճամբայ ելլելով և ամբողջ Փոքր Ասիան ճեղքելով անցած է Ռումելի և Պելկրատէն գացած է Պուտապեշտ, որ այն ատեն Թուրք տիրապետութեան տակ կը գտնուէր։ Այս նկարիչը Պուտապեշտէն գաղտնի նամակներ կը գրէր (հայերէն լեզուով) Վիեննայի Ս. Ստեփաննոս Մայր եկեղեցիի կանոնիկոս Ներսէս վրդ. Երեւանցիին (+ 1704), որ զանոնք կը թարգմանէր Լէոփոլտ կայսեր։ Կայսրը, շնորհիւ այս տեղեկատուութեանց, կրցաւ 1686ին գրաւել Պուտապեշտը։

Ներսէս վրդ. այս առթիւ կայսեր մատրանապետը եղաւ(1)։

---

(1) Ներսէս վրդ. Երեւանցի, ըստ ոմանց Վրացի, Ուրբանեան դպրոցի աշակերտներէն էր։ Հռոմի մէջ հայածէս եպիսկոպոս չընտրւելուն համար Լեհաստան գացած է Պրոպականտայի հրամանով եւ ձեռնադրուած՝ Լէնպէրկի մէջ Նիկոլ Թորոսովիչ եպիսկոպոսէն: Յետոյ Հռոմ դառնալու համար Վիեննայէն անցած ատեն, —վասնզի հոն սաստիկ ժանտախտի համաճարակ կար— Ներսէս վրդ. անէրկիւղ կը կատարէ իր քահանայական պաշտօնը, ժանտախտէ վարակեալներուն հաղորդութիւն տալով եւ վերջին օծում կատարելով: Վիեննայի եպիսկոպոսը, իբր գնահատութիւն, Պրոպականտայի արտօնութեամբ զայն կ'անուանէ Պէնէֆիցիասոս (ժառանգաւոր) աբուռակալ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիին:

Պուտապեշտի գրաւումէն յետոյ, իր կատարած թարգմանու-

Ինչպէս կը տեսնուի, գործնականապէս Հայերը իրենց կարելին ըրած են՝ օգնելու համար Թուրքերու դէմ կռուող քրիստոնեայ բանակներուն։ Յովհաննէս Թիւթիւնճի, որուն համար կ'ըսուի թէ իբր էջմիածինի նուիրակ շրջած է Եւրոպա և այցելած Լեհաստանի կողմերը (Իլվով և Կամենից), կրնայ մասնակցած ըլլալ Եւրոպայի մէջ Թուրքերու դէմ բացուած պայքարին։

Այնպէս որ շատ զարմանալի պէտք չըլլայ, եթէ օր մը վաւերագիր մը գայ ապացուցանել, թէ Յովհաննէս Թիւթիւնճի գործնականապէս Թուրքերու դէմ կռուած է Ֆրանկներու բանակին մէջ։ Այն ատեն տառական կերպով ճշդուած կ'ըլլայ յիշատակարանին խօսքը, թէ՝ «այս վարդապետն եղեւ գլուխ ազգին Ֆռանկաց եւ եկն ի վերայ Թուրքին»։

Մինչ այդ կրնանք միայն ենթադրութիւններ ընել։ 1683էն յետոյ մինչև 1698 Թիւթիւնճի դարձեալ թափառիկ կեանք կը վարէ։ Ինչպէս կ'երեւի, 1692ին անիկա կրկին Եգիպտոս գտնուած է և ինք անձամբ պատմած է իր այցը Նեղոսի ակին։ Այս տեղեկութիւնը կը պարտիմ Պ. Յ. Նալպանդեանի, որ զայն գտած է Mr. l'Abbé le Mascrier*ի* «Description de l'Egypte» *գիրքին մէջ, պատրաստուած՝ Ֆրանսայի հիւպատոս* M. de Maillet*ի նօթերուն վրայ (տպ. Փարիզ 1735)։*

Ասկէ յետոյ է, որ Կամենիցէն հետը առած Ս.

բեանց համար ստացաւ պարոնութիւն եւ անուանուեցաւ պալատի երէց կամ քապելլան, եւ յետոյ կանոնիկոս՝ նոյն եկեղեցիին։ Ինք քրիստոնեայ մկրտած է 12,000 թուրք գերիներ (Ստեփաննոս Ռոշքեան, *Կամենից*, էջ 145. իր մասին տես նաեւ Տօք. Ֆր. Կրէլից Գրայֆէնհորսթի (Dr. Fr. Kraelitz Greifenhorst) յօդուածը, *Յուշարձան*, Վիեննա, 1911, էջ 315 — 318)։

Աստուածածինի հին պատկեր մը՝ գացած է Տրապիզոն (Աբէլ վրդ. Մխիթարեանց, Վէպ Գաղթականութեան Հայոց ի Տրապիզոն. 1857 Կ. Պոլիս, էջ 41 և 135)։

Հոն 1698ին ականատես կ'ըլլայ նահատակութեանը Կարապետ անուն պատանիի մը, որուն մարմինը նոյն թուականին տեղւոյն Ամենափրկիչ վանքի Յակոբ առաջնորդին հետ ի միասին կ'ամփոփէ յատուկ դամբարանի մը մէջ։

Այս նկատմամբ Տրապիզոնի Զարխափան եկեղեցիին Յայսմաւուրքին մէջ (Յունուար ԻԶ), վկայաբանութեան ծայրը ինք գրած է հետեւեալ տողերը. «Ես, Յովհաննէս վարդապետս, որոյ մականուն Թուքունճի կոչի, եւ առաջնորդ սուրբ Ամենափրկչին Յակոբ վարդապետ՝ եղեալ ականատես այս սուրբ նահատակիս, եւ ես Յովհաննէս արքեպիսկոպոս ոտիւք ի մովք ընթացոյ եւ գրկախառն համբուրեցի, եւ փափագ ծնողացն բազում խրախուսիւք մխիթարեցի: Եւ յերրորդ աւուրն յետ թաղմանն ես Յովհաննէս վարդապետս տեսի լոյս ի վերայ գերեզմանին ... թվին ՌՃԽԷ (=1698)» (տես Աբէլ Մխիթարեանց, Վէպ Գաղթականութեան Հայոց ի Տրապիզոն. Կ. Պոլիս 1857. էջ 42-43. և Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա. 1920. էջ 141–142)։ Յովհաննէս Թիւթիւնճի կ'երեւի թէ անկէ վերջ Տրապիզոն ապրած է և հոն վախճանած։ Իր գերեզմանը Զարխափան եկեղեցիին շրջափակին մէջ կը մնար մինչեւ անցեալ դարուն կէսերը՝ հետեւեալ արձանագրութեամբ (տես Աբէլ վրդ. Մխիթարեանց. Նոյն, էջ 132)։

Այս է տապան Սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ Յովհաննէս եպիսկոպոսին, որոյ ձեռամբ եկեալ Ամենափրկչի վանից Սուրբ Աստուածածնի պատկերն ... խաչկալն եւ Մարիամու Սուրբ Աստուածածնայ խաչկալն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. թուին. ՌՃԾԲ. (= 1703)։

Բ.

ԹԻՒԹԻՆՃԻԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Ի՞նչ էր շարժառիթը իր ուղեւորութեան դէպի Հապէշիստան։ Անիկա հարց մըն է, որուն պատասխանը տալ բաւական դժուար է։ Յովհաննէս Թիւթինճի իր ուղեւորութեան մէջ բառ մը իսկ չունի այս մասին։ Բնաւ չ՚ըսեր, թէ ինչո՛ւ յանձնուած է իրեն այս տաժանելի ուղեւորութիւնը դէպի խաւարակուռն Ափրիկէ։ Բայց անշուշտ ունէր լուրջ շարժառիթ մը։

Առաջին ենթադրութիւնը, որ մեր մտքին կը ներկայանայ, կրօնական առաքելութեան մը գաղափարն է, որ սակայն քիչ հաւանականութիւն կը ներկայացնէ։

Յովհաննէս Թիւթինճի եթէ այդ գաղափարով Հապէշիստան գացած ըլլար, պատճառ մը չունէր ծածկելու զայն. մինչ այս մասին ոչինչ գրած է։ Յետոյ իր կրօնական առաքելութիւնը ի՞նչ կրնար ըլլալ։ Քարոզչութիւն կամ հաւատածաւալ գործունէութիւն՝ Հապէշները հայադաւան դարձնելու համար. ո՛չ անշուշտ, քանի որ արդէն Հապէշները մեզի դաւանակից էին և վաղեմի ժամանակներէ սկսեալ հայ և հապէշ եկեղեցիները կրօնակցական յարաբերութիւններ ունեցած էին։ Այս իրողութիւնը շատ որոշ է և հաստատուած օտար ուսումնասիրողներէ իսկ։ Այսպէս՝ Բեթրպուրկի (այսօր Լենինկրատ) համալսարանի բրոֆէսէօրներէն Տուրայեւ, որ եթովպական գրականութեան մէջ հեղինակութիւն է, 1912ին հրա-

տարակած իր մէկ գործին մէջ կը գրէ. «Հայերը եւ Ղպտիները իբր հակաքաղկեդոնականներ միշտ կրօնական կապ ունեցած են իրարու հետ եւ Երուսաղէմի մէջ պահած են մշտական հաղորդակցութիւն: Ղպտիներու միջոցով այդ կապը անցեր է նաեւ Հաբեշիստան, որովհետեւ այդ երկիրը կրօնապէս ենթարկուած է Ղպտիներու պատրիարքին: Իսկ Երուսաղէմի Հաբէշները ընդունած են Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքին գերիշխանութիւնը» (Հայրենիք *ամսաթերթ, Բ. տարի, թ.* 1, *էջ* 143): *Բրոֆ. Տուրայեւ կու տայ նաև կարգ մը տեղեկութիւններ և փաստեր, որոնք կ'ապացուցանեն թէ եթովպական եկեղեցին կրած է հայկականին ազդեցութիւնը: Անիկա կը կարծէ. թէ հայերէնէ բաւական թուով ձեռագիրներ թարգմանուած են հաբէշ լեզուին (նոյն): Արդարև հաբէշ լեզուով գրուած վկայաբանութեանց մէջ մեծ տեղ արուած է մեր Գրիգոր Լուսաւորիչին, որուն վերագրուած ծիսարաններ և ճառեր թարգմանուած են հաբէշերէնի (տես* Նաւասարդ *հանդէս, Պուքրէշ, Բ. տարի):*

Նոյնպէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կը տօնուի հաբէշ եկեղեցիին մէջ՝ տարին երեք անգամ, ինչպէս կը տօնուին Հռիփսիմէ և Գայիանէ կոյսերը (տես Հայրենիք. *նոյն):*

Երկու ազգերու և երկու եկեղեցիներու յարաբերութեանց իբր հետեւանք կը տեսնուի նաև երթեւեկ Հաբէշներու կողմէ դէպի Հայաստան և Հայերու կողմէ՝ դէպի Հաբէշիստան:

Այսպէս՝ կը յիշուի, որ Զ. դարուն Եսթոթիոս անուն հաբէշ սուրբ մը, որ Եթովպիոյ լեռներուն մէջ հռչակաւոր վանք և միաբանութիւն հաստատած էր, Հայաստան գացած և հոն մեռած է (Յ. Նալբանդեան, Հայերը եւ Եթովպիա. *«Ար», 15 Փետրուար,* 1935):

Այս տեսակ այցեր կամ առաքելութիւններ շարունակուած ըլլալու են յաջորդ տարիներուն ալ. որովհետեւ 1421ին հապէշ քահանայ մը կը գտնուէր Խիզանի կողմերը, ուր և կը նահատակուի ու կը թաղուի Բարեձորոյ Ս. Աստուածածնի վանքը (Յ. Նալբանդեան՝ Արեւ, 16 Փետր. 1935) կամ, ըստ Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալէմեանի, նոյն թուականին «հապէշ նահատակք կատարին ի խիզան եւ ամփոփին ի վանս Բարեձորոյ» (տես Դիւան Հայոց Պատմութեան. Ժ. հատոր, էջ 495)։

Փոխադարձաբար կը յիշուի ԺԱ. դարէն առաջ, Եւստաթիոս անուն հայ եպիսկոպոսի մը իր աշակերտներուն հետ միասին Եթովպիա այցելութիւնը, կրօնական առաքելութեամբ, ինչպէս կը կարծէ Բր. Ֆ. Տուրայեւ (տես Արեւ, 1923 Ապրիլ 23, թ. 1269)։

Նոյնպէս կը յիշուի, թէ ծագումով հայ Աբբա Գէորգ անուն հապէշ կրօնաւոր մը 1440ին իպատիւ Ս. Կոյսին գրած է հապէշերէն շարականներ, որոնք մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէին Հապէշներու մէջ (Արեւ, նոյն)։ Նոյնպէս կը հաստատուի, թէ Տէաէն քաղաքին մօտ կը գտնուի հայ ոճով վանք մը, «Հայք» կոչուած տեղացիներէն և կառուցուած գրեթէ Աբբա Գէորգի գործունէութեան օրերուն։

1500ական թուականներուն, հապէշ թագաւորին մտերիմ խորհրդականն էր Մատթէոս անուն հայ եպիսկոպոս մը, որ քաղաքական առաքելութիւն մը կատարեց դէպի Փորթուկալ, ինչպէս պիտի տեսնուի։

1550ին Ստեփաննոս Ե. Սալմաստեցի կաթողիկոս իր Հռոմ՝ այցելութեան ատեն Պետրոս անուն հապէշ քահանայէ մը ասպնջականութիւն և խնամք գտած ըլլալուն՝ զայն տիրաբար արքեպիսկոպոս կը

ձեռնադրէ «... բարձր հրամանաւ Սուրբ Էջմիածնի», Մոլդովա երկիրին Յարակոյ եպիսկոպոսական աթոռին համար (Վանատուր = Վահան վրդ. Յովհաննէսեան, Ցուսաբեր. 19 Հոկտ. 1938. ԻԴ. տարի, Թ. 169): Այս սերտ յարաբերութիւնները և կապերը քանի որ գոյութիւն ունէին և երկու եկեղեցիներու միջև համերաշխութիւնը կատարեալ էր, Յովհաննէս Թիւթիւնճի չէր կրնար հաւատածաւալ գործունէութեամբ Հապէշիստան երթալ:

Իսկ ուրիշ եկեղեցիի մը հաշուոյն ի՞նչ պէտք ունէր հայ եկեղեցական մը քարոզչութիւն ընելու: Եւ ո՞րը կրնար ըլլալ այդ եկեղեցին, եթէ ոչ կաթոլիկ եկեղեցին, որուն համար կրօնածաւալ գործունէութիւն մը կեանքը վտանգի դնել պիտի նշանակէր, քանի որ Հապէշները խիստ լարուած էին օտար քարոզչութեան, մանաւանդ կաթոլիկ հաւատածաւալ գործունէութեան դէմ. որ ամբողջ երկիրը տակնուվրայ ըրած և նոյնիսկ քաղաքային կռիւներու պատճառ եղած էր:

Այս խառնակութիւնները, որոնց պատճառ եղած էր կաթոլիկ կղերին հաւատածաւալ գործունէութիւնը, ԺԷ. դարուն վերջերը, երկիրը բոլորովին օտարատեաց դարձուցած էին:

Մինչև ԺԵ. դարուն կէսերը Հապէշիստան փակ երկիր մըն էր Եւրոպացիներուն համար, թէև Հռոմ, ինչպէս այլուր, հոն ալ փորձած էր միջամուխ ըլլալ կրօնական գործերու:

Ֆլորենտիոյ եկեղեցական ժողովին (1440) Ղպտիները և Հապէշներն ալ ներկայացուցիչներ ղրկած էին, քաղաքական ակնկալութիւններով, որոնք ձախողանքի յանգած էին:

Սակայն Հռոմ քաջալերուած էր այս առաջին

յարաբերութիւններէն և հոն ղրկած Դոմինիկեան կարգէն Թովմաս Երանելին, որպէսզի կաթոլիկութիւն քարոզէ։ Եթովպիոյ կայսրը սակայն մերժած էր ընդունիլ այդ կրօնաւորը և իր երկրին սահմաններէն վտարած զայն (Յ. Նալբանդեան. Արեւ. 16 Փետր. 1935)։ Սակայն առաւել չփակուեցաւ Հռոմի գործունէութիւնը Հապէշիստանի մէջ, վասնզի երբ այս երկիրը քաղաքական գետնի վրայ յարաբերութեան մտաւ Եւրոպայի հետ, քաղաքական գործակալներու ետին գըտաւ հաւատածաւալ քարոզիչներ։

Առաջին անգամ Փորթուկալցիք, Հնդկաստան երթեւեկի ճամբայ մը փնտռելու առեն, Հապէշիստանի հետ յարաբերութեան մէջ մտած էին։ Փորթուկալի Յովհաննէս Բ. թագաւորը (1481–1495) Բիէռ Գովիլհամ անունով մէկը ղրկեց 1490ին Հապէշիստան(1)։

Այդ թուականէն յետոյ է, որ Փորթուկալ և անոր միջնորդութեամբ նաև եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններ Հապէշիստանի հետ յարաբերութիւն հաստատեցին։

Շահերը փոխադարձ էին։ Փորթուկալի հնդկական ստացուածքներուն համար զօրաւոր յենարան մը կրնար ըլլալ Եթովպիա։ Փոխադարձաբար՝ Փորթու-

---

(1) Ագոնց աբբայ իր Աշխարհագրութեան մէջ (Ափրիկէ, էջ 536) կը գրէ, թէ Փորթուկալի Յովհաննէս Բ. թագաւորը 1477ին Հապէշիստան ղրկած է Պետրոս Կովիլլանիոս Փորթուկալցին, ընկերակցութեամբ Ալֆոնս Փայվայի եւ երկու հրեաներու, ծանօթութիւններ առնելու համար այս երկրին եւ անոր առասպելական «Յովհան Երէց» թագաւոր-կայսեր վրայ։

Անոնք երբ Հապէշիստան գացին, տեսան որ ինքնակալը քրիստոնեայ է եւ անոր մասին Եւրոպա հասած զրոյցները ճշմարիտ էին։ Ուստի՝ գրեցին Փորթուկալ, թէ գտած էին «Յովհան Երէցը» եւ «ոչ միայն ուրիկէ, այլեւ իմաստունէ հաւատացին», ինչ որ սուտ էր, ինչպէս կը բացատրէ Ագոնց աբբան իր գործին մէջ (էջ 537)։

կալ կրնար նեցուկ մը ըլլալ հապէշ քրիստոնեայ ազգին, զայն պաշտպանելով շրջակայ մահմետական ժողովուրդներու յարձակումներուն դէմ, որոնք միշտ կը կրկնուէին։

Այս շրջանին՝ Թուրքերը մէկ կողմէն կ՚առաջանային դէպի Եգիպտոս և դէպի Պարսից ծոց։ Թըրքական վտանգը կը սարսափեցնէր ինչպէս Արաբները, նոյնպէս նաև Եթովպացիները, բայց առաւելապէս կը մտահոգէր Փորթուկալը, որուն Հնդկաստանի ծովեզերքին տիրապետութիւնը կրնար վտանգուիլ։

Եթովպիոյ ներքին վիճակն ալ ապահով չէր։ ԺԵ. դարուն վերջին կամ ԺԶ.ի առաջին տարիները Մէհէմմէտ Կրանյոս կամ Կրայն անուն տեղացի իսլամ մը ապստամբած և հուրի ու սուրի մատնած էր ամբողջ Եթովպիան։ Աղեքսանդր Նահում թագաւորը նահանջելով՝ երկիրին հիւսիսակողմը ապաստանած էր։

Մէհէմմէտի բնավայրն էր Արէլի կամ Զէիլայ (Հնդկաց ովկիանոսի վրայ, թերևս արդի Սոմալին), ուր հաստատեց տէրութիւն մը, և եթէ Փորթուգալցիք չօգնէին Հապէշներուն, բովանդակ Հապէշիստանը պիտի նուաճէր։

Նահում մեռաւ և իրեն յաջորդեց իր անչափահաս որդին՝ Դաւիթ, իր մօր՝ Հեղինէ թագուհիին խնամակալութեան տակ։

Դաւիթի իշխանութեան առաջին 14 տարիներուն՝ Մէհէմմէտ Կրանոսի հարստահարութիւնները շարունակուեցան։

Դաւիթ, որ լսած էր Փորթուգալցիներու քաջագործութիւնները՝ Արևելեան Հնդկաստանի և Կարմիր ծովու մէջ, այս նեղ կացութենէն ազատելու համար տեղի կու տայ Գորվիլհամ դեսպանին պնդում-

ներուն, կ'որոշէ Փորթուկալի հետ դաշինք կնքել և դեսպանութիւն մը ղրկել Լիզպոն, օգնութիւն խընդրելու համար(1)։

Դիւանագիտական այս կարեւոր ձեռնարկը իրականացնելու համար՝ յարմար մարդ մը պէտք էր։ Եւ այդ մարդը նկատուեցաւ Մատթէոս հայ եպիսկոպոսը(2), *որ Եթովպիոյ արքունիքը կ'ապրէր և կ'երեւի՝ այս տեսակ փափուկ պաշտօններ արդէն վարած էր այդ թուականէն առաջ։*

Մատթէոս եպիսկոպոսի կ'ընկերանար հաբէշ ազնուական երիտասարդ մը, որ չտոկալով ճամբորդական դժուարութիւններուն՝ մեռաւ ճամբան։

Հեղինէ կայսրուհին իր դեսպանը ղրկած ժամանակ այն աստիճան յուսահատ վիճակի մէջ էր, որ

---

(1) Ազոնց (էջ 512) ուրիշ կերպով կը պատմէ։ Ան Դաւիթ կայսեր կը վերագրէ այս ձեռնարկը, իսկ Յ. Նալբանդեան (*Արեւ*, 16 Փետր. 1935), ինչպէս Մ. Այվազեան (*Յուսաբեր*, 27 Նոյեմ. 1934) համաձայնաբար Հեղինէ խնամակալ կայսրուհին ցոյց կու տան Փորթուկալի հետ յարաբերութեան մէջ մտնող վեհապետը։ Հ. Եփրեմ վրդ. Ջաքընեան իր *Պատմութիւն Հայոց* գործին մէջ (էջ 451) այս ձեռնարկը կը վերագրէ Լիբնա Դենկալ կայսեր։

(2) Յ. Նալբանդեան իր «*Հայերը և Եթովպիա*» յօդուածաշարքին մէջ չի յիշեր Մատթէոսի եպիսկոպոսական աստիճանը, զոր Հ. Եփրեմ վրդ. Ջաքընեանէն զատ կը հաստատէ *Վանատուր* (Հ. Վահան վրդ. Յովհաննէսեան) (տես *Յուսաբեր*, 19 Հոկտ. 1938. ԺԴ. տարի, թ. 169) եւ մանաւանդ դեռ վերջին տարիներու Բրիտանական Թանգարանին սեփականութիւնը դարձած եւ 1521ին Լիզպոնի տպուած խիստ հազուագիւտ գիրք մը, որուն տիտղոսն է «*Տեղեկաբեր Նամակ մը որ մեր տիրոջ Թագաւորին եկաւ Յովհան Երէցը գտնուելուն վրայ*»։ Այս գիրքին մէջ Մատթէոս կը յիշուի «*ապունա*» կոչումով, ինչ որ կը հաստատէ անոր եկեղեցականի հանգամանքը։ Յ. Նալբանդեան զայն կը ներկայացնէ իբր վաճառական։ Յայտնի չէ թէ Մատթէոս ուրկէ՞ գացած է Հաբէշիստան, բայց յայտնի է, որ բարձր դիրքի հասած էր եւ մեծ վստահութիւն գրաւած։

բերանացի խոստում կու տար Փորթուգալի Թագաւորին՝ իր երկիրներուն մէկ երրորդը յանձնել և իր հպատակները Հռոմի Պապին հնազանդեցնել, եթէ ան օգնէր իրեն՝ Թուրքերուն և Արաբներուն դէմ և իրմէ կորզուած հողերը վերադարձնել տար։ Դաւիթ Թագաւոր կամ Հեղինէ կայսրուհի Մատթէոսի յանձնած էր Փորթուգալի Էմմանուէլ Թագաւորին ուղղեալ նամակներ, որոնց մէջ կ'ըսէր, թէ իր բուն նպատակը բերանացի պիտի բացատրէր Մատթէոսի, զոր կ'անուանէր իր մտերիմ խորհրդականը և իր բոլոր գաղտնի նպատակներուն գիտակ միակ անձնաւորութիւնը։ Կը խնդրէր հաւատալ իր դեսպանին ըսածներուն, իբր իր խօսքերուն։ Նամակներուն մէջ սակայն կային մասեր, որոնք զգուշաւոր չէին, վասնզի լեցուն էին մահմետականներու հասցէին հայհոյանքներով ու նախատինքներով, և կը հրաւիրէին Փորթուգալի Թագաւորը՝ իր բոլոր ուժերով յարձակելու անոնց վրայ։ Այդ անխոհեմ գրութիւնները կրնային վտանգել Մատթէոսը, որ եթէ Թուրքերուն ձեռքը իյնար, կրնար իր կեանքը վրայ տալ իբր դաւաճան։ Այս պատճառով՝ Մատթէոս նամակները խիստ գաղտնի կը պահէր։ Նաև ասոր համար՝ երբ Հնդկաստան հասաւ, մերժեց զանոնք ցոյց տալ նոյնիսկ փորթուկալցի պաշտօնատարներուն։ Ուստի՝ լրտես կարծուելով Դաբուլի կառավարիչէն, բանտարկուեցաւ։

Հնդկաստանի փոխարքայ Ալբուգուէրքէ ծովակալը, որ յաւակնութիւններ ունէր Եթովպիան օգտագործելու, լսելով որ իբր դեսպան մէկը եկած է Հնդկաստան, աճապարեց երթալ Գոայէն և ազատեց Մատթէոսը, որ սակայն մերժեց իր պաշտօնաթուղթերը ցոյց տալ նաև փոխարքային և ասոր համար դարձեալ

կասկածելի դարձաւ և իր խօսքերուն հաւատք չընծայուեցաւ։ Երեք տարի յետոյ, 1513ին, յաջողեցաւ շարունակել իր ճամբան և հասնիլ Լիզպոն ու հոն ներկայանալ Փորթուկալի Էմմանուէլ Թագաւորին (1495–1521), որ մեծամեծ պատիւներ ընծայեց հայազգի դեսպանին։ Կնքուեցաւ դաշնագիր մը (1515): Մատթէոսի դիմումը մեծ տպաւորութիւն գործեց ոչ միայն Փորթուկալի, այլ և բովանդակ Եւրոպայի մէջ, վասնզի այդ միջոցին ամենուն ուշադրութիւնը ուղղըւած էր դէպի Արեւելք։ Սուլթանը Պոլիսը գրաւելէ վերջ տիրած էր հետզհետէ Սուրիոյ, Եգիպտոսի և Արաբիոյ, ահուսարսափի մատնելով եւրոպական ազգերը, որոնց առեւտուրին կ՚սպառնար այնքան վըտանգաւոր կերպով։

Էմմանուէլ կը խորհէր, թէ Հաբէշիստան՝ իբր յենարան Կարմիր ծովի եզերքը՝ մեծ օգուտ կըրնար ունենալ պարենաւորելու համար իր նաւատորմիղը, եթէ ինք Թուրքիոյ հետ կռուելու պարտաւորուէր։ Կ՚ուզէր, հետեւաբար, հետաքրքրել եւրոպական արքունիքները Մատթէոսի առաքելութեամբ մահիկին դէմ իր պայքարին համար. ուստի յանձնարարութիւններով Հռոմ՝ Լեւոն Ժ. Պապին (1513– 1521) ղրկեց զայն, որպէսզի լսէ ան ամբողջ քրիստոնէութիւնը շահագրգռող այս խնդիրին մանրամասնութիւնները։

Մատթէոս, աւելի դիւրաւ հասնելու համար իր նպատակին, յոյսեր ներշնչեց հաբէշ եկեղեցին Հըռոմի իշխանութեան ենթարկելու։ Լեւոն Ժ. Պապը նամակ մը տուաւ անոր, 1514 Հոկտ. 10 թուականով, ուղղուած Եթովպիոյ կայսեր՝ Դաւիթ Դ.ի և անոր խնամակալուհիին։

Փորթուգալի Թագաւորը կնքուելիք դաշնա-

գիրը աւելի զօրաւոր դարձնելու համար, որոշեց իր կողմէն ալ նուէրներով դեսպանութիւն մը յղել հապէշ Թագաւորին և Թագուհիին։

Էմմանուէլ՝ հապէշ և փորթուկալ վինակցութեան մը տարողութեան մասին մեծ ցնորքներ կը սնուցանէր. կը կարծէր թէ երկու պետութիւններուն միացեալ ոյժերը պիտի բաւէին Օսմ. կայսրութիւնը կործանելու, Պոլիսը վերագրաւելու և Արևելքի մէջ քրիստոնեայ տիրապետութիւնը հաստատելու, վասնզի Մատթէոս եպս. Եթովպիոյ զօրութիւնն ու հարստութիւնը իրականէն տասնապատիկ աւելի ներկայացուցած էր իր շուրջը չափազանց միամիտ հետաքրքրութիւն մը տեսնելով հանդէպ Ափրիկէի կեդրոնը մեկուսացած այս քրիստոնեայ և առասպելական եր կիրին։

Մատթէոս և փորթուգալեան դեսպանութիւնը նաւատորմիղով մը հասան Հնդկաստան և անկէ 1520 Ապրիլ 16ին Հնդկաստանի կառավարիչ և նաւատորմիղի հրամանատար Տիեկոյ Լոբէզ տէ Սեքուէյրա ծովակալին հրամանին տակ, 24 նաւերու տորմիղով մը ժամանեցին Մասուա, որ այն ատեն ծովափէն քիչ հեռաւորութեամբ կղզի մըն էր։ Տեղացիները փախան ցամաք, պաշտպանութիւն գտնելու համար տեղւոյն հապէշ հրամանատարէն. փորթուկալցիք գացին մօտակայ նաւահանգիստը՝ Արքուքիէոյ (Արգիէթոյ՝ ըստ Նալպանդեանի)։

Փորթուգալցւոց նաւերէն մէկը գերի բռնեց տեղացիներէն երեք հոգի, որոնք պաշեցան իմանա-

(1) Քարտէզին վրայ չգտայ այս երկու անուններով տեղ մը, միայն Մասուայէն հարաւ, խոր ծոցի մը խորը կայ Արաֆալիա (Arafalia) քաղաքը, որ չեմ գիտեր թէ կրնա՞յ նոյնացուիլ այս քաղաքին հետ։

յով թէ քրիստոնեայ են իրենց գերեվարները։ «Անոնց ոսկր խնկաւ, *կ'ըսէ պատմիչը,* կրկին կրկին աղաղակելով «Քրիստոնեա՛յ, Քրիստոնեա՛յ, Յիսուս Քրիստոս, Սուրբ Մարիամի որդի»:

Նամակներ և պարգևներ փոխանակուեցան տեղւոյն հրամանատարին հետ, որ ըսաւ թէ իրենց մէջ գոյութիւն ունեցող մարգարէութեան մը համաձայն, քրիստոնեաներ օր մը պիտի գան ծովէն և իրենց պիտի օգնեն Արաբներուն դէմ։

Հաբէշները հարցուցին Փորթուգալցւոց, թէ կը ճանչնա՞ն «Ապունա» Մաթէոս անուն հայ մը, որ Եթովպիայէն դեսպան ղրկուած էր Փորթուգալ։

Փորթուգալցիները, որոնք կասկածանքով նայեր էին մինչև այն ատեն Մաթէոսի վաւերաթուղթերուն վրայ և իրենց հետ միասին բերեր էին զինքը, այլեւս ապահովուեցան։ Արտիէթոյի բնակիչները եկան զինքը դիմաւորելու։ Մերձակայ բարձր լերան մը վրայ հաստատուած Բիսանի վանքին վանականները երբ տեսան Մաթէոսը, ուրախութեան արցունքներ թափեցին և բարեկամական արտայայտութիւններով շնորհաւորեցին անոր ողջամբ վերադարձը, տասը տարուան երկար բացակայութենէ մը վերջ։ Կայսեր ներկայացուցիչը եկաւ զիրենք դիմաւորելու, սակայն անցնող 10 տարիներուն Արեւելքի մէջ շատ բան փոխուած էր։ Եգիպտոս ինկած էր Թուրքերուն ձեռքը (1517ին), և մահմետականները, քաջալերուած, սաստկացուցած էին իրենց թշնամական յարձակումները Հաբէշիստանի դէմ և առժամեայ յաջողութիւններ ունեցած։ Յետոյ, սակայն, Դաւիթ թագաւորը չափահասութեան հասած էր և կորովի ու յանդուգն հակայարձակողականով մը յաջողած՝ Ատենի իշխանին և ուրիշ մահմետական պետերու դէմ փա-

ռաւոր յաղթանակներ չահիլ։ Իրաց այս կացութեան մէջ՝ Դաւիթ իր գիրքը պահուած և թշնամիներու սպառնալիքը հեռացուցած էր իրմէ, Հեղինէի խօստումները անպէտ նկատած և խզած էր Փորթուգալի հետ այնքան սուղ գնուած դաշնակցութիւնը։

Երբ Մատթէոսի յանձնարարագիրները իրենց առջև դրուեցան, Հապէշները ըսին թէ ան Հայ էր և իրենց թագաւորին բաղձանքներուն ու նպատակներուն թարգմանը չէր կրնար ըլլալ։ Ասով հանդերձ փորթուգալեան դեսպանութիւնը՝ ընկերակցութեամբ Մատթէոսի՝ մեկնեցաւ դէպի մայրաքաղաք։

Երկար ու տաժանելի եղաւ ճամբորդութիւնը անտառներու և լեռներու մէջէն, վայրի գազաններու սարսափին տակ։ Երբ հասան Ս. Միքայէլի վանքը, ընդունուեցան վանականներէն։ Հոն՝ Մատթէոս բաժնեց իր գոյքերը միւս ուղեկիցներու գոյքերէն և վանականներու պահպանութեան յանձնեց զանոնք, վասնզի շնորհազրկումի մը երկիւղը ունէր։ Իր սնտուկներուն մէջ կային անշուշտ Փորթուգալէն բերուած դրամ և արժէքաւոր առարկաներ։ Իր նախզգուշութիւնը զուր էր, որովհետև ութ օր վերջ, տարափոխիկ տենդէ մը մեռաւ 48 ժամուան մէջ, Արգիգոյի Տէքոնտ քաղաքը 1520 Մայիս 23ին։

Իր մահը պատճառ եղաւ Փորթուգալցիներու դեսպանութեան ձախողանքին, որովհետև միջնորդ թարգման չունենալով՝ անոնք նեղը մնացին։

Դեսպանութիւնը հինգ տարի մնաց Եթովպիա և դարձաւ՝ առանց իր նպատակները իրագործել կարենալու։

Հապէշ-Փորթուգալեան այս բարեկամական յարաբերութիւնները Եթովպիոյ վրայ միանգամայն դրական և բացասական հետեւանքներ ունեցան։

Եթովպիա նախ օգտուեցաւ։

Փորթուգալցիք փորձեր կատարեցին Հապէշիստանը փրկելու մահմետականներու հարստահարութիւններէն, սակայն չյաջողեցան առաջին անգամ և Դաւիթ, որ անոնց օգնութեան դիմած էր՝ առանց իր ակնկալութիւններուն պսակուիլը տեսնելու, մեռաւ և իր տեղը թագաւորեց Կղօտիոս (Ազոնց, նոյն, էջ 512)։

Միեւնոյն ատեն մեռաւ Փորթուգալի Էմմանուէլ թագաւորը (1521) և գահակալեց Յովհան Գ. (1521—1557), որ Հնդկաստանի փոխարքայ անուանեց Ստեփաննոս տէ Կաման (+1550), որդին՝ հռչակաւոր Վասքօ տէ Կամայի (1469—1524) և որ հրամայեց հետապնդել Կարմիր ծովու մէջ Թուրքերն ու Արաբները։ Ստեփաննոս տէ Կամա 1535ին նոր մեծ նաւատորմիղով մը մտաւ Կարմիր ծով և երկար ատեն փնտռեց թշնամին, զոր չկրցաւ գտնել սակայն, վասնզի ապահով նաւահանգիստներ ապաստանած էր ան։

Ծարահատ՝ 400 զինուոր(1) ցամաք հանեց ի Մաքուա, իր եղբօր՝ Քրիստափորի հրամանատարութեան տակ, արշաւելու համար դէպի երկիրին ներսը, բայց անձրեւային եղանակը արգելք եղաւ անոնց առաջանալ և օգնութեան հասնիլ Կղօտիոս կայսեր։ Այս վերջինը իր զօրքով ապաստանած էր Հապէշիստանի հիւսիսային կողմը, փախելով Արաբներուն առջեւէն, որոնք գրաւած էին երկիրին կարեւոր դիրքերը։

Մէհէմմէտ Կրայն, իր հետախոյզներէն իմանալով որ Փորթուգալի զինուորները շատ պզտիկ թիւ մը կը ներկայացնէին, պատրաստուեցաւ յարձա-

(1) Ոմանք 700 կը նշանակեն այս թիւը։

կիլ անոնց վրայ Պէլլուէթ դաշտին մէջ, բայց նախ բանագնացներ ղրկեց Քրիստափորի, իբր թէ արգահատութեամբ յորդորելով, որ առանց խառնուելու Հապէշներու նենգութենէն՝ անոնց համար կռուելէ հրաժարի եւ խնայէ իր զինուորներուն։ Կը խոստանար ճամբու պաշար տալ իրեն եւ առաջնորդել իր փոքրաթիւ բանակը մինչեւ ծովեզերք, եթէ ուզէր խաղաղութեամբ ետ դառնալ։

Քրիստափոր արհամարհանքով մերժեց այս առաջարկը եւ պահանջեց, որ կա՛մ ետ դարձնէ ինչ որ առած էր Նեկիւսի հողերէն եւ կամ պատրաստուի կըռուելու, վասնզի սուր ի ձեռին ինք ճամբայ պիտի բանայ իրեն համար։ Եւ իբր նախատինք՝ անոր ղրկեց հայելի մը եւ մկրատ մը, որպէսզի իր մօրուքը կտրէ։

Մէհէմմէտ սաստիկ զայրացաւ եւ խոյացաւ իր զինուորներով — որոնցմէ 15.000ը հետեւակ —, Փորթուգալցիներու վրայ, որոնք միայն 3.0 հոգի էին, վասնզի իրենցմէ 50ը պաշտօն ստացած էին պահպանելու Մաքուայի ճամբան, այսինքն իրենց նահանջի գիծը։

Փորթուգալցիք յաղթեցին եւ մահմետական զօրքը մեծ մասամբ ջարդուեցաւ. Մնացեալները փախան։

Մէհէմմէտ Կրայն մազապուրծ ազատեցաւ, Քրիստափոր սակայն մեծ սխալ մը գործեց. Փոխանակ դիմելու ուղղակի Նեկիւսին, որ իր բանակով կ'սպասէր իրեն, հետապնդեց փախստականները, որոնք ամուր վայր մը ապաստանած էին եւ յարձակեցաւ անոնց վրայ իր սակաւաթիւ զօրքերով:

Մէհէմմէտ՝ Մուխայէն 2000 արաբ եւ Թուրք օգնական զօրք ստացած ըլլալով, յանկարծական յարձակումով մը ցիրուցան ըրաւ Փորթուգալցիները։ Քրիստափոր վիրաւոր 10 զինուորներով ապաստանեցաւ անտառ մը, բայց չկրցաւ ազատիլ եւ գերի բռ-

նուեցաւ և տարուեցաւ Մէհէմմէտի առջև, որ չարաչար տանջելով սպաննեց զայն Տիքրէի մէջ (1542ին)։

Մէհէմմէտ, այս յաջողութենէն քաջալերուած, իր կարգին հետապնդեց Փորթուգալցիները, վստահ թէ Քրիստափորի մահէն յետոյ անոնք իր դէմ ոչինչ պիտի կարենան ընել և ինք պիտի կրնայ բովանդակ Հապէշիստանի տիրել։ Բայց Փորթուգալցիք հասնելով Տէմպէա գաւառը, ուր կը գտնուէին Կղոտիոս թագաւորը և իր բանակը, ըրին անոր թելադրութիւններ, որոնց անսաց թագաւորը։ Փորթուգալցիք իրենց պարտութեան վրէժը լուծելու համար քաջաբար կռուեցան։ Քրիստափորի հետևորդներէն Պետրոս Լևոն անակնկալ յաջողութեամբ մը հեռուէն ատրճանակով մը գլուխէն վիրաւորեց Մէհէմմէտը և սպաննեց զայն։ Ասոր վրայ մահմետական բանակը քայքայուեցաւ և զորքերը փախուստ տուին։

Հապէշական հողերը գրեթէ փրկուեցան։

Նոյնպէս 1538ին՝ Եթովպացիք միայն Փորթուգալցւոց օգնութեամբ յաջողեցան վանել այն արշաւը, զոր իսլամները կատարեր էին Էմիր Զէյլահի (Zeilah) գլխաւորութեամբ, աւերելով Ասմառան և Տիքրէն ու քանդելով Աքսումը։ Դուրսէն, ինչպէս ներսէն ալ, մահմետականները կ՚սպառնային հապէշ պետութեան և կրօնին։

1540ին անոնք ներքին յեղափոխութեամբ մը տիրացան երկիրին մայրաքաղաքին՝ Կէօնտէրի, ուր այն ատեն բազմաթիւ մահմետական ստրուկներ կային: Ասոնք դաւադրաբար յանկարծ խռովութիւն հանեցին և փորձեցին քաղաքին տիրել, Հապէշները վանելով կամ սպաննելով։ Ցրուած Հապէշները հետզհետէ հաւաքուեցան իրարու քով և որոշե-

ցին բնաջնջել մահմետականները։ Այս նպատակով 20 խոհեմ անձեր ընտրեցին Հռոմ ղրկելու համար, որպէսզի Պապը միջամտէ Փորթուգալի թագաւորին մօտ, օգնելու համար իրենց՝ վերահաստատել իրենց թագաւորութիւնը, քանի որ անիկա Մոզամպիկի կողմէն սահմանակից էր իրենց։

1549ին այս 20 անձերը գացին Հռոմ և ներկայացան Գրիգոր ԺԳ. Պապին (1572-1586)(1) և անոր տուին իրենց ենթարկուած աղէտներու մասին հետեւեալ յուշագիրը·

«Մեք ուղղափառ Հայկեցի քրիստոնեայքս որ ի յԱֆրիկա, ունէաք զբազում մահմետական ստրուկք այսինքն ռայէք, սոքա ապստամբեալ սպանին զբազումս ի մէնջ եւ տիրեցին զթագաւորանիստ քաղաքն մեր զԿեօնտէր, եւ խնդրեմք ի Սրբութենէդ զի միջնորդեսցես Բոր-թիկիզու թագաւորին, զի նա սահմանակից մեր է եւ կարէ զօգնութիւնս անել մեզ»:

Պապը յանձնարարականով մը զանոնք ղրկեց Յովհաննէս Գ. Փորթուգալի թագաւորին (1521-1557), որ հինգ նաւ զօրք ու ռազմամթերք ղրկեց Մոզամպիկի կառավարիչին, հրամայելով որ անպատճառ երթայ Հայէչիստան, վերագրաւէ Կէօնտէր քաղաքը մահմետական ապստամբներու ձեռքէն և վերադարձնէ Հայէչներուն։

---

(1) Ինչպէս կը տեսնուի՝ ժամանակագրական անհարթութիւն կայ այս պատմութեան մէջ, զոր կ'աւանդէ Հ. Յովհաննէս Թումաճան: Իր աշխարհականութեան, 1764—1765ին, Թումաճան վրդ. Հայէչիստան գացած էր եւ իբր արքունի զանձապահ յաջորդած արաբկիրցի Սէյէմ Ուստային, իսկ իրեն յաջորդը եղած էր իր զաւակը՝ Պօղոս Թումաճան (տես «Բազմավէպ», 1937, էջ 142—135): 1549ին Գրիգոր ԺԲ. Պապ պաշտօնի վրայ չէր: Կա՛մ թուականը՝ կա՛մ Պապին անունը սխալ է: Հաւանօրէն Պապին անունն է սխալը:

Այսպէս, ԺԶ. դարուն, մահմետականներ՝ Հաբէշ տէրութիւնը և քրիստոնէութիւնը ջնջել աշխատած էին, իսկ Հաբէշները՝ Փորթուգալի օգնութեամբ՝ յաջողած էին փրկել իրենց երկիրը և կրօնը։ Ասոր համար Փորթուգալցիք բնակութիւն հաստատելու և առեւտուր ընելու ազատութիւն ստացան Հաբէշիստանի մէջ։

Այս արտօնութիւնը ժխտական արդիւնքներու առաջնորդեց երկիրը, վասնզի իրենց տրուած արտօնութենէն օգտուելով՝ Յիսուսեան վարդապետներ Հաբէշիստան գացին և կաթոլիկութիւն քարոզեցին, պատճառ դառնալով պառակտումի։

Այս քարոզիչներէն կը յիշատակուին չորս եկեղեցականներ, Մելքոն, Սիլվոս (հաւանօրէն Սեղբոս), Պետրոս և Պայիզ (Բարսեղ ?)(1), որոնք մեծ եռանդ ցոյց տուած են 1577—1 03ին կաթոլիկութիւնը տարածելու համար Եթովպիոյ մէջ (Յ. Նալբանդեան, Արեւ, 19 Փետր. 1935)։

Այս չորս Յիսուսեաններուն համար ըսուած է, թէ Հայեր են, սակայն հաւանական չէ։

Ասոնցմէ վերջինը՝ Հ. Պետրոս Պայիզ մասնաւորապէս կաթոլիկ առաքելութեանց պատմութեան մէջ անուն թողած է, որովհետեւ յաջողած է 1604ին Թագաւորը և արքունիքը կաթոլիկ դարձնել։ Նե-

---

(1) Հ. Ղեւոնդ Ալիշան («Սիսական», էջ 471) այս չորս Յիսուսեաններու անունները իրարու միացնելով երկու անձի վերածած է, Մելքոն Սիլվոս եւ Պետրոս Պայիզ (Pays], հաւաստելով թէ անոնք Հայեր էին։

Պ. Յ. Նալբանդեան 7 Յունիս 1945 թուակիր նամակով մը իմ հարցումիս պատասխանելով կը հաւաստէ, թէ ինքն այդ տեղեկութիւնը քաղած է E. L. Butcherի The Story of the Church of Egypt գիրքէն։

կիւսը՝ Կղեմէս Ը. Պապին (1592—1605) հպատակութիւն յայտնեց և Պապը, իբր թէ ասով ամէն ինչ վերջացած ըլլար, փութաց Եթովպիա ղրկել եպիսկոպոսներ,— որոնցմէ մին՝ Ալֆոնսոս Մէնտէզ Յիսուսեանը «Պատրիարք Եթովպիոյ» տիտղոսով — (Ազոնց, էջ 564) ընկերակցութեամբ չատ մը վարդապետներու: Ասոնք յաջողեցան բազմաթիւ Հապէշներ կաթոլիկութեան դարձնել, օգտուելով Կղոտիոս կամ Գլաւտիոս կայսեր բարի տրամադրութիւններէն հանդէպ Հռոմի:

Այսպէս՝ կաթոլիկ քրոզականը մեծ մղում մը ստացաւ ԺԷ. դարուն սկիզբը, գրգռելով կրկին բնիկ կղերին ղայրոյթը, որ քաղաքային պատերազմի թատերավայր դարձուց երկիրը, ուր կաթոլիկութեան յարող և ազգային եկեղեցիին հաւատարիմ Հապէշները իրարու դէմ կը կռուէին:

Մասնաւորապէս երբ Սիտոնիոս Թագաւորը (1607—1632) պաշտօնապէս ընդունեց կաթոլիկութիւնը 1625ին, և լատին կրօնաւորներ, իրենց անակընկալ յաջողութենէն գինովցած, փորձեցին լատին ծէսը ներմուծել հոն, գրգռութիւնը մեծցաւ: Կղերը ապստամբեցուց ժողովուրդը Թագաւորին դէմ: Թագաւորը փորձեց բռնութեամբ իր կամքը պարտադրել և հապէշ եկեղեցին Հռոմի ենթարկել: Փորթուգալցիք զայն պաշտպանել աշխատեցան, սակայն անկարելի եղաւ: Թագաւորը տեղի տուաւ և գահէն հրաժարեցաւ:

Հապէշ եկեղեցին նախնեաց հաւատքին և ծէսերուն վերադարձ մը ըրաւ 1632ին (Ազոնց):

Կայսեր եղբայրը՝ Մինաս հալածեց Յիսուսեաններն այն պատրուակով, որ խոստացած էին փորթուգալեան բանակներ բերել Եթովպիոյ օգնութեան,

բայց ոչինչ ըրած էին (*Յ. Նալբանդեան*, Արեւ, 19 *Փետ.* 1939)։

Մէնտէզ պատրիարք փախնալով փախաւ Փրէմոնա կամ Փրումիտիոս (*Ազոնց*, Նոյն, *էջ* 546), *Տիքրէ նահանգին Աքսում քաղաքէն* 9 *մղոն հեռու* (*տես Ազոնց*, Նոյն, *էջ* 557)։

Քիչ յետոյ մեռաւ Նեկիւսը եւ տեղը թագաւորեց Սէկվէտ Բասիլիտես, որուն Մէնտէզ պատրիարք շատ մը նամակներ գրեց, սակայն թագաւորը չանսաց եւ, բնիկներէն գրգռուած, Եւրոպացիները բնաջնջել որոշեց։ Պատրիարքը պարտաւորուեցաւ բոլորովին հեռանալ երկիրէն 1633*ին* (*Ազոնց, էջ* 547)։

Հապէշները ջարդեցին եւրոպացի կղերը եւ աշխարհականները, — մեծ մասամբ փորթուգալցի — եւ կամ տարագրեցին։ Իբր թէ 7000 *տուն եւրոպացիք երկիրէն հեռացած են* (Նոյն)։

Հապէշ կառավարութիւնը արգիլեց Եւրոպացիներու մուտքը ի Հապէշիստան։

Հապէշ եկեղեցիին համար 1634*ին ղպտի եպիսկոպոս մը նշանակուեցաւ իբր պատրիարք։*

Յիսուսեանք, սակայն, իրենց այս ձախողանքէն չվհատեցան եւ չդադրեցուցին իրենց կրօնածաւալ գործունէութիւնը, վասնզի երկու անգամ եւս փորձեցին հոն մտնել գաղտնի, հայու տարազով *եւ շարունակել իրենց գործունէութիւնը, ամէն վտանգ արհամարհելով։ Առաջին անգամ* 1638*ին ֆրանսացի Քափուչինեանք մտան Հապէշիստան եւ քարկոծութեամբ ընդունուեցան։*

Իսկ երկրորդ անգամ, Աղեքսանդր Է. Պապին (1655—1667) *հրամանով վեց Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներ Հապէշիստան մտան դարձեալ հայ վաճառականի զգեստներով, բայց իրենց խաբէութիւնը երե-*

ւան ելլելով տակաւին մայրաքաղաք չհասած գլխատուեցան ժողովուրդին կողմէ(1)։

Այսպէս՝ կղերին, իշխաններուն և ժողովուրդին բուռն ընդդիմութեամբ, լատին կրօնաւորները վտարուեցան միանգամընդմիշտ Եթովպիայէն։ Այս թուականէն սկսեալ գրեթէ մէկուկէս դար, Եթովպիա փակ մնաց Եւրոպացիներու առջև, թէև կաթոլիկները չդադրեցան միշտ փորձեր կատարելէ հոն մտնելու համար դարձեալ։

Բայց նկատելի է, որ կաթոլիկ քարոզիչներու վտարուելէն և անոնց դէմ այսպէս խիստ արգելքներ դրուելէն յետոյ, Հայերը ամէն ազատութիւն կը վայելէին Հապէշիստանի մէջ, և հայ առևտրականներ ու կրօնաւորներ ազատ ելևմուտք ունէին։ Այն ժամանակները ապրող ֆրանսացի բժիշկ մը՝ François Bernier (1625—1688+ Փարիզ), որ Հնդկաստան մնացած է երկար ատեն, կը հաստատէ այս պարագան։ Անիկա կը պատմէ, թէ 1655ին կը խորհէր այցելել նաև Հապէշիստան։ Այս առթիւ Հապէշիստանի թագաւորին դեսպանը Մուրատ, որ Տէլհի էր այդ պահուն, իրեն կ'ըսէ թէ հոն ապահով երթալու միակ միջոցը իբրև հայ կամ յոյն ծպտուած ըլլալն է (A. Collection of Voyage and Traveles. Thomas Osborne London 1745 II. էջ 105. կամ Յ. Բիւրատեան Հայերը Աֆրիկէի մէջ ըստ հին օտար ուղեգիրներու. «Հայրենիք» ամսագիր. ԺԸ. տարի (1940) Թ. 12, էջ 160)։

Հաւանօրէն այդ ժամանակները մեծ թիւ մը

(1) Ազոնց ժամանակագրական սխալով մը այս դէպքը 1648ին կատարուած ցոյց կու տայ։ Այդ պարագային Աղեքսանդր Ե. Պապէն առաջ պէտք է պատահած ըլլայ դէպքը։

կը ներկայացնէին հոն Հայերը (Յ. Նալբանդեան, Արեւ, 19 Փետր. 1935), բայց կ'երեւի թէ յետոյ պակսած կամ անհետացած են։ Այս պատճառով Ագոնց (էջ 527) կը թերահաւատի ԺԸ. դարուն Վենետիկ տպուած ընդարձակ աշխարհագրութեան մը հեղինակին՝ Պէչինկի մէկ տեղեկութեան մասին։ Պէչինկ գրած էր թէ Հայերու ձեռքն էր երկիրին վաճառականութիւնը։ Ագոնց ասիկա ըսելէ ետք կը յարէ. «բայց այս գուցէ էղեւ ի հնումն, քանզի ի մերում ժամանակի ի Հայոց հազիւ ոք երբեք գնաց անդ» եւ կը հաստատէ թէ «վաճառականութիւն երկրին ընդ մեծի մասին է ի ձեռս Չինից եւ Արաբացւոց»։ Ըսել է թէ 1802ին Հայ գրեթէ չկար հոն. մինչ ԺԷ. դարուն հոն Հայերը շատ էին։

Հայ կրօնաւորներու անարգել երթեւեկին կարկառուն ապացոյցն այն է, որ լարուած տրամադրութիւններ գոյութիւն ունեցած և վեց Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներ գլխատուած ժամանակներուն իսկ, այսինքն 1652ին, Հապէշիստան մուտք գործեցին Երուսաղէմի նուիրակ Գրիգոր եպիսկոպոսը(1) և 1678ին Յովհաննէս արքեպս. Թիւթիւնճի, Վանի երբեմնի առաջնորդը։

Բայց քանի որ կաթոլիկ կրօնաւորներ Հայոց վայելած այս առանձնաշնորհը կը չահագործէին կեղծաւորութեամբ, կ'երեւի հապէշ կղերը միշտ կաս-

(1) Գրիգոր եպիսկոպոսի առաքելութիւնը կը յիշատակեն Մեսրոպ Թաղիադեանց (Պատմութիւն հին Հնդկաստանի, գիրք Գ., գլ. Է.) եւ Աստուածատուր եպ. Յովհաննէսեան (Պատմութիւն Երուսաղէմի, Ա. հտ., էջ 343)՝ գրելով. «Գրիգոր եպիսկոպոս ոմն Երուսաղէմի շրջեալ քարոզութեամբ յաշխարհ Եթովպիա մինչ ի Մուխա եկն անդուստ ի Քոչին (Հնդկաստան) եւ քարոզութեամբ իւրով հաստատեաց զամենեսեան ի դաւանութիւն Հայոց եւ Ասորւոց»։

կածով կը վարուէր հայ եկեղեցականներու հանդէպ, մտածելով որ անոնք ծպտուած կաթոլիկներ կրնային ըլլալ(1)։

Յովհաննէս Թիւթիւնճիի նկատմամբ ալ այդ կասկածը ցոյց տուած են. անոր համար է, որ ան վշտացած է և հեռացած Հապէշիստանէն, ուր ընդամէնը չորս ամիս մնացած է։ Այս է պատճառը, որ կ'ըսէ թէ «վի ոչ կարացի կեալ վասն վշտացուցանելոյ զմեզ քահանայիցն յաղագս հարցուփորձի բազմիցս օրինաց մերոց եւ հաւատոց համար» (տող 176—179)։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի քանի որ նենգ նպատակ մը չունէր, բնական է թէ պիտի սրտնեղէր իր մասին ցոյց տրուած կասկածանքին համար։

Հետեւաբար որոշ է, որ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի ճամբորդութեան շարժառիթը հեռու էր կրօնական բրոբականտ և հաւատորսութիւն ըլլալէ։

Նոյնպէս հայ գաղութը հովուելու հոգեւոր պաշտօնով մը չէր, որ Յովհաննէս Թիւթիւնճի գացած էր այս հեռաւոր երկիրը, ուր արդարեւ այդ ժամանակ բնակութիւն հաստատած ըլլալու էին բաւական թուով Հայեր, ինչպէս կը հաստատէր Պէշիկ։

Եթէ գաղութ մը գոյութիւն ունեցած չըլլար, Գրիգոր եպս., Երուսաղէմի նուիրակը, 1652ին հոն պիտի չայցելէր՝ Հնդկաստան գացած ատեն։

Նշանակելի է մանաւորապէս, որ այդ շըրջանին հոն կ'ապրէին Հայեր, որոնք Եթովպիոյ արտաքին աշխարհին հետ դիւանագիտական յարաբերու-

(1) Այս կասկածամտութիւնը պահած էին Հապէշները միշտ, ինչպէս կը հաստատուի Տիմոթէոս վրդ. Սափրիչեանի «Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշիստան» գործին մէջ (էջ 77)։

թեանց մէջ վստահելի մարդոց դերը կը կատարէին, և կը գտնուէին կարևոր պաշտօններու գլուխ, ինչ որ ապացոյց մըն էր այլամերժ և օտարատեաց Եթովպիոյ մէջ Հայերու վայելած բացառիկ վստահութեան և համակրանքին։ Այսպէս՝ Եսուս Թագաւորին օրով արքունիքին մէջ կարևոր դիրք կը գրաւէր հալէպցի Մուրատ անուն հայ վաճառականը, որ պաշտօն ունէր Թագաւորին ապրանքները ծախելու Հնդկաստանի և Ծայր. Արևելքի մէջ։

Մուրատ, ամէն տարի իբր դեսպան Եթովպիոյ Թագաւորին, կը տանէր նուէրներ Արևելեան Հնդկաստանի ընկերութեան անգլիացի և հոլանտացի պարոններուն, և կը բերէր անոնց նուէրները Եթովպիոյ Թագաւորին։

1655*ին Մեքքայի մէջ հանդիպելով ֆրանսացի բժիշկ Ֆրանսուա Պէրնիէի, Մուրատ անոր տուած էր դիւրութիւններ և զգուշացուցած զայն Հապէշիստան այցելելէ, ինչպէս յիշեցի։ Հինգ վեց տարի վերջը անոնք իրարու պատահեցան Տէլհիի մէջ, ուր Մուրատ գացած էր հապէշ կայսեր կողմէ դեսպան Մեծ Մոնկոլին մօտ։*

Ֆրանսուա Պէրնիէ, որ հոն էր, այս դեսպանութեան վրայ կու տայ բաւական մանրամասն տեղեկութիւններ (Thomas Osborne*ի հրատարակած* A. Collection of Voyage and Traveles, London: 1745, II. *էջ* 144—148 *կամ Յ. Քիւրտեան,* Հայրենիք *ամսագիր, ԺԸ. տարի, Թ.* 12 *էջ* 160—165)։

Եսուս Թագաւոր (**1**), *որ Եթովպիոյ բարե-*

---

(1) Ածէ-Եասու, որուն մայրաքաղաքն էր Սէնար, 1698ին եւրոպացիներուն հետ յարաբերութեան մտած է առաջին անգամ (Արփիդար. *Յուսաբեր*, 1930 Մարտ 18)։

նորոգիչ վեհապետներէն մէկը եղած է, իր բորոտութիւնը դարմանելու համար՝ Գահիրէի իր գործակատարին միջոցով Հապէշիստան հրաւիրած էր ֆրանսացի բժիշկ մը՝ Շառլ Բոնսէ։ Գահիրէի ֆրանս. հիւպատոսը՝ տը Մայէ, թելադրեց որ անիկա միջնորդ հանդիսանայ Ֆրանսայի և Եթովպիոյ միջև և յաջողցընէ կայսեր կողմէ Ֆրանսայի արքունիքի մօտ դեսպան մը նշանակելու գործը։

Եսուս հաւանեցաւ ֆրանսացի բժիշկին առաջարկին և իր կողմէ՝ հալէպցի Մուրատի եղբօրորդին երիտասարդ Մուրատը դեսպան անուանեց Լուի ԺԴ.ի արքունիքին մօտ։

Բոնսէ մեկնեցաւ Եթովպիայէն՝ իր դերը յաջողապէս կատարած։ Քիչ վերջ իր ետևէն հասաւ երիտասարդ Մուրատը, որ սակայն ճամբան կողոպտըւած էր։ Իր խրոխտ ու անժպիտ կերպարանքը և թշուառ արտաքինը անհաճոյ թուեցան հիւպատոս Տը Մայէի։ Առաջին օրէն բախում ունեցան Հապէշիստանի կայսեր դեսպանը և ֆրանսական հիւպատոսը։ Այս վերջինը կը պնդէր, թէ Մուրատ պէտք է իրեն ընէ իր առաջին այցելութիւնը և ցոյց տայ իր պաշտօնագիրը։ Որովհետև Մուրատ մերժեց, հիւպատոսը չվարանեցաւ բռնական միջոցներու դիմել, Եգիպտոսի Թուրք կուսակալի մեղսակցութեամբ, սակայն չյաջողեցաւ (տես մանրամասնութիւնք՝ Յ. Նալբանդեան, Արեւ, 20 Փետր. 1935)։

Յիսուսեանք, որոնք Բոնսէի պաշտպանն էին, դիմեցին Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Ֆէրիոլի(1) որ

---

(1) Ֆէրիոլ (Marquis Charles de Ferriol, baron d'Argental) Ֆրանսայի Պոլսոյ դեսպանութիւնը վարած է 1700էն մինչև 1710, 10 տարի, որով այս անցքերուն ժամանակը կը ճշդուի։

Ֆէրիոլ, որուն «խենթ դեսպան» անունը տուած են Թուր-

բողոքեց Բ. Դրան։ Գործը վտանգաւոր հանգամանք առաւ ֆրանսացի հիւպատոսին համար, որ վրդովուած՝ Մուրատը Ֆրանսա ղրկեց։

Մուրատի դեսպանութիւնը կաթոլիկ առաքելութեանց կողմէ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ։

Յիսուսեանք և Ֆրանչիսկեանք սաստիկ կ'ատէին զիրար և իրարմէ յափշտակել կը ջանային. Եթովպիոյ առաքելութեան իրաւունքը։ Տը Մայէ՝ Ֆրանչիսկեանց բարեկամ էր, ուստի Յիսուսեանները՝ վարկաբեկելու համար զայն, գրեցին Ֆրանսա, որ Տը Մայէի ջանքերով ղրկուած եթովպական դեսպանութիւնը կեղծ էր։

Բոնաք և Մուրատ գացին Բարիզ, բայց անտարբերութիւն և հակառակութիւն գտան Յիսուսեաններու ազդեցութեան ենթակայ պետական վարիչներու կողմէ։

Այդ օրերուն, Հապէշիստանի հայ գաղութին անդամ էր նաև Եղիա Ենովք անուն Հայը, որ Գահիրէի ֆրանս. հիւպատոսարանին վստահութիւնը կը վայելէր և թարգմանի պաշտօն կը վարէր։

քերը, ինչպէս յայտնի է՝ Աւետիք Եւդոկիացի պատրիարքի առեւանգումը սարքողն է։ Ծագումով ազնուական այս դեսպանը իր յաջողութիւնը կը պարտէր ազդեցիկ կիներու հովանաւորութեան։ Հարկադրուած էր հեռանալ Ֆրանսայէն, ապա Լեհաստանէն։ Մասնակցած է Գանտիայի պաշտպանութեան՝ Թուրքերու դէմ։ Յետոյ մտած է Թուրք բանակին մէջ ծառայութեան և ապա Պոլսոյ դեսպան նշանակուած։ Պոլիս հասած է 1699 Դեկտ. 1/11ին։ Սուլթանին ներկայանալու ժամանակ մերժած է հանել սուրը, ուստի չէ ընդունուած։ 1710ին խելագարած է եւ շղթայակապ տարուած է Ֆրանսա, ուր մեռած է 1712ին, 70 տարեկան։

Մուրատի դեսպանութենէն մի քանի տարի յետոյ, երբ Ֆրանսական կառավարութիւնը անդրադարձաւ Եթովպիոյ հետ բարեկամութիւն մշակելու հարցին, նախապատրաստական աշխատութեանց համար Եղիան զրկեց Եթովպիա։ Եղիան ներկայացաւ Հապէշ թագաւորին և յաջողեցաւ համոզել զայն, որ պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնէ՝ ընդունելու համար Ֆրանսայի թագաւորին դեսպանը։ Եղիա պիտի կատարէր թարգմանի պաշտօնը։ Սակայն այս անգամ ալ յաջող արդիւնքի մը չհասաւ գործը, վասնզի Ֆրանչիսկեանները և ղպտի կղերը դաւեցին։ Դեսպան Պ. տիւ Ռուլ սպաննուեցաւ Սէննարի մահմետական իշխանէն։ Եղիա, որ հապէշ թագաւորին կողմէ պաշտօն ունէր դեսպանը ընդունելու, այլևս չդարձաւ Գահիրէ և մնաց Հապէշիստան, մինչև 1718։ Յետոյ գնաց Մէքքէ, ուր հետքը կորսուեցաւ (Յ. Նալբանդեան, Արեւ, 22 Փետր. 1935)։

Այդ օրերուն՝ եթովպական արքունիքին մէջ կային նաև հայ պաշտօնատարներ, որոնցմէ մէկն էր արաբկիրցի Սէլէֆ Ուստա, որ կայսեր գանձապետ եղած է։ Իրեն յաջորդած է, 1662ին, իր որդին՝ Յովհաննէս Թոմաճան, իսկ այս վերջինին ալ իր որդին՝ Պօղոս։

Ասոնց ժամանակակից էր Յովաս կայսեր օրով (1753—1769) ամենաազդեցիկ դեր և դիրք ունեցող ուրիշ Հայ մը,—անունը չէ յիշուած,—որուն կեանքին և գործունէութեան մասին երկարօրէն խօսած է Պ. Յ. Նալբանդեան (Արեւ, 22 Փետր. 1935)։

Այս ամէնը մեզ կը հասցնեն այն եզրակացութեան, թէ Եթովպիոյ մէջ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի այցելութեան ատեն Հայեր կային ապահովաբար և զարմանալի է, որ հայ եպիսկոպոսը անոնց մասին

մէկ բառ իսկ չունի։ Այս հանգամանքը ինքնին ցոյց կու տայ, թէ անիկա բնաւ կրօնական առաքելութեամբ կամ հովուական պաշտօնով չէ, որ գացած է Հապէշիստան։

Նոյնիսկ կարելի է ենթադրել, թէ Յովհաննէս արքեպս. Թիւթիւնճի ինքզինքը ծածկած է և Հայոց հետ յարաբերութիւն չէ մշակած։

Բայց անշուշտ առանց պատճառի ալ չէր, որ հայ արքեպիսկոպոսը այսքան դժուարամերձ ու գրեթէ առասպելական երկիր մը այցելելու փափաքը ունեցած էր։

Արդեօք տեղ տեսնելու հետաքրքրութի՞ւնն է, որ մղած էր երթալու Հապէշիստան։ Կարելի է այս մասին խորհիլ քիչ մը։

Արդարև, եղած են և կան մարդիկ, որոնք մեծ հետաքրքրութիւն ունին տեղ տեսնելու և երբեք առիթը չեն փախցներ տեղէ տեղ ճամբորդելու։

Արդարև, Յովհաննէս Թիւթիւնճիէն առաջ ունեցած ենք ուղեգիրներ, որոնք հետաքրքրութենէ մղուած հեռաւոր աշխարհներ գացած են և գիրի առած են իրենց տեսածները։ Այսպէս՝ ծանօթ է Հեթում Կոռիկոսցի, որ դէպի Թաթարաց աշխարհ իր արկածալից ճամբորդութիւնը նկարագրած է։

Ունինք դարձեալ Խաչատուր Եւդոկիացի մը, որ տաղաչափուած ձեւով գիրի առած է իր ճամբորդութեան պատմութիւնը (տես Բազմավէպ, 1847 կամ Անահիտ, 1903)։

Իսկ շատ հետաքրքրական նմոյշ մը տուած է Մարտիրոս Երզնկացի եպիսկոպոս «Ի Ս. Կիրակոսու յանապատէն ի Նոր Գեղայ գեղէն», որ 1480 Հոկտ. 29ին ճամբայ ելած է իր վանքէն և տասը տարի յետոյ Պոլիսէն անցնելով 1490 Հոկտ. 1ին հասած Վենետիկ

ուրկէ անցած է Հռոմ, ապա Գերմանիա, Ֆրանսա, Պելճիգա, Անգլիա և հուսկ ուրեմն Սպանիա, ուր այցելած է Գոմպոստելլայի Ս. Յակոբի ուխտավայրը։ Անկէ աւելի առաջանալով, կը հասնի «յեզր աշխարհին», ուր կը մտնէ 80,000 գանթար տարողութեամբ նաւ մը, որ աշխարհի շրջանը կատարելու նպատակով կը մեկնէր 8 Ապրիլ 1494ին, Քրիստափոր Գոլոմպոսէն երկու տարի յետոյ։ 63 օրեր, այսինքն մինչև 15 Յունիս 1494 կը մնայ ծովուն վրայ և ապա ցամաք ելլելով կը շրջի Սպանիոյ զանազան մասերը, Ֆրանսայի հարաւէն կը մտնէ Հիւսիսային Իտալիա և կրկին կ'երթայ Հռոմ, որուն Ոստիա նաւահանգիստէն նաւ կ'առնէ Արևելք դառնալու համար։ Իր ուղեգրութիւնը հրատարակած է 1828ին Սէն Մարտէն Փարիզի մէջ, բնագիրին հետ, ֆրանսերէն թարգմանութեամբ։

Իրեն նման Նախիջևանի հայ կաթոլիկներու առաջնորդ Օգոստինոս Բաջենց եպիսկոպոս Պարսկահայաստանէն ճամբայ ելլելով 1609–1610 թուականներուն շրջած է բազում երկիրներ և գացած է Սպանիա, և իր այս հետաքրքրական ճամբորդութիւնը գիրի առած է։

Նշանաւոր է նաև Սիմէոն Դպիր Լեհացիի ընդարձակ ուղեգրութիւնը (1936ին հրատարակուած Վիեննա՝ Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեանի նախաձեռնութեամբ)։ Սիմէոն Դպիր իր ճամբորդութիւնը (1608 1619) տասնեւմէկ տարուան ընթացքին կատարած է Լեհաստանէն Պոլիս, Զմիւռնիա, Վենետիկ, Հռոմ, Մուշ, Եգիպտոս, Երուսաղէմ, Հալէպ։

Այսպէս ալ Յովհաննէս Թիւթիւնճի կրնար հետաքրքրութենէ մղուած այս ճամբորդութեան ձեռնարկած ըլլալ։

Տեսանք թէ Յովհաննէս Թիւթիւնճի ոչ մէկ տեղ երկար մնացած է, այլ միշտ շրջուն կեանք մը ունեցած է:

Ինչպէս իր կենսագրութեան մէջ տեսնուեցաւ, անիկա տեղէ տեղ թափառած է: Կարելի է ենթադրել, թէ իբր հետեւանք իր շրջուն կեանքին, իրեն համար ունակութիւն մը եղած ըլլայ նոր տեղեր տեսնելու փափաքը:

Բոլորովին անհաւանական չէ, որ երբ Եգիպտոս եկած է, Հապէշիստանի՝ այս առասպելական ու խորհրդաւոր երկիրին մասին տարօրինակ բաներ լըսած ըլլայ և իր հետաքրքրութիւնը շարժած ու այս առթիւ փորձուած՝ անգամ մը այցելելու այդ երկիրը, ուր իրմէ հազիւ երկու տասնեակ մը տարի առաջ (1652) հայ եկեղեցական մը՝ Երուսաղէմի Նուիրակ Գրիգոր եպս. այցելած և այնքան պատուով ընդունւած էր և ուր, 60-70 տարի առաջ, ուրիշ հայ եպիսկոպոս մը, վերոյիշեալ Մատթէոսը (+1620), այնքան բարձր պատիւներու հասած, կայսեր խորհրդականը դարձած և այնքան փառաւոր պաշտօնով մը Փորթուգալ և Հռոմ դեսպան ղրկուած էր:

Յովհաննէս արքեպս. Թիւթիւնճի, որ արկածախնդիր դէմք մըն էր, որքան կարելի է գտնել իր կեանքէն, կրնար այս տեսակ փորձութիւն մը ունեցած ըլլալ: Պէտք է գիտնալ թէ Հապէշիստան երթալը այդ ժամանակներուն, կ'երեւայ թէ դժոխք երթալու համազօր բան մըն էր: Ասոր ապացոյց կարելի է ներկայացնել 1666 Օգոստոս 21 թուականով Քինկիւրիէն Թօխաթցի Յովհաննէս վրդ.ի Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսին ուղղած մէկ նամակը, ուր կ'ըսէ. «Մեզ գիր մի կու գրես խաճի մը որ ի Թօխատ կենալու կամ ի Կիպրոս, հրամանք քո է, իսկ թէ բնա-

ւին յաշխարհէս ել կ'առնես. դու գիտես, ի Հապաշն կ'երթամ, ի Յունաց կ'երթամ, ի Մոսկով կ'երթամ. Աջամիստան կամ յէջմիածինն չեմ երթար, թէ ի տեղս ըսպանանել տալն եւս գիտեմ, դու ողջ կեցիր եւ որպէս կամիս այնպէս արա...» («Սիոն», 1940, էջ 282-284)։

Արդարեւ, Յովհաննէս Թիւթիւնճիի ճամբորդութեան պատմութիւնը կարդալով՝ մարդ պահ մը կը մղուի հաւատալու, թէ այս ուղեգնացութեան շարժառիթը սոսկ հետաքրքրութիւնն է, վասնզի կու տայ կարգ մը տեղեկութիւններ երկիրին բնական նկարագիրին և բնակչութեան, ինչպէս երկիրին կառավարութեան մասին, որոնք ապացոյց են իր հետաքրքրութեան։ Այս հետաքրքրութիւնը զինքը դարձուցած է աշխարհագրական մեծ գիւտի մը հեղինակը, վասնզի ինք առաջին անձն է, որ յաջողած է առաջին անգամ ճշդել Նեղոս գետին ծնունդ առած վայրերը, զորս կը ներկայացնէ իր ճամբորդութեան նկարագրութեան մէջ, առանց մեծ նշանակութիւն մը տալու անոր կամ առանց գիտնալու անոր կարեւորութիւնը։ Հետագային Եւրոպացի մը պիտի երեւան հանէր այդ գիւտը։

Արդարեւ Հապէշիստան, մինչեւ ԺԵ. դար, բոլորովին անծանօթ և առասպելական երկիր մըն էր։ ԺԵ. դարէն յետոյ, երբ եւրոպական երկիրներու և մասնաւորապէս Հռոմի և Եթովպիոյ միջև յարաբերութիւններ հաստատուեցան, այս երկիրին մասին քիչ շատ տեղեկութիւններ հաւաքուեցան։

Մէկ դար յետոյ, Փորթուգալ սկսաւ դեսպաններ և միսիոնարներ ղրկել Հապէշիստան. ԺԷ. դարուն էր որ Հ. Fernandez թափանցեց Choaի հարաւը և Հ. Paez և Հ. Lobo գտան Կապոյտ Նեղոսի ակերը, որոնց այցելեց նաև Սկովտացի Bruce, իր՝ դէ-

պի Հապէշիստան կատարած արշինաւոր ճամբորդութիւններու ընթացքին (1772—1773). Թէև անիկա կասկածի տակ ձգուած ըլլայ, վասնզի անգլիացի ուղեգիր մը՝ W. G. Brown իր Travels in Africa, Egypt and Syria, from the years 1792 to 1798, London, 1806, գործին յառաջաբանին մէջ, ի Սուէզ 1793ին Հապէշիստան ապրած ժամանակակից և ականատես հայ վաճառական մը տուած տեղեկութեանց վրայ հիմնըւելով, կը հերքէ Bruceի Նեղոսի աղբերակունքը գտած ըլլալը։ Հայը աւելցուցած էր, թէ Bruce նշանակուած էր կառավարիչ Ռաս-էլ-Ֆիլի, նահանգ մը, ուր արաբերէն կը խօսուի (տես Յ. Քիւրտեան. Հայրենիք, ԺԸ. տարի Թ. 12, էջ 166)։

Ուրեմն, պէտք է պատուով յիշատակենք, թէ այս եւրոպացի խուզարկուներէն առաջ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Թիւթիւնճի արդէն այցելած էր Կապոյտ Նեղոսի ակերը, ինչպէս կը հաստատէ նաև Աբբա լը Մասգրիէ (Mr. l'Abbé Le Mascrier. «Description de l'Egypte, composée sur les notes de M. de Maillet. Consul de France. Faris, 1735)։ Գ. Յ. Նալբանդեան իր Հայերը եւ Եթովպիա յօդուածաշարքին մէջ (հրատարակուած «Արեւ»ի մէջ, Փետր. 1935ին), օգտուելով Աբբա լը Մասգրիէի հետաքրքրական հատորէն, կը գրէ.

«Ճիշդ այս դէպքերը պատահած շրջանին(1) կամ անկէ քիչ առաջ խիստ հետաքրքրական յիշատակութեան մը կը հանդիպինք. Եթովպիոյ արքունիքը, կայսեր հրա-

(1) Այսինքն ԺԷ. դարուն վերջերը եւ ԺԸ. դարուն սկիզբը, երբ Ֆրանսա դիւանագիտական յարաբերութեան մտնել կը ջանար Հապէշիստանի հետ։

ւերով կ'ապրէր հայ եպիսկոպոս մը որ արտօնութիւն առաւ կայսրէն այցելելու Նեղոսի աղբիւրները եւ կ'ըսուի թէ՝ այս հայ կրօնաւորն էր որ յաջողեցաւ առաջին անգամ ճշդել հռչակաւոր գետին ծնունդ առած վայրերը. միւս բոլոր եւրոպացի ուղեւորները որոնք այդ գիտական արշաւանքը կատարեցին, հայ ճանապարհորդէն վերջը կու գան: Կարելի չեղաւ ճշդել թէ ո՞վ էր այս եկեղեցականը, որուն կ'իյնայ պատիւը աշխարհագրական մեծ գիւտի մը» (Արեւ, 22 Փետր. 1935)։

Ահա Աբբա Լը Մասգրիէի գիրքին այն մասը, զորս իմ դիմումիս վրայ Պ. Ց. Նալբանդեան տրամադրեց ինծի(1).

«Երկու իրարու մերձաւոր լեռներու կուրծքէն, որոնց վերեւ երկու բարձրադիր դղեակներ կը տեսնուին, կ'իջնէին երկու խոշոր վտակներ, որոնք կ'իյնային դաշտին մէջ եւ կը միանային Կամպէա լիճին, ուրկէ յետոյ կ'ելլէր այս հռչակաւոր գետը՝ ակիզբները փոքր գետակի մը ձեւին տակ: Այս տեղեկութիւնը ինծի հաստատեց հայ եպիսկոպոս մը՝ որ Եթովպիոյ արքունիքը գտնուելով թագաւորէն արտօնութիւն ստացած էր տեսնելու Նեղոսի աղբիւրները»։

Կարծեմ առանց վարանման կարելի է ճշդել, թէ ո՞վ այս հայ եկեղեցականը։

Բացորոշ է. որ Յովհաննէս Թիւթիւնճին է ան, որ իր ճամբորդութեան նկարագրութեան մէջ կը գրէ հետեւեալ տողերը (տող՝ 104-113).

(1) Իր յօդուածաշարքին մէջ աղբիւրը չէր նշանակած, այլ, ինչպէս կը տեսնուի, բաց էր «խիստ հետաքրքրական յիշատակութիւն» մը:

«ի Յունիսի ամսոյն մինչեւ Հոկտեմբեր ամիսն ձմեռն է որ բարձր սարերն ձիւն կու գայ եւ այս 4 ամիս ամէն օր 2 անգամ անձրեւ կու գայ եւ գիշերն մինչեւ լոյս. եւ որքան անձրեւ որ կու գայ ամէնն կու հաւաքին ի ծովակ մի որ պատէ 15 օր, եւ Նիլ գետոյ ակն այս ծովակիս մօտ է. կու մտնու այս ծովակիս մէջն, եւ այս ծովակիս ջուրն կ'ելնէ 2 սարամիջով կու գնայ Մսր, որ Մսրայ երկիրն շէն կը պահէ...».

Ինչպէս այս նկարագրութենէն կը տեսնուի, Յովհաննէս եպս. Թիւթիւնճի հետաքրքրութեամբ կրցած է ճշդել 1678—1680ին Նեղոսի ծնունդ առած վայրերը, մասնաւորապէս անոր մէկ ճիւղին՝ Կապոյտ Նեղոսի աղբերակը։

Նշանակելի է, որ այդ ժամանակամիջոցներուն Նեղոսի աղբերակաց մասին հետաքրքրութիւն մը գոյութիւն ունէր նոյնիսկ Հնդկաստանի մէջ։

Ֆրանսացի բժիշկ Ֆրանսուա Պէրնիէ, իր յիշատակուած աշխատութեան մէջ, հալէպցի Մուրատի՝ Մեծ Մոնկոլի մօտ դեսպանութեան վրայ խօսած ատեն 1660ական թուականներու սկիզբը, կը պատմէ թէ Ազա Տանիշմէնտ խան, — վարիչը Մեծ Մոնկոլին օտար խնդիրներու մէջ(1) – *որուն ծառայութեան մէջ կը գտնուէր ինք,* «սովորականէն աւելի հետաքրքիր» *անձ մըն էր։ Անիկա* «յաճախ զանոնք (*Մուրատը և իր մահմետական ընկերը*) հրաւիրեց իրեն մօտ, երբ ես ներկայ էի, ինքզինքը ծանօթացնելու վիճակին եւ կառավարութեան իրենց երկրին, եւ մասնաւորաբար իմանալու Նեղոսի աղբերակաց մասին, զոր իրենք Ապապիլէ (Ababile) կը կոչեն, որուն մասին անոնք խօսէ-

(1) Արտաքին գործոց նախարար։

ցան իբր բանի մը այնքան լաւ ծանօթ, որ ոչ մէկը այդ մասին տարակոյս ունէր: Մուրատ ինքը եւ Մոնկոլ մը, որ Երովպիա դարձած էր իրեն հետ, հաւաստեցին, որ հոն (Նեղոսի ակիզբը) գտնուած են, եւ մեզի բաւ շատ մօտ այն մանրամասնութեանց, որոնք իմացած էի ինքս Մօքա» Յ. Բիւրատեան, Հայրենիք, ԺԲ. տարի. թ. 12, էջ 164)։

Այս տողերը ցոյց կու տան, թէ ԺԷ. դարուն, ինչպէս Արեւմուտքի՝ նոյնպէս նաեւ Արեւելքի մէջ հետաքրքրութիւն մը գոյութիւն ունէր Նեղոսի աղբերակները գտնելու, ցանկութի՛ւն՝ զոր հին ժամանակներէն սկսեալ նոյնիսկ ամենազօր անձեր ունեցած էին։

Պատմութիւնը կը յիշատակէ, թէ Կամբիւս խիստ փափաքած է Նեղոսի ակը գտնելու և այս նըպատակով երկար թափառած և շատ մարդ կորսնցուցած է զուր տեղը։ Նոյնպէս Մեծն Աղեքսանդր Ամմանի Դիոսէն պատգամ ուզած ատեն, իր առաջին հարցումը եղաւ. «ո՞ւր են Նեղոսի ակունքը»։

Պտղոմէոս Եգիպտացի պատերազմով առաջացաւ Նուպիա և Եթովպիա, որպէսզի կարենայ գտնել այդ ակունքը։

Լուկանոս՝ ի դիմաց Կեսարի խօսելով՝ կ'ըսէ.

«Թէ իցէ ինձ յոյս հաւաստի
Տեսանել զակըն Նեղոսի,
Թողից ըզգործ բազմադիմի
Քաղաքական պատերազմի»։

Ներոն կայսրը իր յիմարութեանց կարգին գունդ մը ղրկած է Նեղոսի ակը գտնելու համար, բայց բոլոր այս ջանքերը ի դերեւ ելած են, վասնզի մինչեւ ԺԷ. դար անծանօթ մնացած էր Նեղոսի ակը։

Ադոնց, առանց աղբիւրը յիշատակելու, կ'ըսէ

թէ ԺԷ. դարուն Հ. Պետրոս Փայես փորթուգալցի Յիսուսեանը երթալով Հապէշիստան քարոզութեան, 1618 Ապրիլ 21ին կը հասնի Կոյամ նահանգը, հապէշ ինքնակալին մօտ, որ հոն բանակեցուցած էր իր զօրքը, տեսաւ իր աչքով Նեղոսի ակունքը, որ ըստ իրեն երկու բոլորաձև ջրհորներ էին, մին՝ արեւելեան կողմը, միւսը՝ արեւմտեան, իբր քարընկէց մը հեռու իրարմէ։ Անոնց միջին տրամագիծն է չորս բթաչափ, լերան մը վրայ, որուն գագաթը տափարակ է լայնածաւալ դաշտի մը նման և շրջապատուած բարձրաբերձ ուրիշ լեռներով, արեւմտեան կողմն Կոյամի մերձ Սաղալի գիւղին, այն վիճակին մէջ, զոր կը կոչեն Անկուս կամ Երկիր Անկուսաց՝ տեղւոյն բնակիչներուն անունով։

Բայց ջուրը այդ ջրհորներուն բերանէն չի մխիր, այլ խորասուզուելով վար՝ լերան ստորոտէն կ'ելլէ։

Տեղւոյն բնակիչները կ'ըսեն, թէ այդ լեռը ամբողջ շտեմարան մըն է լի ջրով, զոր անթիւ ծառերու արմատները իրարու փաթթուելով կը պահեն հաստատուն, ուստի այդ լերան գլուխը առ հասարակ կը շարժի և կը դողայ երկիրը ոտքերու տակ (Հ.Ստեփաննոս Գիւվէր Ագոնց. Աշխարհագրութիւն Չորից մասանց աշխարհի Ասիոյ, Եւրոպիոյ եւ Ափրիկիոյ եւ Ամերիկոյ, 1802, մասն Երրորդ. Ափրիկէ, էջ 23-27)։

Որքան կ'երեւի այս նկարագրութենէն, Յիսուսեան այդ քահանան կեղծիք մը ի գործ դրած է բոլորովին շինծու մէկ նկարագրութիւնը տալով Նեղոսի ակերուն, իր ճամբորդութիւնը հետաքրքրական ընծայելու համար. կեղծիք մը՝ զոր շատ անգամ գործադրած են եւրոպացի ուղեւորներ։

Նեղոսի ակը առաջին անգամ գտած կամ տե-

ած ըլլալու պատիւը Յովհաննէս Թիւթիւնճիի կը պատկանի, ինչպէս եւրոպացի հեղինակ մը կը հաստատէր։

Բայց կարելի՞ է արդեօք ընդունիլ, թէ հա արքեպիսկոպոսին միակ նպատակը այս երկրախուզական աշխատանքն էր։ Եթէ այո՛. ինչո՞ւ պիտի վարանէր գրի առնելու իր այս անմեղ առաջադրութիւնը և օգտակար հետաքրքրութիւնը։

Իր բոլոր կեանքը փոթորկալից արկածախնդրութեանց մէջ անցընող մէկը, որ բնաւ գիտական հետաքրքրութիւններ չէր ունեցած, հաւանական չէ որ Նեղոսի ակը գտնելու նպատակով գացած ըլլայ Հապէշիստան։

Պարզապէս դիպուած մըն է, որ զինք կը դարձնէ գիտական հետազօտութեան մը առաջապահը կամ աշխարհագրական խուզարկու մը, որ կանխած է ուրիշները՝ երեւան հանելու համար Նեղոսի ծնունդ առած վայրերը, որոնք մինչև այն ատեն անծանօթ կը մնային։

Բայց այս մտածումները գոհացում չեն տար մեզի, վասնզի անկարելի է ենթադրել, թէ Յովհաննէս եպս. Թիւթիւնճի, իր ժամանակին անցուդարձերուն, պայքարներուն և դէպքերուն խառնուած անձնաւորութիւն մը աննպատակ գացած ըլլայ մինչև Հապէշիստան, երկիր մը, որ շնորհիւ իրմէ առաջ հոն ապրող ուրիշ հայ եպիսկոպոսի մը, միջազգային քաղաքականութեան խառնուած և մասնաւորապէս Արեւելեան մեծ ու անվախճան խնդրոյն մէջ մասնակցութիւն ունենալու կոչուած էր(1)։

---

(1) Հետաքրքրական է գիտել տալ, թէ աւելի կանուխ, Ռուբինեանց շրջանին, դարձեալ Հայ մը, Հեթում՝ Կոռիկոսի տէրը, ուզած է

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Փորթուգալի Էմմանուէլ թագաւորը փափաքած էր Հապէշիստանի կայսեր հայ դեսպանը (Մատթէոս եպս.ը) գործիք ծառայեցնել, ԺԶ. դարուն սկիզբը, խաչակրական նպատակներու և զայն յանձնարարած էր Հռոմի Լեւոն Ժ. Պապին։

Նաև տեսանք, թէ ինչպէս Հռոմ ուզած էր առիթը չահագործել և հապէշ եկեղեցին իրեն հնազանդեցնելու համար՝ իր աւանդական խոստումներու քաղաքականութեան դիմած էր, առանց դրական օգուտ մը ունենալու այս քրիստոնեայ երկիրին, ճիշդ ինչպէս ըրած էր երբեմն Հայոց՝ Կիլիկեան թագաւորութեան ատեն, վասնզի Պապերը աւելի Հայերը իրենց ենթարկելու ձգտած են, քան թէ զանոնք իսլամներու յարձակմանց դէմ գործնականապէս պաշտպանած։

Հապէշները, ինչպէս տեսնուեցաւ, շուտով արթընցան և ուզեցին ձերբազատուիլ Հռոմի սադրանքներէն, սակայն, ինչպէս բացատրուեցաւ, Հռոմ ամէն միջոցի դիմած էր իր որսը ձեռքէ չհանելու համար, և չէր դադրած նորանոր առաքելութիւններ ղրկելէ Հապէշիստան, հոն ազատ ելեւմուտք ունեցող Հայերու տարազով և փորձած էր շարունակել կաթոլիկ հաւատածաւալ գործը:

Ցովհաննէս Թիւթիւնճիի այցելութեան ատեն, Ալեքսանտր Ե. Պապին ղրկած Ֆրանչիսկեան կրօնա-

---

քրիստոնեայ Հապէշները մահմեդականաց դէմ հանել: Այս նպատակով Հեթում իշխանը խնդրած է Հռոմի Պապէն, որ յորդորական գիր մը գրէ Եթովպացւոց թագաւորին՝ մասնակցելու խաչակրութեան եւ միանգամայն յանձնարարած է այս թուղթը ղրկել Հայոց թագաւորին, որպէսզի թարգմանել տալով զայն Եթովպացւոց լեզուին՝ ղրկէ կամ տանի հապէշ թագաւորին:

ուրներն ալ արտաքսուած էին, և Հապէշիստան խապառ փակուած էր լատին կրօնաւորներու առջև. բայց կը մնար միայն հայ եկեղեցականներու համար։

Ցովհաննէս Թիւթիւնճի, որ հաւանօրէն բաժին մը ունեցած պիտի ըլլար Լուի ԺԴ.ի ատեն մըշակուած խաչակրութեան ծրագիրի մը մէջ կամ ատանկ երազի մը հաւատացող մարդոց հետ սերտ յարաբերութիւն ունեցած, կը խորհիմ թէ մասնաւոր առաքելութեամբ մը ղրկուած պէտք է ըլլայ Հապէշ արքունիքին մօտ, Հապէշիստանն ալ մասնակից ընելու համար այն ընդհանուր յարձակողականին, որ ամէն կողմէ պիտի գործադրուէր Արեւելքի քրիստոնէից պատուհասը նկատուած Թուրքերու դէմ։

Ինչպէս տեսնուեցաւ, ԺԷ. դարու վախճանին, Թուրքերը առաջացած էին մինչև Կեդրոնական Եւրոպա և հասած՝ Վիեննայի դուռները, սարսափի մատնելով ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհը։

Այս առթիւ Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւնները գաղտնաբար կը բանակցէին իրարու հետ, Թուրքիոյ դէմ ընդհանուր ճակատ մը կազմելու համար։

Ռուս պետական դիւաններուն մէջ գտնուած փաստաթուղթ մը կը հաստատէ, թէ այս մեծ համադաշնակցութեան մէջ կ'որոշուի առնել նաև քրիստոնեայ Եթովպիան՝ Եգիպտոսի հարաւէն Թուրքիան հարուածելու համար։ Այս գործին յարմարագոյն միջնորդ կը նկատուի Ռուսիան, հաւանօրէն անոր համար որ կաթոլիկ երկիրներու դէմ Հապէշները դառնացած էին և անոնց առջև գոցած իրենց երկիրը։ Ռուսիա, իբր օրթոտոքս, կրնար աւելի հաւանականութիւն ունենալ յաջողելու։

Ռուսիա, արդարև, ձեռնարկ մը կ'ընէ։ Իր նմ-

ուիրակը, ոմն Ռինկուպէր, ճիշդ այս առաքելութեամբ Փետրսպուրկէն (այսօր Լենինկրատ) կը մեկնի Գերմանիա, ուր որոշ աշխատանքներ կատարելէ ետք, գրութեամբ մը կ'առաջարկէ ռուս արքունիքին՝ Եթովպիա ղրկել 10 հոգինոց պատուիրակութիւն մը, որուն «երկու հոգին գիտնան լեզուն, մէկը՝ սափրիչ վարպետ-հանճարեղ եւ միւսն ալ՝ խոհարար»:

Նուիրակը իր գրութեան կը կցէ նաև հետեւեալ խորհրդաւոր տողերը.

«Անհրաժեշտ է նաեւ Հայեր առնել, որպէս զի առեւտրական գործի պատրուակով կարելի ըլլայ պաշտպանուիլ թրքական կասկածներէ» (Պոսլեդնիա Նովոստի. Փարիզ. 26 Դեկտ. 1935):

Արդ՝ որոշ է, որ Ռուսիա, Աւստրիա, Լեհաստան, Վենետիկ և այլն, Թուրքիոյ հետ կռիւի մէջ էին և կ'ուզէին, Թրքական բանակները կռնակէն հարուածելու համար, Հապէշիստանն ալ ոտքի հանել՝ իբր իրենց զինակիցը:

Միւս կողմէ գիտենք որ (տես վերը էջ 58—64) նոյն այդ օրերուն Արեւմտեան Եւրոպայի՝ յատկապէս Ֆրանսայի մէջ, շարժում մը կար Թուրքիան նուաճելու:

Հաւանական է, որ Ֆրանսայի մէջ ալ խորհուած ըլլայ Հապէշիստանի զինակցութեան վրայ և որովհետև ոեւէ կաթոլիկ կամ եւրոպացի հոն ղրկել հնար չէր, Հայու մը դիմած են հաւանաբար:

Տեսնուեցաւ թէ Ժան Սոպիեցքի ինչ ծրագիրներ կը մշակէր և ինչպէս Պարսկաստանը և Հայաստանը իրար կ'անցրնէր: Տեսնուեցաւ նաև թէ Փարիզի մէջ կային Հայեր, որոնք այս գործով շահագրգռուած էին: Բաղէշցի Մուրատի պատմութիւնը պերճախօս ապացոյց մըն էր, թէ Հայերը ո՛րքան

խանդավառուած էին այս գաղափարով և գործօն մասնակցութիւն մը բերելու պատրաստ։

Շատ հաւանօրէն, իբր նպաստ մը մեծ ծրագիրը իրագործելու, դիմած են Յովհաննէս Թիւթիւնճիի, որպէսզի այս ուղեւորութիւնը յանձն առնէ Հապէշիստանը շահելու և անոր օժանդակութիւնը այս ծրագիրին գործադրութեան մէջ ապահովելու համար։

Ուստի՝ Յովհաննէս վրդ. Թիւթիւնճի իբր քաղաքական գործիչ շատ կարեւոր առաքելութեամբ մըն էր որ կ՚երթար Հապէշիստան, առաքելութիւն մը զոր չէր կրնար յայտարարել և բացարձակ յայտնել։ Հետեւաբար իր ձեռագիրին մէջ լուռ կը մնայ իր ուղեւորութեան բուն նպատակին մասին և միայն ճամբորդութեան հետաքրքրական մասերուն վրայ կը խօսի։ Խնդիր է գիտնալ, թէ Յովհաննէս Թիւթիւնճի իբր գործակալ կամ բանագնաց, որո՞նց ներկայացուցիչն էր։ Արեւելեան Եւրոպայի տէրութիւններո՞ւն թէ Ֆրանսայի։ Երկու կողմերն ալ կրնային զայն ղրկած ըլլալ, քանի որ երկու կողմերն ալ Հապէշիստանի գործակցութեան օգուտի վրայ մտածած էին։

Երեւոյթները աւելի հաւանական ցոյց կուտան, թէ Լեհաստանի Ժան Սոպիեսքի թագաւորին կողմէ ղրկուած է, վասնզի ճիշդ այդ թուականին (1678) լեհ թագաւորը պատգամաւորութիւն մըն ալ Պոլիս ղրկած էր՝ Յակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսին մօտ, հայ քրիստոնեայ թագաւորութիւն մը ստեղծելու համար, Թուրք և պարսիկ հողերէն մասեր առնելով։

Կրնայ մտածուիլ, թէ Յովհաննէս Թիւթիւնճի Թերեւս Լեհաստան անցած էր 1675էն յետոյ իբր նուիրակ և Ժան Սոպիեսքի զայն ընկերացուցած էր իր

պատգամաւորութեան և Պոլիսէն Եգիպտոս և անկէ Հաբէշիստան գացած էր։

Բայց անկարելի չէ և ոչ ալ նուազ հաւանական՝ մտածել, թէ Յովհաննէս Թիւթիւնճի ղրկուած ըլլայ Ֆրանսայի մէջ Հայերու փրկութեան համար գործող անձերու կամ նոյնիսկ ֆրանսական կառավարութեան կողմէ։ Վասնզի ըստ Յ. Նալբանդեանի (իր նամակը՝ 25 Յունիս 1945) «Հայոց յարաբերութիւնները Եգիպտոսի Ֆրանսական հիւպատոսին հետ սովորական էին ԺԷ. եւ ԺԸ. դարերուն, որովհետեւ Եթովպիոյ կայսրերը Հայ պատուիրակներու միջոցով Ֆրանսական արքունիքներու հետ յարաբերութիւն կը պահէին» և կրնանք աւելցնել փոխադարձաբար՝ ֆրանսական հիւպատոսներ Հայերը գործիք կ՚ընէին Եթովպիոյ հետ քաղաքական յարաբերութիւններ ստեղծելու համար։

Ինչ որ ստոյգ է, սա՛ թէ հայ եպիսկոպոսը 1678—1680 Հաբէշիստան ուղեւորելէ յետոյ կը գտնուի Լիվոռնօ (Իտալիա), ուրկէ հաւանօրէն անցած է Լեհաստան և ապա Ֆրանսա, եթէ Լեհաստանի թագաւորը զինք ղրկած էր, կամ գացած է ուղղակի Ֆրանսա, եթէ ձեռնարկը հոն գտնուողներուն հրահանգով կատարած էր։ 1683ի առաջին ամիսներուն զինք կը գտնենք Վերսայլ՝ Ֆրանսայի արքայանիստ քաղաքին մէջ։

Դժբախտաբար Յովհաննէս եպս. Թիւթիւնճի իր այս առաքելութեան մասին ոեւէ շօշափելի փաստ չէ տուած, միայն իր ճամբորդութեան պատմութեան մէջ մի քանի նշանակելի տեղեր կան, որոնք մասամբ իր քաղաքական առաքելութիւնը հաստատելու բնոյթը ունին։ Հազիւ Եթովպիոյ սահմանագլուխը՝ Դիվարպատ հասած, կ՚ըսէ թէ «Հապաշի թագաւորին վե-

զիրն վասն մեր արզ արաւ թագաւորին. եղեւ հրաման գնալու» (*տես տող* 33—35)։

Եթէ քաղաքական առաքելութեամբ չըլլար այդ ճամբորդութիւնը, կը խորհիմ թէ թագաւորին աւագ պաշտօնատարը իրեն համար դիմում ընելու և հրաման առնելու պէտք պիտի չունենար։

Վերոգրեալ նախընթաց դեսպանութիւններու պատմութիւնները աչքի առջև ունենալով, ասիկա կրնանք ապացոյց մը նկատել իր առաքելութեան քաղաքական բնոյթին։

Նոյնպէս նշանակելի է, որ իր պատմութեան մէջ որոշ կը տեսնուի, թէ ինք շատ մօտը ապրած է արքունիքին, պալատին հետ շփումներ ունեցած և կայսերական տան ներքին կեանքին ծանօթացած (տես տող 63—104)։

Բայց նշանակելի է, որ հոս ալ կը պահէ խոր հըրդաւոր լռութիւն մը և չ'ըսեր, թէ ինք ի՛նչպէս կայսեր պալատին մօտեցած և հոն ելեւմուտք ունեցած է։

Դիտելի է նաև, թէ հապէշ կղերը, որ պալատին հետ իր յարաբերութիւններուն ականատես էր, զինքը վշտացնելու կամ զզուեցնելու աստիճան կը հարցափորձէ և իր կրօնքին մասին կասկածամտութիւն ցոյց կու տայ, այնպէս որ այս պատճառով իբր թէ կը հեռանայ։

Հապէշները եւրոպական դեսպանութիւններու յաջորդող կաթոլիկ վարդապետներու հաւատածաւալ գործունէութենէն խրտչած և տեսած էին Հայու տարազով կաթոլիկ մարդորս կրօնաւորներ, որոնք մոլորեցնել յաջողած էին իրենց թագաւորներն իսկ. կ'երեւայ թէ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի կայսեր քով ազատ ելեւմուտք ունենալէն վրդովուած էին և վախ-

ցած, որ անիկա դարձեալ կաթոլիկ քարոզիչ մըն էր, Հայու տարազով եկած՝ իրենց Թագաւորը շահելու և կրօնական նոր պայքար բանալու համար։ Հետեւաբար՝ տեսակ մը հաւատաքննիչներ դարձած էին հանդէպ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի, որ բոլորովին տարբեր՝ քաղաքական նպատակով գացած էր հապէշ արքունիքը։

Հապէշ կղերը և հաւանօրէն նաև ժողովուրդը նոյնպէս շատ համակիր չէին կրնար եղած ըլլալ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի քաղաքական առաքելութեան, որուն նմանները անցեալին ալ փորձուած և Հապէշիստանի համար օգտակար չէին եղած, վասնզի քրիստոնեայ աշխարհին խոստումները բնաւ չէին իրագործուած։

Հապէշները իրենց լեռներուն վրայ քիչ շատ ապահով էին և գիտակ, թէ անզօր էին դիմադրելու իրենց շուրջի իսլամ երկիրներուն։ Դիւրին չէր Նուպիոյ անապատներէն բանակ անցընել, Եգիպտոս արշաւել և Օսմ. կայսրութիւնը, որ մինչև իրենց սահմանները (Մասովա) առաջացած էր, վանել՝ այս անապատին մէջ կռուելով։ Այս պատճառաւ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի առաջարկը հաւանական չէ, որ ընդունելութիւն գտած ըլլայ։ Իր առաքելութիւնը հաճելի չէր ուրեմն հապէշ կղերին համար, որ կերպով մըն ալ իրաւունք ունէր կասկածելու, վասնզի Յովհաննէս Թիւթիւնճի որոշ հանգամանքով մը չէր, որ կը ներկայանար։ Ո՛չ ալ թուղթ ունէր իր առաքելութիւնը ցոյց տուող և ոչ ալ պայծառ ու յստակ նպատակ մը, որ ծառայէր կասկածները ցրուելու։

Հապէշ կղերը բնաւ զինք պիտի չնեղէր, եթէ գիտնար այդ նպատակը, ինչպէս չէր նեղած իրմէ հազիւ երկու տասնեակ տարի առաջ, 1652ին, Հապէ-

շիստան այցելող Երուսաղէմի Նուիրակ Գրիգոր եպս.ը, որ ոչ միայն պատուով ընդունուած, այլ նաեւ աշխատօրէն քարոզչութիւն ըրած էր, հաւանաբար նոյնիսկ ընդդէմ կաթոլիկութեան, վասնզի պատմագիրը որոշ կ'ըսէ, թէ «Քարոզութեամբ իւրով հաստատեաց զամենեսեան 'ի դաւանութիւն Հայոց եւ Ասորւոց». այսինքն միաբնակութեան մէջ. որուն կը հետեւինք մենք Ասորւոց, Ղպտիներու եւ Հաբէշներու հետ։

Գրիգոր եպս., իբր Նուիրակ Երուսաղէմի, Հաբէշիստանի մէջ չէր կրնար ոեւէ կասկածի ենթարկուիլ, վասնզի Հաբէշները Երուսաղէմի մեր պատրիարքութեան հետ կապ ունին եւ Ս. Տեղեաց մէջ մեզի հետեւորդ են։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի որ հաւանօրէն Եւրոպայէն կու գար, որոշ հանգամանք մը չունէր. բայց, ինչպէս կը տեսնուի, մեծարուած էր կայսրէն, որմէ իր վերադարձին առթիւ ալ յանձնարարական գիր ըստացած էր (տես աղ. 182), ինչ որ անգամ մըն ալ կու գայ հաստատել, թէ անիկա Եթովպիոյ արքունիքին հետ բանակցած էր կամ գէթ անոր ծանօթ եղած։

Տրուած ըլլալով, որ ունինք յիշատակարան մը, ուր կը կարդանք այս խորհրդաւոր բառերը, թէ «յետոյ այս վարդապետն եղեւ գլուխ ազգին Ֆռանկաց եւ եկն ի վերայ քուրքին» ամէն իրաւունք ունենալ կը կարծենք ենթադրելու, թէ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի դէպի Հաբէշիստան այս առաքելութիւնը կապ ունէր Թուրքերու դէմ մղուած պայքարին եւ Թուրքին վրայ գալու նախապատրաստութիւն մըն էր, եթէ ոչ ճշմարիտ արշաւ մը, զոր իրագործելու չեմ կարծեր թէ առիթը ունեցած ըլլայ այս արկածախնդիր եկեղեցականը, որ գործնապէս եթէ այս տեսակ ձեռնարկ մը կատարած ըլլար, իր կեանքին վերջին տարիները Տրապիզոն անցնելու պիտի չհամարձակէր։

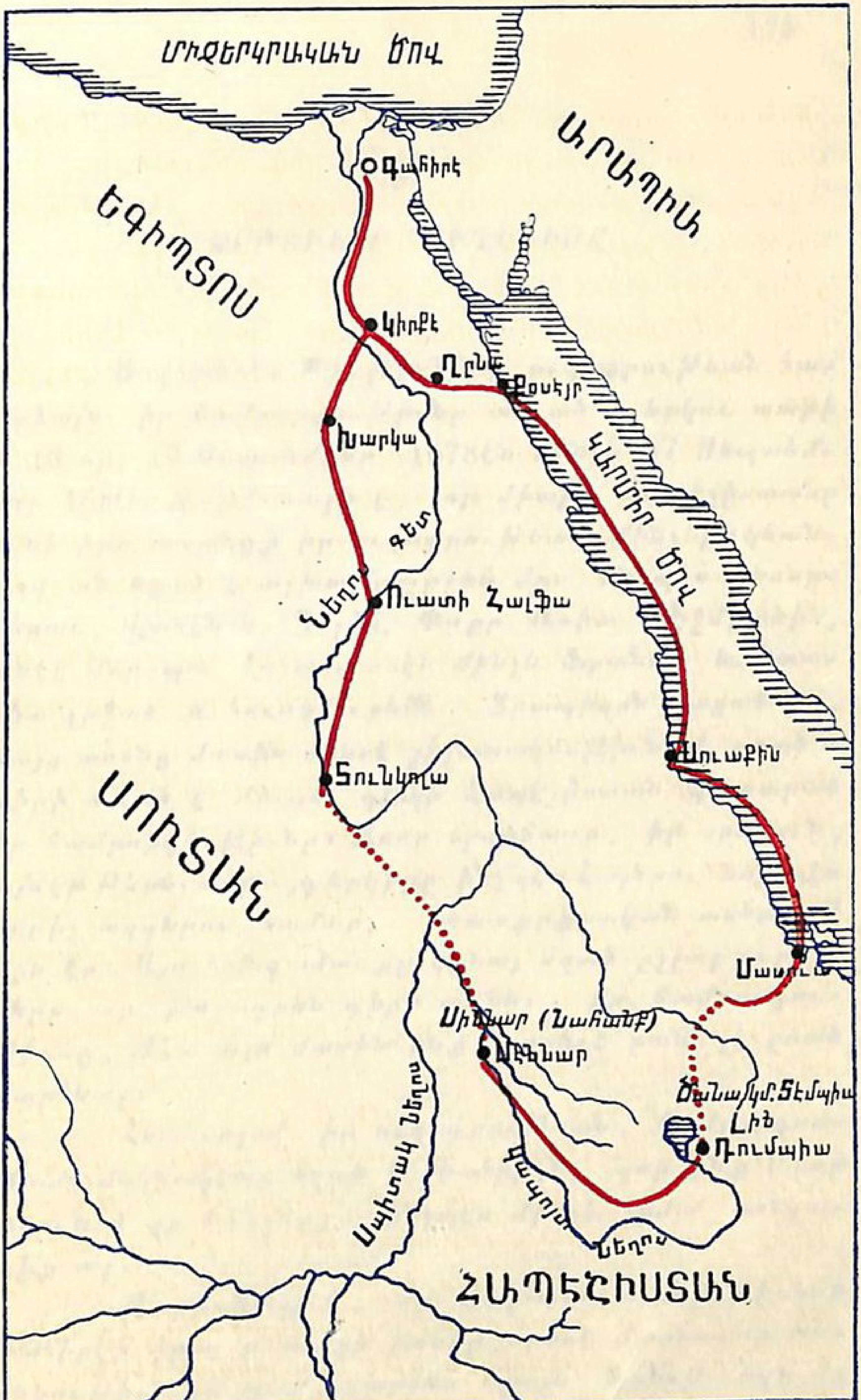

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԻՒԹԻՒՆՃԻԻ ԵՐԹԵՒԵԿԻ ՈՒՂԵԳԻԾԸ

Գ.

ԵՐԹԵՒԵԿԻ ՈՒՂԵԳԻԾԸ

Յովհաննէս Թիւթիւնճիի ուղեգրութեան համաձայն, իր ճամբորդութիւնը տեւած է երկու տարի և 10 օր, 17 Սեպտեմբեր 1678էն մինչև 27 Սեպտեմբեր 1680։ Զարմանալի է, որ միայն Հապէշիստանը ունի իբր առանցք իր ուղեգրութեան, մինչ իր կեանքով ան եղած է աշխարհաշրջիկ մը։ Ինչպէս տեսնըւեցաւ, Վանէն Կ. Պոլիս, Փոքր Ասիա, Էջմիածին, անկէ Եւրոպա. Լեհաստանէն մինչև Ֆրանսա և Իտալիա շրջած և հուսկ ուրեմն Տրապիզոն գացած էր, բայց անոնց մասին որևէ յիշատակութիւն չէ ըրած և գիրի առած է միայն դէպի Հապէշիստան կատարած իր ճամբորդութիւնը։ Ասոր պատճառը, իր օրերուն, այնէր թերևս որ այդ երկիրը ինչպէս Հայերու՝ նոյնպէս ուրիշ ազգերու համար, հետաքրքրական անծանօթ մըն էր։ Այս հանգամանքը կրնայ մղած ըլլալ ուրիշները, որ թելադրեն գիրի առնել իր ճամբորդութիւնը, թէև այս մասին ինք որևէ բան չէ ըսած դարձեալ։

Հետևելով իր ուղեգրութեան, ճամբորդութեան մեկնակէտը եղած է Գահիրէն, զոր ինք Միսր անունով կը ճանչնայ, ինչպէս մինչև հիմա՝ տեղացիք ալ։

Զարմանալի է, որ Յովհաննէս Թիւթիւնճի Գահիրէի վրայ բնաւ չի խօսիր, որևէ մասնաւոր տեղեկութիւն չի տար, կարծես զայն ծանօթ եզր մը համարելով թէ՛ իրեն և թէ ընթերցողին համար։ Գոնէ

չ՚ըսեր, թէ ուրկէ՛ գացած է հոն կամ ո՛րքան մնացած է. կը գոհանայ միայն ըսելով, թէ ուզած է երթալ Հապէշիստան և 17 Սեպտ. 1678ին ճամբայ ելած է Գահիրէէն և 8 օր Նեղոսի վրայ նաւարկելով հասած է Գիրճէ, որ է Կիրճէ (Girgé կամ Guerga) քաղաքը, որուն մասին եւս ոչ մէկ տեղեկութիւն կու տայ: Հ. Ստեփաննոս Գիւվէր Ագոնց իր Աշխարհագրութիւն Չորից Մասանց Աշխարհի գործին մէջ (Գ. մաս. 1802. Վենետիկ), որ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի ուղեւորութենէն մօտաւորապէս 120 տարի վերջը գրուած է և մեզմէ 140 տարի առաջ, կը պարունակէ բաւական ընդարձակ ծանօթութիւններ այս քաղաքի մասին, որ ԺԹ. դարուն սկիզբը կեդրոնն էր Վերին Եգիպտոսի և աթոռանիստ՝ անոր իշխանին։ Ճիրճէ կամ Ճերճէ ըստ Ագոնցի բազմամարդ քաղաք մըն էր Նեղոսի արեւմտեան ափին վրայ, իբր մէկ մղոն հեռու անկէ, գրեթէ նահանգին կեդրոնը։

Բնակիչներուն թիւը այն ատեն կը հաշուուէր իբր թէ 27,000, որոնցմէ 3,500ը ղպտի. կային նաև քիչ թիւով հրեաներ։ Ըստ Baedekerի 1914ին այդ թիւն էր 19893, որոնց 5443ը ղպտի։

Քաղաքը ունէր եօթը մեծ մզկիթներ և ութը մեծ «վաճառանոց»ներ կամ «որգոստա»ներ (=շուկայ), որ էր Թուրքերու պէզէսթէնի կոչածը՝ ըստ Ագոնցի։ Գլխաւոր բերքերն էին ցորեն, ոսպ, բակլա, սար. կաւ և տեսակ մը հողաբեր հունտ, զոր գասսէ կը կոչէին։ Ըստ Ագոնցի՝ հոն կը հասնէր նաև խաղող (Օգոստոսին), բայց որթատունկին վրայ կը մնար մինչև Յունուար և չէր փտեր։ Անկէ պատրաստուած գինին ընտիր չէր ո՛չ թէ խաղողի գէշ որակին համար, այլ վասնզի բնիկները չէին գիտեր պատրաստութեան եղանակը։ Սնդզեղէնք անհաւատալի կեր·

պով ժամ էին։ Դարձեալ ըստ Ագոնցի՝ հոն այցելող-ները կը վկայէին, թէ 2 փողի հացը շատ է մարդու մը՝ երեք օրուան համար, 100 տրամ միսը 1 փողի կը ծախուէր. 40 հաւկիթը 2 փողի, մեծ և պարարտ հաւ մը 2 փողի։

Ագոնց կը հետևցնէ, թէ ասիկա նշան էր դը-րամի նուազութեան և բնակիչներուն աղքատութեան և կը յարէ. թէ գրեթէ ամէնքն ալ աղքատ էին, եղ-կելի և գէշ հագուած, միայն մեծամեծները ճոխ կեանք ունէին և լաւ կը հագուէին, վասնզի երկիրին հա-րըստութիւնն անոնց քով կը հաւաքուէր (Ագոնց, Ափրիկե, էջ 80)։

Ագոնցի այս նկարագրութիւնը թէև 140 տար-ուան հնութիւն ունի, սակայն կարծես այն օրէն աս-դին շատ քիչ բան փոխուած է։ Կիրքէ հիմա ալ կը մնայ նոյն յետամնաց քաղաքը, որ ո՛չ միայն առաջ-դիմութիւն մը չէ ունեցած, այլ նոյնիսկ ետգացած է և բնակչութիւնն ալ պակսած։ Այսօր կեդրոնն է Կիրքէ միւտիրիէթին համանուն մերքէզին և կը գտնուի Գահիրէէն 313 մղոն հեռու և երկաթուղիով կապուած է անոր։ Կեդրոնատեղին է ղպտի եպիսկոպոսութեան մը։ Հոն կաթոլիկ յոյները ունին վանք մը, որ հնա-գոյնն է Եգիպտոսի մէջ:

Յովհաննէս Թիւթիւնճի Կիրքէէն իր ճամբան կը շարունակէ դարձեալ Նեղոսի վրայով և չորս օրէն կը հասնի Ղ.րնա քաղաքը, որ, ըստ մեր ուղեգիրի հաւաստումին, գէթ այն ատեն Նեղոսի երկու եզերք-ներուն վրայ կը գտնուէր։ 120 տարի յետոյ Հ. Ստե-փաննոս Ագոնց իր աշխարհագրութեան մէջ կը ներ-կայացնէ զայն «բազմամարդ» գիւղ մը Նեղոսի միայն արևելեան կողմը, քիչ մը հեռուն (Նոյն, էջ 82)։ Ուրեմն քաղաքը տեղափոխութիւն մը ունեցած է։

Ղընա (Kena). ըստ Baedekerի նախնեաց Kainépolisն է, իսկ ըստ այլոց՝ յոյները CAENE կը կոչէին զայն։ 1927ի մարդահամարին համաձայն 34438 բնակիչ ունէր։ Գահիրէէն 280 մղոն հեռու, մայրաքաղաքը Վատի-Հալֆայի կցող երկաթուղիի գծին վրայ, այս քաղաքը իր բարգաւաճումը կը պարտի Քոսէյրի մօտաւորութեան։ Ունի զարգացած բրտագործութիւն, շնորհիւ մասնաւոր հողի մը, որ իր շուրջը կը գտնուի առատօրէն։ Իր առեւտուրին գըլխաւոր նիւթերն են արմաւ, արմտիք և խեցեղէն։ Ագոնց կու տայ մի քանի չահեկան տեղեկութիւններ եւս։ Կ'ըսէ, թէ քաղաքը կը կոչուէր Խուփs, նաև Խաոպsոս, ինչպէս նաև Ղովս և ԹեGե։

Հին ատեն գլխաւոր քաղաքն էր համանուն կուսակալութեան և ըստ Ձելլարիոսի՝ հռչակաւոր փաճառատեղի, Նեղոսի վրայ նաւահանգիստով մը։ Բնակիչները եգիպտացիներ են, որոնք իբր թէ այս քաղաքին անունով կոչուած են ղպsի, կարծիք մը՝ որ արժէք չի ներկայացներ ըստ իս։ Բնակչութեան մաս կը կազմէին նաև Արաբներ, ըստ Ագոնցի։

Այս քաղաքը յիշուած է Պտղոմէոսէ, Ստրաբոնէ, Պլինիոսէ, ինչպէս Պլուտարքոսէ, որ քաղաքին անունը ստուգաբանել փորձած է ըսելով, թէ Խո փառս կամ Քօփթօ եգիպտական լեզուով զրկում կամ պակասում կը նշանակէ, վասնզի Իսիս հոս առնելով Ոսեբիտի մահուան գոյժը, իբր սուգի նշան կտրեց իր գլուխին ցցուն մազերէն մէկը, որով՝ ըստ Պլուտարքոսի՝ քաղաքը կոչուեցաւ Խոփոո (Ագոնց, GոյG, էջ 82)։

Ձոնորասի համաձայն, այս քաղաքը հալածանքի դարերուն Դիոկղետիանոս կործանած է (GոյG)։

Ըստ Պատեքըրի՝ Քէնա մեկնակէտն էր անա-

պատի արեւելեան ճամբաներուն (էջ 211 և 365), և Մէքքէի ուխտագնացութեան ժամանակ՝ Եգիպտոսի մահմետական ուխտաւորներու հաւաքավայրը, վասն-զի, ինչպէս կը կարծուի, հոնկէ է որ անոնք կ՚իջնէին Կարմիր ծովուն եզերքը՝ Քօսէյր։ Ասիկա տիեզերական վաղեմի ճամբայ մըն էր, Թերեւս հռոմէական տիրապետութեան շրջանէն մնացած:

Ադոնց իր Աշխարհագրութեան մէջ (Աֆրիկէ. էջ 84) չափազանց հետաքրքրական տեղեկութիւն մը կու տայ, ինչ որ կը հաստատէ այս տեսութիւնը։ Կ՚ըսէ թէ Խուփս=Ղընա քաղաքէն մինչև Կարմիր ծով, անապատին մէջ, այս ճամբուն վրայ, որ Բերենիկէ (=Քօսէյր) նաւահանգիստը կը տանի, կային սա քաղաքները. Փենիկե, Դիտիմե, Ափրոդիտուպոլիս, Կամպասի, Դիոյ Իդրեումա, Արիստոնիս, Փաղինա, Ապողոնի Իդրեումա, Կաբալսի, Կենոնի Իդրեումա և վերջապէս Բերենիկե։

Ուրեմն արեւելեան անապատին մէջ Ղընայէն Քօսէյր երբեմն 10 քաղաքներ կային — իրենց անուններէն դատելով՝ հելլէն-հռոմէական ծագմամբ — որոնք այդ առեւտրական մեծ ուղիին վրայ կը գտնուէին գրեթէ քով քովի, վասնզի ըստ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի, այդ ճամբուն տեւողութիւնը միայն 8 օր էր, իսկ ըստ Ստրաբոնի՝ 259 հռոմէական մղոն։ Այսքան փոքր և անապատային տարածութեան մը վրայ 10 քաղաքներու գոյութիւնը անշուշտ անսովոր բան մըն է։ Այդ քաղաքները՝ ամէնքն ալ անհետացած են արաբ տիրապետութեան օրով, սակայն ճամբան միշտ գործածուած է և Յովհաննէս Թիւթիւնճի եպիսկոպոս ալ այդ աւանդական ճամբով Ղընայէն դիմած է դէպի Կարմիր ծովու եզերքը Քօսէյր, իր կո-

չումով Ղուսէր, առաջին քաղաքը որուն մասին կ'ըսէ, «Հնդկաց ծով եսկալեն» (տող 8-9), այսինքն Կարմիր ծովուն նաւահանգիստն է։

Կարեւորութիւնը, զոր հին ատեն ստացած էր այս քաղաքը, կը պարտէր անոր որ Քոսէյր այն կէտն էր, ուր Նեղոս և Կարմիր ծով ամէնէն աւելի իրարու կը մօտենային։ Հետեւաբար, ինչպէս Յովհաննէս Թիւթիւնճի՝ ուրիշ ճամբորդներ ալ Նեղոսը ձգելով հոնկէ դէպի ծով կը դիմէին: Այսպէս է, որ ստեղծուած էր առեւտրական այն բանուկ ճամբան, որուն շուրջը շինուած էին տասը քաղաքներ։ Մօտը կը գտնուի Վատի Համամատի հովիտը, որ համբաւաւոր է քարահանքերով, որոնցմէ հանուած քարերը կ'օգտագործուէին կառուցանելու համար Եգիպտոսի բազմաթիւ յիշատակարանները, ինչպէս բուրգերը։

18րդ հարստութեան շրջանէն՝ այս քաղաքը կը յիշուի իբր կարաւանային ճամբու մը մեկնակէտը, և անուշահոտութիւններու, ոսկիի, խունկի, քափուրի, փայտի, կաշիի՝ և թանկագին քարերու ներածման կայանը։

Մահմետական շրջանին՝ անիկա ուխտաւորներու իբր անցուղի ծառայած է։

Քոսէյր (Koseir) այսօր աննշան քաղաք մըն է, Ասիութ միւտիրիէթի մէրքէզ Տայրուտի մէջ, հազիւ 1600 բնակիչով (Պատեքըր, էջ 367)։ Ունի քարափ մը՝ փայտէ նաւամատոյցով։ Հոն կան երկու մզկիթ և բազմաթիւ վաճառատեղիներ, կառավարական պաշտօնատուն մը և հեռագրատուն մը (Նոյն, էջ 368)։ Ահա ինչ որ կը մնայ այսօր անցեալ փառքէ մը, վասնզի, ինչպէս կը հաստատուի, պտղոմէոսեան փառաւոր շրջանին, ուր Եգիպտոս այնքան ծաղկեալ էր, անիկա երեւելի նաւահանգիստ մըն էր, որ Պտղո-

մէջ Եղբայրաքէրի մօտ՝ Բերէնիկէի անունով կոչուած էր:

ԺԹ. դարուն սկիզբն ալ, երբ տակաւին Սըւէզի ջրանցքը գոյութիւն չունէր և այս ճամբան բանուկ էր մասամբ, ըստ Ազոնցի «ալան աննեան» եղած էր այս նաւահանգիստը, որ երբեմն այնքան նշանաւոր էր և իր ներքնաշխարհն ունէր, յիշեալ 10 քաղաքներով, որոնց հետքը իսկ չէ մնացած այսօր. ինչպէս Ազոնց կ'ըսէ, հիմա միայն «գտանին ուրեք ուրեք արաբացիք, որք թափառեալ յածին ընդ այն անապատ» (Ափրիկէ, էջ 84):

Պատեքըր (էջ 368) կ'ըսէ, թէ Պտղոմէոսեան շրջանին անապատի ճամբան հոս «Սպիտակ Նաւահանգիստ»ի մօտ (Leukos Limen) կը վերջանար: Աւելի հին ժամանակներու մէջ, կը յանգէր Ouâdi Gasoûsի մօտ. Քուսէյրէն քիչ մը հիւսիս Saon կոչուած տեղ մը: 6էն 7 քիլոմէթր Քուսէյրէն դէպի հիւսիս կը գտնուի հին Քուսէյրը, շատ քիչ հնութիւններով:

Մեր հայ եպիսկոպոսը, որ 8 օրուան մէջ ճեղքած էր արեւելեան անապատը, — իր ատենն ալ արդէն անշքացած — այդ նաւահանգիստէն նաւ կ'առնէ և 30 օրուան նաւարկութենէ մը յետոյ Կարմիր ծովու վրայ, կը հասնի Ասվաքի կամ Սովաքին (տող 12 և 19-20), զոր կը համարէ սահմանագլուխ:

Այսօր կը գտնուի Սուտանի Կարմիր ծովու միւտիրիէթին մէջ: Բնակչութիւնն է 10.000 հոգի: Արտաքին վաճառականութիւնը բանուկ է և երկաթուղիի գիծերու մեկնակէտն է: Հոն կը յանգի Սէնարէն եկող երկաթուղին: Կապուած է նաև Պարպար քաղաքին՝ երկաթուղագիծով մը:

Ազոնց (Ափրիկէ, էջ 517) կը գրէ, թէ Նուպիոյ այս մասը նուաճուած էր Օսմանցիներէն երկու դար առաջ, այսինքն 1600ական թուականներուն,

որով կը հաստատուի թէ արդարև անիկա սահմանագլուխին վրայ էր։

Մուհամմէտ Ալի այս քաղաքը առաւ Թուրքերէն, երբ Սուտանը նուաճեց։ Յետոյ Թուրքերը ետ առին, բայց Խտիւ Իսմայիլ փաշա նորէն գրաւեց։

Ան նաւահանգիստ մըն է, ուրկէ ուխտաւորները կ'երթան Մէքքէ։ Հռչակաւոր է մարգարիտի որսորդութեան իբր կայան և ունի իր շուրջը բամպակի դաշտեր։

Ըստ Ագոնցի՝ ՍուագվէՆ բոլորակ փոքրիկ կղզի մըն էր, իբր 400 գրկաչափ շրջապատով, Կարմիր ծովուն մէջ հազիւ քարընկէց մը հեռու Ափրիկէի ցամաքէն։ Թէև շուրջը խոր է ծովը, բայց շրջակայքը կը գտնուէին (ծովուն մէջ) բազմաթիւ ժայռեր. իսկ քիչ մը հեռուն՝ մեծ խարակ մը, որով մեծ զգուշութեամբ պէտք է մօտենալ կղզիին, վասնզի միայն մէկ անցք կայ։ Քաղաքը բարեշէն և հարուստ էր ԺԹ. դարուն սկիզբը և նաւահանգիստը կը նստէր կուսակալը կամ փաշան։ Ագոնց աբբա Պիշինկ անունը աշխարհագիրի մը և Տը Լա Հարբ ուղեւորին գրածները Սուաքինի մասին չի կրնար իրարու հաշտեցնել, վասնզի առաջինը ըսած է թէ քաղաքը ամուր բերդ ունի, իսկ երկրորդը ժխտած ոչ միայն բերդի մը, այլ նաև ոևէ պաշտպանութեան միջոցի գոյութիւնը. բացի երկու պզտիկ մարտկոցներէ, որոնք հանդիպակաց ցամաքին վրայ կը գտնուէին՝ պաշտպանելու համար քաղաքը։ Ագոնց կը խորհի, թէ այս մարտկոցները Պիշինկ բերդ կոչած է։

Ագոնց կը հաստատէ նաև, թէ այս կղզիին մերձակայքէն կը հանեն մարգարիտ և սատափ, որոնք գլխաւոր և բազմաշահ վաճառքներն են քաղաքին։ Բայց կ'ըսէ, թէ անկէ ելած մարգարիտը քիչ մը դեղ

նագոյն է, ասոր համար ոչ այնչափ յարգի (տես Ափրիկէ, էջ 517)։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի Սուաքինէն իր ճամբան կը շարունակէ տակաւին 20 օր, միշտ ծովով, և կը հասնի Մուսովա (հիմա Մասուա) ծանօթ քաղաքը, կղզիի մը վրայ շինուած, ուր այն ատեն կը նստէր Թուրք փաշա մը։ Այդ կղզիէն դուրս՝ ան ոեւէ իշխանութիւն չունէր, վասնզի հանդիպակաց արաբական եզերքը՝ Եմէն և հապէշական եզերքի ցեղերը հազիւ կ'ընդունէին Օսմ. գերիշխանութիւնը (տող 20-24)։

Ադոնց (Ափրիկէ, էջ 517-8) նոյնպէս կը հաստատէ, թէ Մուսովա (իր ուղղագրութեամբ) ամրոց մըն էր փոքրիկ կղզիի մը վրայ, մօտիկը ցամաքին, ուր առաջ կը նստէր այս նահանգին փաշան (ինչպէս Յովհաննէս Թիւթինճիի հօն հանդիպած ատեն), բայց 1802ին Ճիտտէ փոխադրուած էր։ Այս քաղաքը կը կարծուի ըլլալ հին աշխարհագիրներու Պտղոմայիս Թերոնը, զոր շինել տուած էր Պտղոմէոս Եղբայրասէր՝ փիղերու որսորդութեան իբր կայան։

Մասուա վերջին 60-70 տարիներուն ստացաւ մեծ կարեւորութիւն, վասնզի իտալական Երիթրէա գաղթավայրին նաւահանգիստն էր, երկաթուղագիծով կապուած Ասմարայի, որ գլխաւոր քաղաքն էր Երիթրէայի։ Բնակիչներուն թիւը կը հաշուուէր 1917ին 12275, որոնցմէ 137ը միայն եւրոպացի։ Մասուա նաև Հապէշիստանի հիւսիսային մասին համար կը նըկատուի նաւահանգիստ և հաղորդակցութեան ճամբայ։ Այս նաւահանգիստէն կ'արտածուի կաշի, կարագ, բամպակ և սուրճ. կը ներածուի մետաքս, բամպակեղէն կերպասներ։

Այս քաղաքը գրաւած էր Խտիւ Իսմայիլ փաշա և կցած Եգիպտոսի, բայց անգլ. գրաւումէն յետոյ

տրուած է Իտալիոյ։ Հիմա իր ապագայ ճակատագիրը խնդրոյ առարկայ է։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի հոս ցամաք կ՚ելլէ և ցամաքի ճամբով 12 օրուան մէջ կը հասնի բուն հապէշական երկիրին սահմանագլուխ Դիվարապա, որուն արդի անունը և տեղը ճշդել չկրցայ դժբախտաբար։ Սակայն որոշ է, որ անիկա կը գտնուէր Մասուայէն Դումպիա տանող ճամբուն վրայ և Դիկրէի կամ Տիգրէի նահանգին մէջ, հապէշ թագաւորութեան հիւսիսակողմը և սահմանակից Նուպիոյ։

Դիկրէ երբեմն եղած էր անկախ թագաւորութիւն. բայց յետոյ, այսինքն ԺԸ. դարուն վերջերը հպատակած է հապէշ կայսեր (տես Ագոնց. նոյն. էջ 554)։

Ագոնց (նոյն) նահանգին գլխաւոր քաղաքը ցոյց կու տայ Տոպարաւա կամ Տոպարովա և կամ Տաւարանա, որ շատ հաւանօրէն պէտք է ըլլայ Յովհ. Թիւթիւնճիի Դիվարապան։ Ագոնց կ՚ըսէ, թէ այս քաղաքը կոչուած է նաև Պարսա։ Անիկա գլխաւոր քաղաքն էր այս նահանգին և թագաւորութեան, և մթերանոցը այն վաճառքներուն, որոնք Կարմիր ծովուն ճամբով կը բերուէին արեւելեան Հնդկաստանէն Հապէշիստան։ Քաղաքը կը բաժնուէր երկու մասի, վերին և ստորին։ Առաջինին մէջ քրիստոնեաները միայն կը բնակէին, իսկ երկրորդին մէջ՝ մահմեդականները։ Երկուքին շրջապատը միանգամայն՝ մօտաւորապէս 6 մղոն էր, և շէնքերը աղիւսակերտ (նոյն)։

Ըստ Ագոնցի տուած տեղեկութեանց (նոյն, էջ 554), Դիկրէ ունէր երկու փոխարքաներ կամ կուսակալներ, որոնք այս քաղաքը կը նստէին (էջ 555) և կը կոչուէին «ճեկիւս պաճար», այսինքն թագաւոր ծովու (էջ 554)։

Հոն՝ տեղւոյն հայկէ պետին — որուն վեզիր տիտղոսը կու տայ Յովհաննէս Թիւթիւնճի — միջնորդութեամբ հրաման կ՚ստանայ Հայկիստանի թագաւորին երկիրը մտնելու (տող 32-34)։

Այս հրամանին համաձայն առաջնորդուելով Դիվարպատէն, 30 օրուան ճամբորդութենէ մը յետոյ կը հասնի Դումպիա, այն ատենուան մայրաքաղաքը Եթովպիոյ, որ հաւանօրէն Dembia քաղաքն է՝ Զանա լիճին մօտ։

Ազոնցի ժամանակ, այսինքն ԺԸ. դարու վերջերը եւս դեռ Տէմպիա նահանգը գլխաւոր կեդրոնավայրն էր հայկէ երկիրին։ Ինչպէս կ՚երեւի՝ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի ժամանակ մայրաքաղաքը կը պահէր դեռ իր անունը, որ յետոյ փոխուած է Կեօնտէրի։ Ազոնց կ՚ըսէ, թէ գլխաւոր քաղաքն է համօրէն հայկէ երկիրին և աթոռ՝ անոր ինքնակալին, զոր Հայկէները իրենք կը կոչեն Կեօնտէր աֆալմայ, այսինքն «կնիքի քաղաք»։

Քաղաքը քիչ հեռու է Տէմպիա ծովակէն, տափարակ դաշտի վրայ, ընդմէջ Կանետայի և Եփրասայի։ Քաղաքի շրջապատը 9 կամ 12 մղոնի չափ էր և թէպէտ նշանաւոր՝ այդ երկիրին համար, բայց մեր քաղաքներուն հետ բաղդատելով անշուք գիւղ մըն է։ Քիչ չատ վայելուչ շէնքեր սակաւ են, զի սովորական տուները գրեթէ ամբողջ ձագարաձև են, խեղճ և անարուեստ։

Ունէր 100 եկեղեցի, որոնց գլխաւորը մայրեկեղեցին էր, ուր կը նստէր պատրիարքը։ Այս քաղաքին շէնքերուն մէջ երեւելի է արքունի պալատը, կառուցուած՝ քաղաքին մէջ վայելուչ դիրքի մը վրայ։ Տարածութիւնը 3 մղոնի մօտ է, շրջապատուած բարձըր պատով և զարդարուած բուրգերով ուաշտարակ-

ներով և ամրացեալ։ Ունի չորս փոքր եկեղեցիներ, ուր պաշտամունքները կը կատարէին 100 միանձունք, որոնք միեւնոյն ատեն վերակացու և ուսուցիչ էին այն դպրոցին մէջ, ուր կարդալ և գրել կը սորվեցնէին և Աստուածաշունչ գրոց ծանօթութիւնը կուտային արքայական պաշտօնատարութեան պատրաստուող տղոց։

Այս քաղաքին մէջ կրպակ չկար, ամէն օր վաճառականները կը ժողվուէին ընդարձակ հրապարակին մէջ և հոն՝ փսիաթներու վրայ կը տարածէին իրենց վաճառքները։

Այս քաղաքն ալ ունէր երկու մաս, վերին և ստորին, և քրիստոնեայք ու մահմետականք զատ մասեր կը բնակէին, զի արգիլուած էր մահմետականներուն խառն բնակիլ քրիստոնէից հետ։ Քաղաքէն դուրս կային աւաններ կամ արուարձաններ, որոնցմէ մէկուն մէջ՝ ընդարձակ կրկէս մը և անոր մօտ արքունի ապարանք մը, ուր կը բնակէր ինքնակալը, երբ զինուորները քննելու ելլէր։

Հ. Ստեփաննոս Ագոնցի համաձայն (Աֆրիկէ, էջ 551), մեծ լիճ մը կը գտնուէր Տումպիա նահանգին մէջ և կը կոչուէր Զանա կամ Ծանա և կամ Ծով Տեմպիա՝ իր ընդարձակութեանը համար։

Շրջապատը 300 մղոն էր, իսկ լայնութիւնը 120։ Ունէր բազում կղզիներ, որոնց մեծ մասին մէջ մենաստաններ կամ միանձանց անապատներ կային։

Ագոնց ոչինչ կ'ըսէ Նեղոսի ակերու մասին, միայն կը հաստատէ, թէ Նեղոսի զանազան ճիւղերը և վտակներ կ'ոռոգեն Տէմպիա նահանգը և զայն արգաւանդ կ'ընծայեն (Ագոնց, նոյն, էջ 551), մինչ Յովհաննէս Թիւթիւնճի Զանա լիճը կը ներկայացնէ

իբր ծովակ մը, որուն շրջապատը 15 օրուան մէջ կարելի էր դառնալ (տող 110)։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի այս առթիւ կը նկարագրէ Նեղոսի ակը, որ կը թափի այս ծովակին մէջ, և անկէ անցնելով կ'առաջանայ ձորամէջ ճամբով մը դէպի Եգիպտոս։

Այսպէս, Յովհաննէս Թիւթիւնճի կը գտնէր Նեղոսի աղբերակները, առաջին սպիտակամորթը հանդիսանալով այս բաղձալի ակը տեսնող։ Այս պատահական գիւտէն յետոյ, երբ չորս ամիս անցած էր հապէշ մայրաքաղաքը հասնելէն ի վեր, կայսրէն հրաման կ'ուզէր մեկնելու։ Թագաւորը կ'արտօնէր և իրեն յանձնարարական գիր կու տար, ուղղուած Սնարու Բադին Թագաւորին, որուն երկիրը կը գտնուէր Հապէշիստանի և Օսմանեան տիրապետութեան ենթարկուած երկիրներու միջև։

Յովհաննէս եպս. Թիւթիւնճի 20 օր ճամբորդելով կը հասնի Զանկ Շաղայ, որ կը թուի թէ հապէշական սահմանին վրայ վայր մըն էր, վասնզի բնակիչները կռապաշտ արաբներ էին, կէս մը քրիստոնեայ դարձած։ Ագոնցի Աշխարհագրութեան մէջ այս մասին չգտանք ոեւէ լուսաբանութիւն։ Միայն (Աֆրիկէ, էջ 576) կը յիշատակուի հոն Ծիեսիմ անուն աւան մը, «մեծ եւ զուարճալի առ Ռահբ վտակաւ, որ միացեալ ընդ Տոնստեր վտակին, խառնի ի Նեղոս», որ կրնայ ճիշդ ըլլալ, վասնզի «աստ սովոր են զտեղի առնուլ կարաւանք՝ որք գան եւ գնան ի Հապէշ սակս վաճառականութեան» (նոյն)։ Յովհաննէս Թիւթիւնճի ալ թերեւս հոն գացած էր իբր կարաւանատեղի։ Հոնկէ 23 օր Նեղոսի վրայ նաւարկելով կը հասնի Սնարու երկիրը, որուն Բադին Թագաւորը զինքը վար կը դնէ մինչև կարաւանի մը ճամբայ ելլելը։

Սնարը պէտք է ըլլայ Սէննար (Sennar), որ, ըստ Ազոնցի Աշխարհագրութեան (Ափրիկէ, էջ 572), աթոռն էր Նուպիոյ ինքնակալ թագաւորին և կը գտնուէր Նուպիոյ Ֆունկ (Foung) կամ Սիննար նահանգին մէջ։

Յովհաննէս եպս. Թիւթիւնճի ապահովաբար ուղղակի երկրին մայրաքաղաքը՝ Սէննար գացած է (Ցոյց, էջ 572), մեծ, բազմամարդ և վաճառաշահ քաղաք Նեղոսի վրայ, հարաւային արեւմտեան կողմը. գեղազուարճ բարձրաւանդակի մը վրայ։ Բնակիչներուն թիւը աւելի էր, կ'ըսուի, 100.000էն(1). բայց շէնքերը անկարգ և խեղճ, ամէնն ալ միայարկ։ Միակ նշանաւոր շէնքը արքունի ապարանքն էր, բայց աս ալ տեսնելու արժանի բան մը չունէր, վասնզի հաւաքածոյ մըն էր անշուք և անկարգ շինուածներու, չըսելու համար խուղակներու, շրջապատուած՝ աղիւսակերտ բարձր պարիսպներով։ Երկու մեծ հրապարակներ կամ որգոստաններ (պազարի տեղ) կային այս քաղաքին մէջ, ուր ամէն օր տօնավաճառ կը կազմակերպուէր։ Հրապարակներէն մէկուն մէջ, որ «մեծ» կը կոչուէր, կը վաճառուէին բնակչութեան կարեւոր պէտքերը շատ աժան. կ'ըսէին թէ մէկ ուղտը կը վաճառուէր 5 ղրշ.ի, եզը 2 ղրշ.ի, ոչխարը 20 փարայի, հաւը 1 փարայի, այսպէս ուրիշ ամէն բան. իսկ երկրորդ հրապարակին մէջ, որ արքունի ապարանքին դէմ կը գտնուէր, կը ծախուէին գերիները, գետինը նստած և ոտք ոտքի վրայ դրած, այրերը և տղաքը մէկ կողմ, իսկ կիները և աղջիկները միւս կողմ։ Առողջ և ուժեղ գերի մը կը ծախուէր միայն 5 վենետիկեան ոսկիի, իսկ միւսները, մանաւանդ կիները,

(1) Ըստ Պաէքըրի այսօր 20,000 բնակիչ ունի քաղաքը։

շատ աժանի։ Ասոր համար եգիպտացի վաճառականներ շատ մը խեղճ գերիներ գնելով կը տանէին իրենց երկիրը։

Այս յոյժ յետադէմ երկիրը, որ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի ատեն Հապէշ գերիշխանութեան տակ կը գտնուէր, միեւնոյն ատեն հարկատու ըլլալով Օսմանեան Սուլթաններուն – Ինչպէս կը հաստատէ նաև Ագոնց (նոյն, էջ 573) — Ժ Թ. դարուն սկիզբը բոլորովին անկախ էր և թօթափած թէ՛ Հապէշ և թէ Օսմանեան լուծը։ Նուպիոյ այս թագաւորը կրնար հանել 100,000 հեծեալ և հետեւակ զինուոր (Ագոնց, էջ 573)։

Մուհամմէտ Ալի փաշա, որ Սուտանը փորձած էր նուաճել, իր բանակները մինչև Սէննար ղրկած է։ Իր զաւակը՝ Իսմայիլ հոն սպաննուած ըլլալով սեւամորթներէն, Մուհամմէտ Ալի քաղաքը կործանել տըւած է։ Վերջին հարիւր տարիներուն, Մուհամմէտ Ալիի իշխանութենէն ետքն է, որ Եգիպտոս երկարատև պայքարներէ յետոյ կրցաւ նուաճել Սուտանը, ինչպէս նաև Սէննարը։

Այսօր Սէննար Սուտանի «Կապոյտ Նեղոս» միւտիրիէթին մէջ կը գտնուի. իսկ Սէննարի երկիրը կը տարածուի Սպիտակ և Կապոյտ Նեղոսի միջև, Մէքուար ջրամբարին քով, Կապոյտ Նեղոսի արեւմըտեան կողմը։

Խարթումէն եկող երկաթուղին հոս երկուքի կը բաժնուի. մէկ գիծը դէպի արեւմուտք՝ Էլ Օպայաթ, միւսը՝ դէպի հիւսիս-արեւելք՝ Սուաքիմ կ՚երթայ։

Կլիման սաստիկ տաք է և ունի անձրեւային եղանակ։ Հողը բարեբեր է, երկրագործութեան և

բանջարեղէնի մշակութեան յարմար։ Կ՚արտածէ բամպակ, ցորեն, գարի և եգիպտացորեն։ Երկիրը մացառուտ է։ Վաճառականութեան գլխաւոր առարկան փղոսկրն է։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի Սէննարէն կը մեկնի, Բադին Թագաւորին կարգադրութեամբ, հաւանօրէն եգիպտացի վաճառականներու կարաւանով մը և 20 օր ալ ցամաքի վրայ ճամբորդելով և կրկին անցնելով Նեղոսը, 8 օր ալ անապատին մէջ ճամբորդելով կը հասնի Դուկլայ։

Դուկլա՝ Տունկոլան է. թէ՛ նահանգի մը և թէ քաղաքի մը անունը։ ԺԹ. դարուն սկիզբը Տունկոլա գլխաւոր քաղաքն էր այս նահանգին, որ ունէր իր առանձին թագաւորը, բայց հարկատու էր Սէննարի թագաւորին։ Իր հողերէն մաս մը, սահմանակից Եգիպտոսի, նուաճուած էր Օսմանցիներէն (Ագոնց, Աֆրիկէ, էջ 579):

Տունկոլա Նեղոսի եզերքը ԺԹ. դարուն սկիզբը «արքայանիստ, այլ անշուք» քաղաք մըն էր (Ագոնց, Աֆրիկէ, էջ 579)։ Տուները խեղճ և անկանոն, փողոցները մեծ մասամբ ամայի էին և լեցուած՝ աւազով և խիճով, զորս մերձակայ լեռներէն իջնող ջուրի հոսանքները կը բերէին։ Քաղաքին մէջ կար ընդարձակ դղեակ մը, որ ուրիշ բանի օգուտ չունէր, բայց եթէ զսպելու արաբ հովիւները, որոնք Տունկոլայի շրջակայքը կ՚արածէին իրենց խաշինքը, պզտիկ հարկ մը վճարելով թագաւորին (Ագոնց, Աֆրիկէ, էջ 579)։

Տունկոլա կամ Տոնկոլա այսօր մաս կը կազմէ Սուտանի և համանուն միւտիրէթին կեդրոնն է։ Քաղաքը, որ վերակառուցուած է 1812ին, կը գտնուի Նեղոսի արևմտեան ափին վրայ, 3րդ ջրվէժէն 45 մղոն հեռու։ Գահիրէէն Տունկոլա 1082 մղոն է, իսկ Խար-

թումէն՝ 638 *մղոն։ Հիմա երկրագործական և առևտրական կարևոր կեդրոն մըն է։ Կ'արտածէ արմըտիք, արմաւ և բամպակ։ Տունկոլա նշանաւոր է իբր ծննդավայրը Ջլ Մահտիի։*

Յովհաննէս Թիւթիւնճի Տունկոլայէն Նեղոսի ճամբով եօթը օր երթալէ յետոյ, 27 *օրէն կը հասնի* Ալֆա *(այսօր Հալֆա կամ Վատի Հալֆա), որ թուրքական հող էր Եգիպտացւոց իշխանութեան տակ։ Այս քաղաքը, Նեղոսի արևելեան ափին վրայ և* 2*րդ ջրվէժին հարաւը* 6 *մղոն հեռու, եգիպտական և Սուտանի սահմանագլուխին վրայ կը գտնուի այսօր։ Անիկա վերջին կայարանն է Սուտանի երկաթուղիին։ Կ'արտադրէ արմտիք, արմաւ և բամպակ։*

Ալֆայէն այս անգամ Արևմտեան կամ Լիբիական անապատի ճամբով 5 *օրէն կը հասնի* Գանա, *ուրկէ ջուր առնելով* Գուռ Ճայու՝ 8 *օրէն կը հասնի Գահիրէ* (*տող* 210-212), 1680 *Սեպտ.* 27*ին։*

Գանա և Գուռ Ճայ աղաւաղում են, երկուքն ալ պէտք էր ուղղագրուած ըլլային Գարճա կամ աւելի ճիշդ Խարկա(1), *ինչպէս կը ճանչնան արաբները Լիբիական անապատին մէջ գտնուող ովասիսը, Նակահամատիի արևմտեան կողմը։*

Ովասիսին հողը կրային է և 500 *մէթր ծովէն բարձր, վասնզի հակառակ Լիբիական անապատին մէջ խոր և ընդարձակ փոսերու գոյութեան, այդ մասը որ կը գտնուի Խարկայի և Տաղլայի ովասիսներուն և Նեղոսի արգաւանդ հովիտին միջև բարձրացած է։ Կլիման չոր է, ամառը սաստիկ տաք և ձմեռը ցուրտ, վասնզի ջերմաչափը* 50*էն* 0*օի միջև կը տատանի։*

---

(1) Դիտելի է որ եւրոպացիք ալ ուղղագրած են Khardjeh կամ Kharga կամ Khârgé կրկնակ ձեւերով:

Խարկայի ովասիսին մէջ կը հասնին արմաւ, գարի, ծիթապտուղ և ուրիշ պտուղներ։ Ովասիսին բնակիչները խաշնարածութիւն և ուղտապանութիւն կ'ընեն։ Իբր ճարտարարուեստ ունին ուղտի և այծի մազերով շինուած գործեր։ Իբր վաճառք՝ ձէթ։ Այսօր Խարկա երկաթուղիով կապուած է Նակահամատիի և ինքնաշարժի ճամբով մը՝ Ձէյուտի։ Ուղտի կարաւաններու ճամբաները, որոնք հին ատենէն ի վեր գոյութիւն ունէին և որոնցմէ անցած է անշուշտ նաև մեր հայ արքեպիսկոպոսը զարմանալի հետաքրքրութեամբ մը, տակաւին այսօր կը գործածուին։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի իր հետաքրքրական ճամբորդութեան մեկնակէտը՝ Գահիրէ դառնալէ յետոյ, Եգիպտոսէն ծովու ճամբով կ'երթայ Լիվօռնօ, Թոսքանայի մեծ դքսութեան առևտրական կարևոր նաւահանգիստը, ուր այդ թուականին բաւական թուով Հայեր կ'ապրէին։

Հետաքրքրական է դիտել տալ, թէ 1678 Սեպտ. 17էն մինչև 1680 Օեպտ. 27, երկու տարի և 10 օրուան ժամանակամիջոց մըն է (այսինքն 730 օր)։ 241 օրը ճամբու վրայ անցուցած է Յովհաննէս Թիւթիւնճի, իսկ 4 ամիսը (120 օր) ալ՝ Հապէշիստանի մայրաքաղաքը. որով 730ի վրայ 361 օրերը կը ճըշդըւի թէ ինչպէս գործածուած են։ Անյայտ կը մնայ, թէ 369 մնացեալ օրերը ինչպէս անցած են։

Ասոր ալ ուրիշ մեկնութիւն չենք կրնար տալ, եթէ ոչ սա որ իր այցելած մօտաւորապէս 15 քաղաքներուն մէջ մնացած է բաւական ատեն, ինչպէս որոշ կը հասկցուի իր ուղեգրութենէն։

Օրինակ՝ Դիվարպատ հասնելէ յետոյ, իր նըկարագրութեան համաձայն՝ 30 օրուան ճամբայ հեռուն ապրող թագաւորէն արտօնութիւն ուզուած է,

իր Հայէչիստան մուտքին համար։ Ժամանակի մը մէջ, ուր հեռաձայն և հեռագիր գոյութիւն չունէին, թերևս նոյնիսկ սուրհանդակներ, ուրիշ բան չէր կրնար ընել մեր հայ եպիսկոպոսը, եթէ ոչ սպասել երկար ատեն (նուազագոյն երկու ամիս) մինչև հրամանին հասնիլը։

Նոյնպէս՝ դարձին որոշ կ'ըսէ, թէ սպասած է մէնարի երկիրին մէջ կարաւանի մը, անոր ընկերանալու համար։

Ասոնք ցոյց կու տան, թէ այդ 369 օրերը ինչպէս անցած են: Դժբախտաբար ինք այս մասին չէ խօսած և չէ ըսած, թէ իր սպասման օրերուն ինչ ըրած և ի՛նչ տեսած է։ Իր գործը կարծես աւելի նօթագրութիւն մըն է, որ յետոյ պիտի ընդարձակուէր նոր խմբագրութեամբ մը։

Դ.

ԹԻՒԹԻՒՆՃԻԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԱԾ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Յովհաննէս Թիւթիւնճի, ինչպէս տեսնուեցաւ, սոսկ իր ճամբան նկարագրելով բաւականացած է։ Իր պատմութիւն»ը չունի ոեւէ դասաւորութիւն կամ կարգաւորութիւն և հետեւաբար իր հայթայթած տեղեկութիւնները՝ 250 տարի առաջուան Հայէչիստանի մասին, քիչ մը խառնակ են. ուստի՝ կ'արժէ փորձ մը ընել զանոնք դասաւորելու։

ՍԱՀՄԱՆ ԵՒ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ. — Յովհաննէս Թիւթիւնճի ո՛չ Եթովպիոյ սահմաններուն և ոչ ալ

անոր տարածութեան մասին որոշ տեղեկութիւն մը տուած է․ իր գրածէն հետեւցնելով Մասուդայէն 12 օրուան ճամբայ ներս՝ Դիվարպատ անուն քաղաքն էր երկիրին սահմանագլուխը (տող 32—35)։

Բուն երկիրին տարածութեան վրայ գէթ աղօտ գաղափար մը կու տայ Դիվարպատէն մինչեւ Դումպիա՝ երկիրին մայրաքաղաքը՝ 30 օրուան ճամբայ նշանակելով (34—37), իսկ մայրաքաղաքէն դէպի հիւսիս-արեւելեան սահման (Զանկշագայ) 20 օրուան ճամբայ (184)։

Այս կերպով մայրաքաղաքէն դէպի հիւսիս-արեւելք և դէպի հիւսիս-արեւմուտք՝ երկիրին տարածութիւնը վերիվերոյ ունեցած կ՚ըլլանք, բայց բացարձակապէս անգէտ կը մնանք երկիրին հարաւային սահմաններուն։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի առանց պատասխանատուութեան միայն տեղ մը կ՚ըսէ. «երկրի լայնութիւնն ԱՍԵՆ 5 ամսեն ճամբայ է» (54—55), ինչ որ որոշ գաղափար մը կու տայ թէ Հապէշները իրենց երկիրին ինչ տարածութիւն կու տային, և շրջակայ կարգ մը երկիրներ ալ իրենց կը սեփականէին։

ԲՆԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐ, ԼԵՌՆԵՐ ԵՒ ԳԵՏԵՐ. — Յովհաննէս Թիւթիւնճի տուած է իր ճամբուն վրայ գտնուած երկիրներուն ֆիզիքական նկարագիրին վըրայ կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք շատ հարեւանցի հանգամանք մը ունին, սակայն կարեւոր են։ Այսպէս, Եգիպտոսի Արեւելեան անապատը կը ներկայացնէ՝ ըսելով թէ ո՛չ ջուր կայ հոն և ոչ բոյս, այլ միայն կարմիր աւազ (10—11)։

Վերադարձին կ՚անցնի Արեւմտեան անապատէն, ուր դարձեալ ո՛չ բոյս կը տեսնէ և ոչ ծառ, այլ

նորէն ու միայն աւազ, բայց այս անգամ ճերմակ աւազ, զոր կը կոչէ ինք «ծով աւազ» (205—207)։

26 օրերու իր ճամբորդութեան միջոցին, կ'ըսէ թէ ամբողջ ճամբուն վրայ միայն երկու տեղ ջուր կար, ան ալ ուղտերը կրնային խմել, բայց մարդիկ՝ ոչ (203—204)։ Ճամբայ ալ չկար հոն, այնպէս որ սատկած ուղտերու մարմինները իբր ճամբու նշան կը ծառայէին (207—208)։

Եգիպտոսի համար ուրիշ աշխարհագրական տեղեկութիւններ չի տար դժբախտաբար, բացի շատ անցողակի յիշատակութենէ մը Նեղոսի մասին, որ չէն կը պահէ Եգիպտոսը։

Գալով Հապէշիստանի բնական աշխարհագրութեան, երեւան կու գայ թէ սահմանագլուխէն մինչև մայրաքաղաք, երկիրին կեդրոնը, 30 օրուան ճամբան երկու մասի կը բաժնուի։ Առաջին կէսը, այսինքն 15 օրուան ճամբան, լեռնային է անընդհատ ելեւէջներով, իսկ մնացեալ 15 օրուան ճամբուն սկիզբը կայ լեռ մը, բարձր և երկայն, որուն միւս կողմը դրաստներ չեն կրնար անցնիլ, այնքան սեպ է, ուստի բեռ և անասուն չուանով վեր կը քաշուին (37—46)։ Այս լեռը անցնելէ յետոյ՝ երկիրը դաշտային է և այնքան չէն ու ծաղկեալ, որ միակ քաղաքի մը տպաւորութիւնը կը թողու (47—48)։ Իր նկարագրութեան համաձայն՝ երկիրը ջրառատ է (130)։

Նեղոսի աղբերակունքը, ինչպէս նաև Ջանա լիճին նկարագիրը՝ երկիրին ջրագրութեան մասին քիչ թէ շատ գաղափար մը կու տան(110—112։

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Շնորհիւ հասարակածային կլիմային և ջրառատ հողին, Հապէշիստան հողային արգիւնաբերութեան տեսակէտով հարուստ երկիր մըն է։ Ցովհաննէս Թիւթիւնճի կը հաստատէ

տարկա չատ մակերեսային կերպով մը, ըսելով թէ երկիրը տարուան ամէն եղանակներուն դալար է, պտղաւէտ և պտղառատ (128—130), բայց չունի այս մասին մանրամասնութիւններ, որոնք արժեւորեն իր խօսքերը: Ագոնց, որ օգտուած ըլլալ կը թուի Հ. Թոմաճանի ուղեգրութենէն, կը հաստատէ թէ դաշտային վայրերը արգաւանդ են և բարեբեր, բայց բընակիչներու ծուլութեան պատճառով կը մնան անմըշակ. իբր ինքնաբոյս բերքեր կը յիշէ կոճապղպեղ (զէնճէֆիլ), գարտամոմոն, նարնջենին, կիտրենին, լիմոնենին և այլ պտղաբեր ու մեզի անծանօթ ծառեր, որոնց պտուղները դեղթափ են թունաւոր օձերու խայթուածներուն դէմ, ինչպէս ասսաղոյլ կոչուած պտուղը և ամատմակտա կոչուածը որ կը բուժէ կոտրած ոսկորները (Ագոնց, էջ 527-8).

Նոյնպէս ան կը խօսի հապէշական խահվէին վրայ, զոր Եմէնի սուրճէն գերազանց կը ներկայացընէ, իր խոշոր հատիկներուն և իւղին պատճառով (էջ 524). Կ'ըսէ նաև, թէ Հապէշիստան ունի գարի և կորեակ, բայց կը հերքէ Պիշինկի հաւաստումը, թէ ան բրինձ ալ կ'արտադրէ: Ագոնց կը ծանրանայ հունտի մը վրայ, դէֆ կոչուած, որ մանր է մրկոնէն, բայց անկէ երկայն. Հապէշները հաց կը շինէին անկէ.

Այս կարեւոր տեղեկութիւններուն հետ՝ Թիւթիւնճի կու տայ անիրական մի քանի տեղեկութիւններ ալ, որոնք անտեղի չափազանցութիւններ են, ինչպէս Փիղայի զանգակատան բարձրութեամբ ծառին պատմութիւնը (138—140), հարիւր տարի ապրող և բոլոր տարին պտուղ տուող ընկուզի ծառի պէս մեծ բամպակի ծառը (144—146) և 2 լիտր կշիռով դեղձ տուող ծառերը (146—148).

Գալով Սուաքինէն ներս, Արեւելեան Սուտանի հողերուն, զանոնք կը ներկայացնէ անմշակ։ Կ՚ըսէ թէ հոն բնակիչները ո՛չ կը վարեն եւ ոչ կը ցանեն, այլ միայն ձուկ եւ տեսակ տեսակ գազաններ կ՚ուտեն եւ մարդակեր են (13—16)։

ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ.— Յոհաննէս Թիւթիւնճի երկիրը կը ներկայացնէ վայրենի անասուններով հարուստ, ինչ որ ճշմարտութիւն մըն է, հաստատուած ուրիշներէ եւս։

Կենդանիներէն կը յիշէ առիւծը (28), փիղը՝ տող 27 եւ 117, ռնգեղջիւրը՝ 27, գոմէշը՝ 114, եզը՝ 117, ձին՝ 135, էշը՝ 151, սամուրը՝ 157-159, կապիկը՝ 28։ Կը հաստատէ նաեւ գոյութիւնը տեսակ տեսակ խօսուն թռչուններու՝ գեղեցիկ փետուրներով (29—30)։ Կը խօսի Ջանա լիճին մէջ եւ չուրջը գտնուող ծովային անհարկու կենդանիներու մասին, առանց անուն տալու։ Կը հաւաստէ, թէ այս երկրին ձիերը սրընթաց են (135), իսկ էշերը՝ գեղեցկախայտ, որոնք թագաւորներու նուէր կը տարուէին (151—152)։ Իբր հետաքրքրական նորութիւն՝ կը խօսի զառնափա անուն կենդանիի մը վրայ, որուն վիզը խիստ երկար էր ջայլամի վզին նման, եզէն աւելի մեծ էր, կռնակը աւելի բարձր քան առաջամասը եւ ունէր խիստ սիրուն մորթ մը կէտկիտուն (153—156)։ Հ. Ագոնց զայն կը կոչէ ընձուղտ. արաբացիք զուրաֆա կը կոչէին, իսկ եւրոպացիք՝ ճիրաֆա (Ափրիկէ, էջ 525)։

Թիւթիւնճի կը խօսի նաեւ տեսակ մը եզի մասին, որուն պոչը 40 օխա ջուր ունէր՝ (148—151), ինչ որ կը թուի չափազանցութիւն։ Այս կենդանին հաւանօրէն zebu կոչուած անասունն է, ընտանի եզի տեսակ մը, որ սապատ կամ կուզ (bosse) ունի ու-

ջին վրայ։ Նորայր և Նուպարեան իրենց բառարաններուն մէջ «հնդիկ եզ» կը կոչեն զայն։ Ցաւալի է, որ Յովհաննէս Թիւթիւնճի անասնապահութեան վրայ ոչ մէկ խօսք կ'ընէ։

Ադոնց կը հաստատէ, թէ բացի ուղտերէ, ձիերէ, հասարակ արջառներէ, այծերէ և ոչխարներէ (դմակաւոր), Հաբէշիստան ունի սեփական կենդանիներ, ինչպէս զոմէշի տեսակ մը «ցարապայման յաղթանդամ եւ ստուար եւ կատաղի»։ Կան մանր արջառներ, որոնք արագընթաց են և կը գործածուին իբր գրաստ՝ բեռ տանելու։ Ջորին աւելի յարգի էր երկիրին մէջ (էջ 525)։

Վայրի անասուններէն կը յիշէ եղջերուն, այծեամը, վարազը, գայլը, արջը և այլ ամեհի գազաններ, ինչպէս վագր, ընձառիւծ, յովազ, առիւծ, բորենի և տեսակ մը խառնուրդ գազան, ծնեալ բորենիէն և առիւծէն, զոր քորօքոտա կամ քրօքոտա կը կոչեն և մեծ թուով փիղեր, որոնք երամով կը շրջին, և ընձուղտ։ Կը յիշէ նաև միեղջերուն և զանազան տեսակ կապիկներ (նոյն)։

Ադոնց կը խօսի նաև անասունի մը վրայ, զոր ինք կը կոչէ «Ջրային երիվար», յունարէնը՝ իբբոտամոս և կը նկարագրէ զայն. իր նկարագրութենէն իսկ հետեւցնելով՝ որոշ է, թէ ռնգեղջիւրն է։

Նոյնպէս կը խօսի նորատեսակ կենդանիի մը մասին, զոր Հաբէշները անկուէպ կը կոչեն եղեր և որ տեսակ մը ջրային կովատիա կամ մողէս է կատուի մեծութեամբ։ Անոր դպողները ցրտութիւն կ'զգան և սաստիկ դող՝ զայն իբր ջերմի դարման կը գործածեն եղեր Հաբէշները (տես Ադոնց, Ափրիկէ, 525-526)։ Այս տեղեկութեան ճշդութիւնը երաշխաւորելու ի վիճակի չեմ սակայն։

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ.— Ցովհաննէս Թիւթիւնճի իբր հանք միայն ոսկիի գոյութիւնը կը հաստատէ և կը ժխտէ արծաթի, պղինձի, կլայեկի (անագ), արճիճի հանքերու գոյութիւնը (160-164), մինչ Ագոնց (Աֆրիկէ, էջ 523) կ'ըսէ, թէ Հապէշիստան ունի նաև պղինձ և կապար, ինչպէս ուրիշ հանքեր ալ. բայց Հապէշները չեն գիտեր չահագործել զանոնք և զտել։

Նոյնպէս ըստ Ագոնցի (Աֆրիկէ, էջ 522), Հապէշիստան ունի հանքային դեղնագոյն աղ, անդիմոն, մարմարիոն. իսկ Պիչինկ աշխարհագիրին համաձայն՝ նաև թանկագին քարեր, մանաւանդ զմրուխտ, սակայն բնակիչները ոչ մէկ արժէք կու տան անոնց։ Ճերմակ ապակին աւելի թանկագին բան մըն է իրենց համար, քան ադամանդը, ինչպէս բուստը (մերճան)՝ քան կարմիր յակինթը։

Այս տեղեկութիւններն ալ շատ երաշխաւորուած չեն, մանաւանդ աղահանքերու գոյութիւնը կասկածելի կ'երեւի, վասնզի աղը ամէնէն թանկագին բաներէն մէկն էր Հապէշիստանի մէջ և իբր ոսկի՝ դրամի տեղ կը գործածուէր, ինչպէս կը վկայեն շատեր, ասոնց կարգին նաև մեր ուղեգիրը (76)։

ԿԼԻՄԱՅ.— Ցովհաննէս Թիւթիւնճիի համաձայն՝ Ցունիսէն Հոկտեմբեր ձմեռ է և բարձր լեռներուն վրայ ձիւն կու գայ (104-106)։ Այս չորս ամիսները կը կազմեն անձրեւային եղանակը. ամէն ցերեկ երկու անգամ անձրեւ կու գայ, գիշերը մինչև լոյս (106-108)։

Ցովհաննէս Թիւթիւնճի շատ թանկագին տեղեկութիւն մըն ալ կու տայ, որ փաստ մըն է այն մասին, թէ առողջարար կլիմայ ունեցող երկիր մըն է Հա-

պէշիստան, վասնզի, ըստ Թիւթիւնճիի վկայութեան, հապէշ վեց ճորտական իշխանութեանց, ինչպէս Սէննարի Թագաւորութեան մէջ կոյրեր, կաղեր, խոցոտներ և այլ այս տեսակ հաշմանդամներ գոյութիւն չունին (134-135)։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ.— Յովհ. Թիւթիւնճի որոշ տեղեկութիւն մը չէ տուած, թէ ի՛նչ ձեւով ճամբորդած է։ Երբ գետով կը կատարէ իր ճամբորդութիւնը, որոշ է որ Նեղոսի վրայ նաւարկող նաւերէն կ'օգտուի, բայց ցամաքին վրայ ինչպէս ճամբորդած է, կառքո՞վ թէ ձիով կամ ուղտով, բնաւ յիշատակութիւն չ'ըներ այդ մասին։ Միայն անգամ մը կը յիշէ, թէ Սէննար մնացած է մինչև կարաւանի մը կազմութիւնը (192-193)։ Իսկ Կարմիր ծովու վրայ խօսքը կ'ընէ նաւակի և ոչ նաւու (11-12), ինչ որ ուշագրաւ է։ Հետեւաբար այս մասին լուսաբանութիւն մը ստանալ կարելի չէ իր գործէն։

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ.— Յովհաննէս Թիւթիւնճի Հապէշիստանի բնակչութեան մասին կու տայ կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնց համաձայն չեն ուրիշ ուղեգիրներ։

Հապէշները ան կը բաժնէ երկու մասի, Թելմանոսք, որոնք իբր թէ հրէական ծագում ունէին, և Թադէոսեանք, որոնք իբր թէ Հայերէն սերած էին (123-125)։

Արդարեւ՝ հապէշ ժողովուրդը զանազան ցեղերէ կը բաղկանայ, բայց միայն երկուք չեն անոնք։ Իսկ Հայերէ սերած ցեղի մը գոյութիւնը, թէև հաւանական չըլլայ, նորութիւն մըն է, զոր Յովհաննէս Թիւթիւնճի կ'աւանդէ, չենք գիտեր ինչ բանի վրայ հիմնուած։ Ադոնց արեւմտեան կալլայէն դուրս կը

յիշատակէ Փոլայեանք, որոնք կը կարծուին եբրայեցիներէն սերած, Յովհաննէս Թիւթիւնճիի Թելմանոսներուն պէս։ Ուրեմն՝ այս տեսակ աւանդութիւն մը գոյութիւն ունէր Հայպէշներու մէջ։ Ագոնց կը յիշէ ուրիշ ցեղեր ալ, բայց կ'անգիտանայ Հայերէ սերած ցեղի մը գոյութիւնը։

Թիւթիւնճի կը հաստատէ Հայպէշիստանի մէջ հրեայ հին գաղութի մը գոյութիւնը, ինչպէս նաև Թուրքերու, որոնք վերջէն եկած են (118-120)։ Հըրեաներու գոյութիւնը շատերէ հաստատուած է, սակայն Թուրքերը բնաւ յիշուած չեն տարբեր հեղինակներէ։ Հաւանօրէն հոս մահմետական ըսելու տեղ Թուրք ըսուած է, ինչպէս սովորաբար ռամիկները կ'ընեն մահմետական եղողի մը «Թրքացաւ» ըսելով։

Ասոր կրնայ մեկնուիլ նաև Սէննարի վեհապետին Թիւթիւնճիի կողմէ տրուած «Թագաւոր արաբաց» տիտղոսը (183) և «կոչի Թուրք» բացատրութիւնը, որ արդիւնքն է սա իրողութեան, թէ այդ երկիրը կը գտնուէր օսմանեան գերիշխանութեան տակ, սակայն իր բնակիչները արաբ էին և մահմետական, բայց չէին կառավարուեր թրքական օրէնքներով (182-183)։

Անհաւանական չէ, որ արաբական ծագումով ցեղեր գոյութիւն ունեցած ըլլան Հայպէշներու մէջ։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի հապէշ ժողովուրդի կեանքին վրայ ալ կու տայ տեղեկութիւններ։ Կը հաստատէ Հայպէշներու շատ նախնական ժողովուրդ մը ըլլալը։ Ամէնքն ալ մերկ ու բոպիկ էին (130-133), կ'ըսէ, բացի աւագանիի անդամներէն, որոնք գէթ լաթով մը կը ծածկուէին (132)։

Հայպէշները ֆիզիքապէս չափազանց դիւրա-

չարժ և սրընթաց էին՝ տող 136, աւելի՝ քան երկիրին ձիերը, որոնք շատ արագընթաց էին՝ տող 136-7։

Ըստ Յովհաննէս Թիւթիւնճիի՝ անոնք ջուր չէին խմեր, այլ մեղրի գինի և կորեկօղի (պօզա)՝ տող 158-159։

ԼԵԶՈՒ.— Յովհաննէս Թիւթիւնճի հապէշ լեզուի մասին ոչինչ կ'ըսէ, մինչ յայտնի է թէ Հապէշներ ունին հին ու նոր լեզուներ և բազմաթիւ գաւառաբարբառներ. (Ադոնց, Աֆրիկէ, էջ 533-4):

ԿՐՕՆՔ.— Այս մասին ալ Թիւթիւնճիի տեղեկութիւնները լիակատար չեն. միայն կը հաստատէ, թէ երկիրը քրիստոնեայ էր՝ (տող 56), և կային իսլամներ և հրեաներ՝ (տող 118-119)։

Առանց խօսելու անոնց կրօնական նուիրապետութեան վրայ, կը հաւաստէ թէ անոնց քահանաները մերիններուն պէս կանամբի էին, իսկ աբեղաները ամուրի՝ (տող 121-122):

Թելմանոսեանք իբր թէ ունէին 100,000 և Թադէոսեանք՝ 80,000 վանքեր, առանց հաշուելու գիւղօրէից մէջ գտնուածները՝ (տող 125-127)։ Ասիկա իսկապէս անհեթեթ թիւ մըն է, զոր ի բնէ մեծխօսիկ Հապէշները տուած են և որուն պարզամիտ հայ եպիսկոպոսն ալ, հակառակ աշխարհ տեսած և բաւական աչքաբաց մէկը ըլլալուն, հաւատացած է։ Հաւանօրէն այդ վանքերը անապատականներու խցիկներ էին, ինչպէս կային երբեմն Եգիպտոսի արեւելեան և արեւմտեան անապատներուն մէջ։

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿ, ԱՐՈՒԵՍՏ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.— Հապէշներու մտաւորական վիճակի մասին բոլորովին լուռ է հայ եպիսկոպոսը։ Բառ մը իսկ չունի Հապէշներու դաստիարակութեան

վրայ, վասնզի, ինչպէս կ՚երեւի, չափազանց յետամնաց էին անոնք և դպրոցներ բնաւ չունէին։ Արդարև, մինչև ներկայ տարուան 20ական թուականները, Եթովպիա ունէր միայն մէկ վարժարան, փոքրաթիւ աշակերտներով, որոնք շատ անկանոն կը յաճախէին դպրոց։ Եկեղեցիներու քով՝ խուցերու մէջ քահանաներ քանի մը տղոց կը սորվեցնէին մայրենի լեզուն (Մ. Այվազեան, Յուսաբեր, 1934 Նոյեմբ. 27)։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի չէ խօսած արուեստներու և վաճառականութեան մասին, մինչ առեւտրական շարժում մը գոնէ պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլար, քանի որ Հապէշիստան կ՚արտադրէր շատ փնտռուած ապրանքներ, որոնք անշուշտ արտածութեան նիւթեր կը կազմէին և զորս հոն հաստատուած հրեաները անկարելի է, որ չօգտագործէին։

Հայ եպիսկոպոսը չի խօսիր նաև տեղական ճարտարարուեստի վրայ, որ հաւանական է գոյութիւն ալ չունէր, քանի որ ժողովուրդը կը գտնուէր շատ նախնական վիճակի մէջ։

Երկիրը զուրկ էր, իր հաւաստումով, նաև դրամական յատուկ դրութենէ և աղն էր արժէքը, որով կը գնահատուէին ապրանքները՝ (տող 76), ինչ որ կը հաստատեն նաև իրմէ 120 տարի յետոյ՝ Ագոնց, 200 տարի յետոյ՝ Տիմոթէոս վրդ. Սափրիչեան (Երկամեայ Պանդխտութիւն ի Հապէշիստան Ա. էջ 46)։ Շրջաբերութեան մէջ հատեալ դրամ չկար՝ (տող 75)։

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ.— Յովհաննէս Թիւթիւնճի թէև Հապէշներու բարոյականին և ընկերային կեանքին ու կենցաղին մասին ոեւէ տեղեկութիւն չէ տուած, սակայն կարելի է կռահել, թէ ասկէ 250 տա-

րի առաջ ինչ կրնային եղած ըլլալ, այսօրուանը աչքի առջև ունենալով։

Հաւանօրէն անոնք կիսավայրենի էին։ Իրենց մայրաքաղաքը, որ իրենց ամէնէն բարեկարգ քաղաքը պէտք է ըլլար, հակառակ անոր որ գրեթէ Պոլսոյ կրկին մեծութիւնը ունէր (49-51), *պարսպապատ չէր* (51), *ինչ որ անսովոր էր այն ատենուան համար։ Անոր մօտ՝ լերան գլուխը, ունէին բերդ մը, զոր կը պահպանէին* 4-5 *հազար մարդ* (53-54)· *իրենց մերկ և բոպիկ վիճակն ալ ցոյց կու տայ, թէ ո՛ր աստիճան նախնական էին ընկերային տեսակէտով։*

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ.— Ըստ Յովհ. Թիւթիւնճիի՝ Հապէշիստան կայսրութիւն մըն էր աւատապետական կազմով, Դումպիայի Թագաւորին գլխաւորութեան տակ։ Ան կը կրէր իմպէրաթօռ = *կայսր տիտղոսը (տող* 56)՝ *արտաքին աշխարհի առջև. իսկ Հապէշները զայն կը կոչէին* Նէկուսա Նէկուս, *որ կը նշանակէ «Արքայից Արքայ»։*

Սակայն, ինչպէս կ'երևի, շատ յետամնաց էր արքունիքի կազմակերպութիւնը։ Թագաւորը կը բնակէր պարսպապատ պալատի մը մէջ (50-51), *և ունէր հարուստ կանանոց մը* (77-83), *և պալատական բաւական տարօրինակ սպասարկութեանց ձևեր* (83-90), *և մասնաւոր հագուստ-կապուստ* (90-95)։ *Անիկա գերագոյն և միակ դատաւորն էր, որ կը դատէր յանցաւորները հրապարակով, օրը երկու անգամ, առտուն և իրիկունը, ատեան կազմելով՝* 12 *դատաւորներով և երկու մեծ վէզիրներով, որոնք իրենց ձեռքը ունէին սուրեր* (64-67)։

Հապէշներու ըմբռնումին արձագանգ ըլլալով՝ Յովհ. Թիւթիւնճի կը հաւաստէ, թէ Թագաւորը ա-

ռատաձեռն էր, աղքատազգեստ, աղքատասէր և իմաստուն՝ ամբողջ երկիրին մարդոց մէջ (172-175)։

Այս հրապարակային դատաստանի սովորութիւնը պահուած էր մինչև ԺԹ. դարուն կէսերը, ինչպէս կը տեսնուի Տիմոթէոս վրդ. Սափրիչեանի նկարագրութենէն (Երկամեայ Պանդխտութիւն ի Հայաստան Բ. հտ. էջ 23-25)։ Սէննարի երկիրին մէջ արդարութիւնը աւելի խիստ էր և հոն ո՛չ գող կար և ոչ ալ բող (169-171)։

Ինչպէս կ'երևի Յովհաննէս Թիւթիւնճիի խօսքերէն, ո՛չ ներածութեան և ոչ ալ արտածութեան համար (171-172) մաքսատուրք գոյութիւն ունէր։

ԲԱՆԱԿԸ.— Կայսրը նաև սպարապետն էր բանակին, վասնզի ըստ Յ. Թիւթիւնճիի՝ անիկա վեց ամիս զօրքին գլուխն էր և ռազմափորձ ընել կու տար (101-102)։ Միամիտ եպիսկոպոսը, իբր արձագանգ հապէշ մեծխօսիկութեան, զօրքին քանակը կը չափազանցէ՝ ծովու աւազի չափ առատ ներկայացնելով զայն (102-3)։ Զօրքը առանց ռոճիկի էր (103) և վարձքի տեղ հող կ'ստանար (103-104)։

120 տարի յետոյ՝ Հ. Ստ. Ագոնց կը գրէր (Ափրիկէ, էջ 541), թէ «զօրք ինքնակալին Հապեշու չեն այնչափ բազմաթիւ»:

Ագոնց իր այս հաւաստումին աղբիւր ցոյց կու տայ Տէ Լա Հարբ ուղևորը, որ զօրքին թիւը նշանակած է 40,000, 5000ը ձիաւոր և 35000ը հետևւակ։ Պատերազմի ատեն աւելին կրնար հանել։ Անոնց զէնքերուն մասին Յովհ. Թիւթիւնճի բան մը չէ գրած։ Ագոնց կ'ըսէ, թէ հապէշ զօրքը զինուած էր օսմանեանին նման ու թէև չարքաշ էր, սակայն բնաւ մարզուած չէր։

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐ.— Յովհաննէս Թիւթիւնճիի ժամանակ, երկիրը բաժնուած էր՝ ըստ աւատական դրութեան՝ եօթը ճորտ թագաւորութիւններու (164—167)։ Ասոնք էին.

1.— Տումպիա գլխաւոր և կայսեր սեփական Երկիրը։

2.— Տիգրէ (Tigri)

3.— Աչզավ (հաւանօրէն այսօրուան Շոան)

4.— Բագա

5.— Հասէ (Haussé)

6.— Ծիլկա

7.— Սէննար, որ կը գտնուէր օսմանեան և հաբէշական սահմաններու միջև՝ օսմ. գերիշխանութեան տակ։

120 տարի յետոյ դարձեալ ունէր 7 գլխաւոր բաժանում (Ագոնց, նոյն, էջ 551), սակայն տարբերութիւններով։

Զարմանալի է, որ Ագոնց կ՚ըսէ թէ «աշխարհագիրք չեն համաձայն ի բաժանել զայս աշխարհն ի գաւառս եւ ի թագաւորութիւնս» և կը յարէ, թէ «ոմանք ունեն 40 թագաւորութիւնս կամ գաւառս».

Լուդոլֆոս, ըստ Պիշինկ ատուգաբան պատմիչին, հաբէշական 30 գաւառ կը թուէ, իսկ Տէ Լա Հարբ կը յիշատակէ 5 թագաւորութիւններ և վեց ուրիշ գաւառներ որոնցմէ ոմանք բոլորովին հպատակ են հաբէշ կայսեր և այլք՝ սոսկ հարկատու։

Իսկ Պիշինկ կը նշանակէ 7 նահանգներ, որոնք են Տեմպեա, Դիկրե, Պակամիտե, Կոյամ, Ամարա, Ենարիա և Սոհա, որոնց ամէն մէկը ունի 24 կուսակալութիւններ։

Ինչպէս կը տեսնուի, ամէն ինչ անհաստատ և

փոփոխական էր հայէն կայսրութեան մէջ և միշտ մասերու բաժնուած կամ միացած են ժամանակի ընթացքին։

Յովհաննէս Թիւթիւնճիի յիշած վեց թագաւորութիւններուն մէջ իբր թէ մէկ օրէնք և մէկ կրօնք կը տիրէր (56). միայն Սէննարի մէջ օրէնք և կրօնք կը տարբերէին, զի հոն մահմետականութիւնը տարածուած էր, ինչպէս Զանկ-Շաղայի մէջ, որ Հապէշիստանի և Սէննարի երկիրին միջև կը գտնուէր. բնակչութիւնը արաբ էր և ոչ հապէշ, կրօնքով կռապաշտ ու կէս քրիստոնեայ (184—187)։

Հետաքրքրական տեղեկութիւն մը եւս կու տայ Յովհաննէս Թիւթիւնճի, ըսելով թէ հապէշ կայսրը իրեն ստորադաս թագաւորներու զաւակներուն մէջ իր ուզածը յաջորդ կը նշանակէր, միւսները իր քովը պահելով, վասնզի սովորութիւն էր որ անոնք իրենց զաւակները իրենց ծնունդէն անմիջապէս յետոյ կայսեր արքունիք կը ղրկէին (58—63)։

ՀԱՊԷՇ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ.— Իր ճամբորդութեան նկարագրութեան մէջ՝ Յովհաննէս Թիւթիւնճի ո՛չ մէկ տող ունի Հապէշներու պատմութեան և անցեալին վերաբերեալ։ Կարծես թէ անով չէ զբաղած։

Ահա ինչ որ մեզի կը ներկայացնէ Յովհաննէս Թիւթիւնճի՝ իբր տեղեկութիւն հապէշ երկիրին և ազգին վրայ։

Ասոնք, այսօր այժմէութենէ դադրած, այն ատենուան համար բացարձակ նորութիւններ էին, քանի որ Եթովպիա այն ատեն բացարձակապէս անծանօթ երկիր մըն էր, ուր մի քանի օտար և հայ միայն ոտք դրած էին։

Ահա թէ ի՛նչպէս Յովհաննէս Թիւթիւնճիի պըզ-

տիկ տետրակը կ'ստանայ անփոխարինելի կարեւորութիւն մը, քանի որ կը լուսաբանէ վիճակը երկիրի մը և այնպիսի ժամանակամիջոցի մը մէջ, երբ մարդիկ կամ աւելի ճիշդ քաղաքակիրթ աշխարհը շատ քիչ բան գիտէին Ափրիկէի խորը՝ լեռներու վրայ թառած և աշխարհէն մեկուսացած հապէշ քրիստոնեայ ազգին և իր երկրամասին վրայ։

Ե.

ԹԻՒԹԻՒՆՃԻԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ըլլալով չափազանց սակաւաբան, Յովհաննէս Թիւթիւնճիի ուղեգրութիւնը աւելի ծանօթագրութիւն մը ըլլալ կը թուի, քան ճամբորդութեան մը նկարագրութիւնը։ Երկու տարուան շարժուն կեանքի մը իբր պատկերացում, շատ փոքր ծաւալ ունի այս գործը և շատ ժլատ է՝ նոյնիսկ անհրաժեշտ տեղեկութիւններ տալու մէջ։ Օրինակ՝ բնաւ Հապէշիստանի Հայերով չէ զբաղած, ինչ որ մեծ շահեկանութիւն մը պիտի տար իր գործին։

Ասով հանդերձ զերծ չէ հետաքրքրական ծանօթութիւններէ, և ուշադիր ընթերցում մը պիտի հաստատէ, թէ անոնք ճիշդ են ու հասարակ և ստոյգ։ Յովհաննէս Թիւթիւնճի, հակառակ անոր որ առասպելական և բոլորովին անծանօթ երկիրի մը վրայ կը խօսի, բնաւ չէ ուզած չափազանցութիւններով կամ անհեթեթութիւններով լեցնել իր ուղեգրութիւնը։

Անիկա չափազանց պարզ ոճով մը գիրի առած է (գրեթէ աշխարհաբար) ինչ որ տեսած է կամ լսած, որով ուղղամիտ տեղագրող մը եղած է։

Իրմէ ժամանակով շատ վերջը Եթովպիա ճամբորդողներ՝ շատ աւելի անհեթեթ և անճիշտ տեղեկութիւններ տուած են։ Յովհաննէս Թիւթիւնճի հակառակ իր զգուշաւորութեան, դժբախտաբար սխալ տեղեկութեանց զոհ գացած է երբեմն, և անգիտակցաբար արձագանգ եղած անոնց։

Այսպէս՝ Քօսէյրէն Սուաքին 30 օրուան ծովագնացութիւնը պատմելէ յետոյ (տող 12), կ'աւելցնէ թէ այդ երկար ճամբուն վրայ տեսած է տեսակ տեսակ մարդիկ. կարճահասակ և գէր, որոնք հողամշակութեան անտեղեակ՝ միայն ձուկ ու գազաններ ուտելով կ'ապրէին կամ մարդակեր էին (14—18)։

Այս տեղեկութիւնները «ի լրոյ» ժողվուած են, քանի որ ինք ծովու վրայ էր և ցամաքին վրայ եղածներուն տեղեակ չէր կրնար ըլլալ. ուստի՝ կարելի է ենթադրել, թէ կրնան սխալներ սպրդած ըլլալ, բայց բոլորովին սուտ ալ չեն։

Նոյնպէս իրեն հայթայթուած սխալ տեղեկութեան մը զո՞հ կարելի է նկատել զինք, երբ կը հաւաստէ թէ Կարմիր ծովու մէջ անցած է քովէն Մարգարիտի կղզիին և զմրուխտի լերան (18—19)։ Ճիշդ է, որ Կարմիր ծովու մէջ գտնուած կղզիները Մարգարիտի որսորդութեան կայաններ են, սակայն զմրուխտի լեռը առասպելաբանութիւն մըն է, զոր հաւատացուցեր են իրեն։

Նոյնպէս իր միամտութիւնը շահագործած են Հապէշները՝ հաւատացնելով, որ իրենց այն ժամանակի թագաւոր-կայսեր բազուկին ոսկորը մէկ է, փոխանակ երկուքի և թէ որքան թագաւորներ որ իշխած են իր ցեղէն, ամէնքն ալ այդպէս էին (98-100)։ Իսկ իր հաւաստումը, թէ թագաւորը շատ անձնեայ և

գեղեցիկ էր և հասակով երկու կանգուն բարձր, քան սովորական մարդիկ (96-98), կարելի չէ երաշխաւորել իբրև ճշմարտութիւն: Կրնայ տպաւորութիւն ձգելու համար գրուած ըլլալ։

Ինքն ալ արձագանգ եղած է Եգիպտոսի մէջ տիրող համոզումի մը, թէ հապէշ թագաւորը ուզած ատեն կրնար կտրել Նեղոսի ջուրերը՝ գետին ճամբան փոխելով (114-115)։ Այս երկիւղը Եգիպտոս ունեցած է միշտ։

Չափազանցութիւն է դարձեալ պատմութիւնը ծառի մը, որ աւելի բարձր է՝ քան Փիզայի զանգակատունը (138-139) և որուն բունը այնքան հաստ է, որ կը փորեն և 15-20 կամար կը շինեն։ Այդ ծառին վրայ կան իբր թէ փոքր ճիւղեր, որոնք թարմ փչատի նման պտուղ մը կու տան՝ թթուաշ համով (139—143): Կը խօսի նաև բամպակի ծառի մը մասին, որ ընկուզենիի նման էր, ամբողջ տարին պտուղ կու տար և կ՚ապրէր 100 տարի (144-146)։

Նոյնպէս շատ իրական ըլլալ չի թուիր այն դեղձի ծառը, որուն պտուղները իբր թէ 2 լիդր կը կշռեն և որ դարձեալ ամբողջ տարին չի դադրիր պըտուղ տալէ (146-148)։ Հապէշիստանի մէջ իրապէս ճոխ է բուսականութիւնը, և էֆալիւպտիւսի ծառերը հսկայական մեծութեան կը հասնին, սակայն իր նկարագրութիւնը չի համապատասխաներ իրականութեան։ Չենք գիտեր ինչո՞ւ իրեն նման իրատես ուղեգիր մը այսպիսի վրիպումներ ունեցած է։

Իրականութիւն մըն է, որ Հապէշ երկիրը ունի ոսկիի հանքեր, բայց չեմ կարծեր թէ ճիշդ ըլլայ հայ ուղեգիրին այն հաւաստումը, թէ աւազ վիճակէն զուտ ոսկի կը գտնուի բակլայի և սիսեռի ձեւին

տափ կամ բուսած ծնեբեկի պէս եղէգի ձեւով (*տող՝* 162—164)։

Հ. Ստ. Ագոնց, որ 120 *տարի յառաջ գիրի ա-ռած է իր* Աշխարհագրութիւնը, *ինքն ալ նոյն խաբ-կանքը ունեցած է, երբ կը խօսի Կէօնտէրէն երկու օրուան ճամբայ հեռու գտնուող ոսկիի լերան մը մա-սին, որմէ չէին օգտուեր Հապէշները, վասնզի անոր շահագործումը վտանգաւոր կը համարէին, խորհելով թէ մօտակայ մահմետականներ պիտի տիրէին իրենց երկիրին՝ այդ հարստութեան տիրանալու համար* (*էջ* 523)։ *Բայց Ագոնց աւելի տրամաբանական կը համա-րէ այս հանքին չօգտագործուիլը վերագրել Հապէշնե-րու անփութութեան և ագիտութեան և փայտի կամ ածուխի նուազութեան, վասնզի ոսկի զտելու համար պէտք կար կրակի։ Ասոր համար կ՚ըսէ, թէ անոնք կը գոհանան տեղ տեղ աւազուտներու մէջ կամ վե-րոյիշեալ լերան վրայ գտնուող ոսկիի փոշին հաւա-քել, երբ անձրեւային եղանակին հեղեղները այդ լեռնէն աւազին հետ ոսկիի փոշին կ՚իջեցնեն դաշտե-րը, որոնք սեփականութիւնն են Թագաւորին։ Թա-գաւորը ամառը մարդիկ կը ղրկէր հաւաքելու այդ ոսկիի փոշին։ Ագոնց կը յարէ, թէ այդ մարդիկը* «բազում անգամ գտանին եւ ձոյլս ոսկւոյ ի չափ սիսռան»։

Այս բոլորը կը հաւաքէին և կը տանէին ար-քունի գանձը, ուր կը դրոշմուէր դրամ՝ վաքիէ կոչ-ուած բնիկներէն (Աֆրիկէ, *էջ* 523)։

Յովհաննէս Թիւթիւնճի, ինչպէս տեսնուեցաւ, քանի մը պզտիկ չափազանցութիւններէ զատ, որոնք յաճախ դիւրահաւանութեան արդիւնք են, իր տեղե-կութիւններուն մէջ չունի արտառոցութիւններ և ա-սով մեծ նպաստ մը կը բերէ պատմութեան, վասնզի

այս ձեւով կը հերքուին եւրոպացի կարգ մը ուղեգիրներու սուտ և առասպելապատում տեղեկութիւնները, զորս անոնք զետեղած են իրենց ուղեգրութեանց մէջ։

Ինչ որ սակայն մասնաւոր շահեկանութիւն մը կու տայ Թիւթինճիի ուղեգրութեան, անծանօթ երկիր մը ճամբորդելու իր յանդգնութիւնն է, աչք առնելով ամէն վտանգ, վասնզի ո՛չ լեզուն գիտէր և ո՛չ ալ որեւէ ծանօթութիւն ունէր իր գ. ցած երկիրին վրայ, ուր չենք գիտեր թէ մինա՞կ գացած է թէ ուրիշներու ընկերակցութեամբ։

Հակառակ անոր որ միշտ «գնացինք», «եկանք» կ'ըսէ, սակայն երբեք ուղեկիցի մը յիշատակութիւնը չ'ըներ, այնպէս որ անորոշ կը մնայ թէ առանձի՞ն թէ հետեւորդներով ճամբորդած է։ Միայն տեղ մը կը պատմէ, թէ Բադին թագաւորը (Սէննարի՝ իրեն մարդիկ տուած է, որպէսզի Եգիպտոս հասցնեն զինք (193)։

Նոյնպէս յայտնի չէ, թէ այդ օտար երկիրին մէջ ի՛նչպէս յարաբերած է բնիկներուն հետ, որոնց լեզուն չէր գիտեր ապահովաբար։ Հաւանօրէն թարգմաններ ունեցած է, որոնց խօսքը չ'ըներ սակայն։ Իսկ ինչ որ իր գործին կու տայ մասնաւոր կարեւորութիւն մը և զայն կը դարձնէ իսկապէս հետաքրքրական, ատիկա պարագան է այն շատ կարեւոր աշխարհագրական գիւտին, որուն անգիտակից ձեռնարկուն եղած է ինք. վասնզի այս հայ եպիսկոպոսը Կապոյտ Նեղոսի աղբերակներուն առաջին սպիտակամորթ խուզարկուն կը հանդիսանայ։

Այս կերպով իր պզտիկ «տետրակը» կը դառնայ գիտական աշխարհի համար ալ շահագրգռութեան առարկայ ըլլալու արժանի վաւերագիր մը. իսկ իր

ճամբորդութիւնը՝ պատուաբեր ձեռնարկ մը, զոր հայ արքեպիսկոպոսը կատարած է որքան ի պատիւ իր անձին՝ նոյնքան ի պատիւ իրեն ծնունդ տուող հայ ազգին։

Ասիկա է, որ մասնաւորապէս շեշտել կ'ուզէինք այս դուզնաքեայ աշխատութեամբ, ցոյց տալով թէ մեր ցեղին պատկանող անհատ մը – ան ալ եկեղեցական մը — գոնէ 200 տարիներ կանխած է Կիւօմ Լը Ժանը, Տը Պարտէզը, Տը Պուրկօնը, Շառլ Պիւսիտօնը և ուրիշ շատ մը ուղեգիրներ, ներկայացնելով Հապէշիստանը՝ ստոյգ տեղեկութիւններով և ճշդելով վայրը կենսաբաշխ Նեղոսի ակերուն, որոնց տեղը որոշել շատ հին դարերէ ի վեր մարդկային հետաքրքրութեան առարկան եղած էր։

ՎԵՐՋ

ՀՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ № 2

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. — Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի ուղեւորութիւն յԵթովպիա (1761-1765) «ԲԱԶՄԱՎԷՊ», 1937, *էջ* 142-155.

2. — Աշխարհագրութիւն Չորից մասանց աշխարհի *Ստեփաննոս Գիւվէր Ագոնց վրդ.ի և ոքբայի. մասն Գ.* Ափրիկէ, *տպ. Վենետիկ*. 1802.

3. — Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշիստան կամ բարոյական, քաղաքական եւ կրօնական վարք Հապէշից. *յօրինեց Տիմոթէոս վրդ. Սափրիճեան Կոստանդնուպոլսեցի՝ ի միաբանութենէ Ս. Երուսաղէմի. Ա. և Բ. գիրք. Երուսաղէմ*, 1871.

4. — Հայ եւ Հապէշ յարաբերութիւններ Անցեալին մէջ. Եթովպիոյ Հայ գաղութը. *Արշակ Ալպօյաճեան*, «ՆՈՐ ԼՈՒՐ», *Պոլիս*, 1929, *թ.* 1541 *և յաջորդները.*

5. — Ուղեւորութիւն յԵթովպիա. *գրեց Գէորգ Արքեպս. Ասլանեան*. 1930, *Կ Պոլիս*.

6. — Հայերը եւ Եթովպիա. *Յակոբ Նալբանդեան*. «ԱՐԵՒ», *Գահիրէ* 15*էն* 25 *Փետր* 1935*ի թիւերը*.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0466432

ЦЕНА

ԳԻՆ՝	ԵԳԻՊՏՈՍ ԵՒ ՍՈՒՏԱՆ՝ 30 եգ. ղշ. ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ՝ 1 տոլար, 25 սէնթ

Վաճառման կեդրոնատեղին է

7. Rue Daramalli

Bab-el-Louk

Le Caire